

SA-I-03

साहित्याचार्यः
प्रथमवर्षम्, तृतीयपत्रम्

मुक्तस्वाध्यायपीठम्
(Institute of Distance Education)

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
(मानितविश्वविद्यालयः)

ध्वनौ अलङ्कारसमीक्षा

SA-I-03

मुक्तस्वाध्यायपीठम्
(Institute of Distance Education)
राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्
(मानितविश्वविद्यालयः)

ध्वन्यालोकः
(द्वितीयतृतीयौ उद्योतौ)

साहित्याचार्यः, प्रथमवर्षम्
तृतीयपत्रम्

खण्डः

२

ध्वनौ अलङ्कारसमीक्षा

षष्ठः पाठः	०५-१९
सप्तमः पाठः	२०-३५
अष्टमः पाठः	३६-६३
नवमः पाठः	६४-७७
दशमः पाठः	७८-९४

पाठलेखनम्

डा. विश्रामतिवारी

कामेश्वरसिंहदरभङ्गासंस्कृतविश्वविद्यालयः

दरभङ्गा (बिहार)

(६-७ पाठाः)

डा. उमाकान्तचतुर्वेदी

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् (मा.वि.)

जयपुरपरिसरः, राजस्थानम्

(८-१० पाठाः)

सम्पादनम्

प्रो. के.पी.केशवन्

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् (मा.वि.)

जयपुरपरिसरः, राजस्थानम्

पाठ्यक्रमसंयोजनम्

डा. रत्नमोहनझाः

वरिष्ठसहायकाचार्यः, दूरस्थशिक्षा

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली

प्रकाशनम्

प्रो. रमाकान्तपाण्डेयः

निदेशकः, मुक्तस्वाध्यायपीठम्

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली

पुनरीक्षणम्

डा. जयप्रकाशनारायणः

वरिष्ठसहायकाचार्यः, दूरस्थशिक्षा

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली

संस्करणम् : २०१५

प्रतयः - १०००

ISBN : 978-93-82091-32-5

© मुक्तस्वाध्यायपीठम्, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली, २०१५

सर्वाधिकारः सुरक्षितः। नवदेहलीस्थ-राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य लिखितरूपेणानुमतिम् अप्राप्य येन केनापि माध्यमेन अस्याः पाठ्यसामग्र्याः कञ्चिदप्यंशं पुनः प्रस्तोतुम् अनुमतिः नास्ति।
प्रयुक्तकागदम् - Agro-based environment Friendly.

पृष्ठविन्यासः

राजीवकुमारसिंहः

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली

मुद्रकः

अमर प्रिंटिंग प्रेस, दिल्ली-9

दूरभाष : 9871699565, 8802451208

खण्डपरिचयः

ध्वन्यालोकस्य द्वितीयेऽस्मिन् खण्डे भवतः स्वागतम्। भवता प्रथमखण्डे ध्वनेर्मुख्यं भेदद्वयम्, गुणानां रसधर्मत्वम्, रसादिध्वनौ अलङ्काराणां विनिवेशस्य प्रकाशश्चेति पठितम्। अस्मिन् खण्डे भवान् विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेः शब्दशक्तिमूलत्वादिभेदविषये ध्वन्याभासविषये च पठिष्यति। अत्राऽलङ्कारध्वनेः स्वरूपं प्रयोजनम् उदाहरणं चापि भवता ज्ञास्यते। अतोऽयं खण्डे भवतः पुर उपस्थाप्यते। अत्र षष्ठादारभ्य दशमं यावद् आहत्य पञ्च पाठाः सन्ति। अत्र प्रतिपाद्या विषयाः क्रमशः एवं सन्ति—

- षष्ठः पाठः — शब्दशक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूलश्च।
सप्तमः पाठः — विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेः द्वितीयभेदस्य विभागः।
अष्टमः पाठः — अर्थशक्त्युद्भवेऽलङ्कारध्वनिः।
नवमः पाठः — अलङ्कारध्वनेः प्रयोजनप्रतिपादनम्।
दशमः पाठः — ध्वन्याभासविवेकः।

एवमत्र भवता संक्षेपेण ज्ञातव्यं यद् अस्मिन् पाठे मुख्यतो द्वौ विषयौ पठनीयौ स्तः—

- ♦ विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेः सभेदानि उदाहरणानि।
- ♦ ध्वन्याभासः।

अत्र श्लेषालङ्कारात् शब्दशक्तिमूलस्य ध्वनेः भेदो विशेषतो ज्ञातव्यो वर्तते।

—♦—

पाठसंरचना

- ६.१ प्रस्तावना
- ६.२ उद्देश्यम्
- ६.३ शब्दशक्तिमूलध्वनिलक्षणम्
 - ६.३.१ शब्दशक्तिमूलध्वन्युदाहरणम्
 - ६.३.२ शब्दशक्त्या साक्षादलङ्कारस्य प्रतिभा, तदुदाहरणम्
- मूलपाठः- क्रमेण प्रतिभात्यात्मा ... शब्दशक्त्युद्भवो हि सः
बोधप्रश्नाः
- ६.४ अर्थशक्तिमूलध्वनिलक्षणम्
 - ६.४.१ अर्थशक्तिमूलध्वनिलक्षणम्
 - ६.४.२ अर्थशक्त्युद्भवेऽलङ्कारध्वनिः
- मूलपाठः- अर्थशक्त्युद्भवस्त्वन्यो ... दृष्ट्याकेशवगोपरागहृतया-इत्यादौ
बोधप्रश्नाः
- ६.५ सारांशः
- ६.६ शब्दावली
- ६.७ सन्दर्भग्रन्थाः
- ६.८ सहायकग्रन्थाः
- ६.९ बोधप्रश्नोत्तराणि
- ६.१० अभ्यासप्रश्नाः

६.१ प्रस्तावना

‘ध्वनौ अलङ्कारसमीक्षा’ इति नामकस्य द्वितीयस्य खण्डस्य षष्ठे पाठे भवतः स्वागतम् अस्ति। पूर्वस्मिन् पाठे भवान् ध्वनितत्त्वस्य प्रमुखे प्रकारे रसादिध्वनावलङ्काराणां सम्यक् विनिवेशनमिति विषयं दृष्टवान्। तेन च (शृङ्गारादिरसध्वनौ) चारुता कथम् आयातीति विषयमवलम्ब्य चर्चां ज्ञातवान्। अस्मिन् पाठे पुनः भवान् ध्वनेः मुख्यभेदयोः (शब्दशक्तिमूलः अर्थशक्तिमूलश्चेति द्वयोः) लक्षणम् उदाहरणञ्च पठिष्यति। इमो भेदौ संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य प्रकारौ स्तः। यथा पूर्ववर्तिपाठेषु भवानिदं पठितवानस्ति यद्ध्वनिकाव्यस्य सर्वप्रथमं भेदद्वयं भवति-अविवक्षितवाच्यध्वनिः (लक्षणा मूलाध्वनिः) विवक्षितान्यपर-वाच्यध्वनिः (अभिधामूलाध्वनिः) इति च। पुनः द्वयोः द्वौ द्वौ भेदौ भवतः। प्रथमस्यार्थान्तरसंक्रमित-मत्यन्ततिरस्कृतञ्चेति। द्वितीयस्यापि असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति भेदद्वयम्। अस्मिन् पाठे अयमेव संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिः भवता पठितव्यः बोद्धव्यश्चास्ति। अस्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य भेदद्वयम्-प्रथमतः शब्दशक्तिमूलः अर्थशक्तिमूलश्चेति। अस्मिन् पाठे अनयोरेव विषये विस्तृतं विवेचनं भविष्यति।

६.२ उद्देश्यम्

अस्य पाठस्य अध्ययनेन भवान्-

१. ध्वनिप्रभेदानां मध्ये शब्दशक्तिमूलध्वनेः स्वरूपोदाहरणयोः परिचयं प्राप्स्यति।
२. अर्थशक्तिमूलध्वनेर्लक्षणोदाहरणयोः विषयं परिचेष्ट्यति।
३. संलक्ष्यक्रमध्वनेः बोधं प्राप्य तादृशस्य काव्यस्य विमर्शं समर्थो भविष्यति।

४. शब्दशक्तिमूलध्वनेः सोदाहरणं प्रभेदान् ज्ञात्वा तद्विषये विचारं कर्तुं प्रभविव्यति।
५. अर्थशक्तिमूलध्वनेः प्रभेदानामुदाहरणानि विस्तरेण ज्ञास्यति।
६. शब्दशक्तिमूलध्वनिरूपस्य काव्यस्य निर्माणं प्रत्युत्साहं प्रकटयिष्यति।
७. अर्थशक्तिमूलध्वनिरूपस्य काव्यस्य निर्माणं प्रति प्रयत्नं स्वीकरिष्यति।

६.३ शब्दशक्तिमूलध्वनेः लक्षणम्

मूलपाठः— (कारिका)

क्रमेण प्रतिभात्यात्मा योऽस्यानुस्वानसन्निभः।

शब्दार्थशक्तिमूलत्वात् सोऽपि द्वेधा व्यवस्थितः।।

(वृत्तिः) अस्य विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वादनुरणनप्रख्यो य आत्मा सोऽपि शब्दशक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूलश्चेति द्विप्रकारः।

ननु शब्दशक्त्या यत्रार्थान्तरं प्रकाशते स यदि ध्वनेः प्रकार उच्यते तदिदानीं श्लेषस्य विषय एवापहतः स्यात्, नापहतः इत्याह—

आक्षिप्त एवालङ्कारः शब्दशक्त्या प्रकाशते।

यस्मिन्ननुक्तः शब्देन शब्दशक्त्युद्भवो हि सः।।

(वृत्तिः) यस्मादलङ्कारो न वस्तुमात्रम्, यस्मिन् काव्ये शब्दशक्त्या प्रकाशते, स एव शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनिरित्यस्माकं विवक्षितम्।

वस्तुद्वये च शब्दशक्त्या प्रकाशमाने श्लेषः।

कारिकाया अन्वयः— अस्य अनुस्वानसन्निभः यः आत्मा क्रमेण प्रतिभाति, सः अपि शब्दार्थशक्तिमूलत्वात् द्वेधा व्यवस्थितः इति।

व्याख्या— अस्य ध्वनेः अनुस्वानसन्निभः=अनुस्वानं घण्टानुरणनम्, तेन सन्निभः=तुल्यः, यः=यादृशः, आत्मा=स्वरूपम्, क्रमेण=एकैकं कृत्वा, प्रतिभाति=प्रतीयते, सः=तादृशः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः अपि=च शब्दार्थशक्तिमूलत्वात्=शब्दशक्तिः अर्थशक्तिश्च, तौ मूलं हेतुः यस्य तस्य भावः, तस्मात्, द्वेधा=द्विप्रकारकः, व्यवस्थितः नियमितः इति।

भावार्थः— विवक्षितान्यपरवाच्यत्वेन यो ध्वनिः पूर्वमुक्तः, तस्यापि द्वौ भेदौ भवतः— असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति। तयोः प्रथमः असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः। स एव यत्र वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोः समकालमिवावभासमानत्वात्तयोः क्रमः न परिलक्ष्यते, स एव रसादिरिति प्रसिद्धः। तस्य रसादेः भेदानामानन्त्यादेक एव भेदो मन्यते। अपरः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः यत्र वाक्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोः प्रतीतिक्रमः सुलक्षो भवति। वाच्यार्थबोधानन्तरमेव व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिरिति सर्वत्र वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीत्योर्मिथः क्रमो वर्तते। तदुक्तम्भवति— “वाच्यार्थपूर्विका तद्वत्प्रतिपत्तस्य वस्तुनः।।” इति। यत्र व्यङ्ग्यार्थस्य प्रधानतया प्रतीतौ तादृशक्रमः संलक्ष्यते तत्र क्रमस्य सुलक्षत्वात्संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः सार्थकनामाऽस्ति। एवं तत्स्वरूपकथनानन्तरम् विभागः क्रियते-शब्दशक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूलश्चेति। तदुक्तम्— “शब्दार्थशक्तिमूलत्वात्सोऽपि द्वेधा व्यवस्थितः” इति। यथा घण्टावादनानन्तरं तत्र किञ्चित्कालपर्यन्तमनुरणनं श्रूयते, तथैव वाच्यार्थबोधानन्तरं व्यङ्ग्यार्थस्य प्रतीतिः भवतीति। अत एवानुस्वानसन्निभ इति विशेषणपदं प्रयुक्तमास्ते।

अस्मिन् भावार्थप्रसङ्गे यः कारिकार्थः प्रतिपादितः स एवार्थः वृत्तिकारेण वृत्त्यंशेऽप्युक्तः। अतः पुनरेवास्याः वृत्तेः विवेचनं पुनरुक्तिरित्यं पिष्टपेषणसदृशं वा भवेदिति विचार्यात्र पुनर्न प्रतिपाद्यते। एवं भवान् शब्दशक्तिमूलध्वनेरपि लक्षणं ज्ञातवान्। यस्य सारः इदमभवद्यत्कस्मादपि वाक्यतः सर्वप्रथमम्

वाच्यार्थो बुध्यते ततः परमनुरणनवत्क्रमेणान्यः व्यङ्ग्यार्थोऽपि निष्पद्यते। स शब्दार्थमूलत्वात् अर्थाच्छब्दमूलः अर्थमूलो वा व्यङ्ग्यः कथ्यते। तदाऽत्र शङ्कामुन्नीय वृत्तिकारः अग्रिमकारिकया तत्समाधानं करोति। सा शङ्का पूर्वोल्लिखितमूलपाठे “ननु इत्यारभ्यारभ्य नापहतः। इत्यन्तं यावद्वर्तते। तस्य व्याख्या इत्थमस्ति— “ननु” इति प्रश्ने, तत्र शब्दशक्तिमूलध्वनौ, शब्दशक्त्या—शब्दस्य सामर्थ्येन, अर्थान्तरम्—वाच्याद् भिन्नः अन्यः अर्थः, प्रकाशते—द्योतते, यदि, सः इदानीम्—अधुना, अस्यां परिस्थितौ, श्लेषस्य—“नानार्थसंश्रयः श्लेषो वर्ण्यवर्ण्योभयास्पदः” इत्येवंरूपोऽथवा “श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधानं श्लेष इष्यते” इति वा लक्षितस्य श्लेषालङ्कारस्य, विषयः—वर्णनीयविषयः, क्षेत्रं वा, एव—निश्चयेन, अपहतः—विलोपितः स्यादिति चेन्न, अर्थात् श्लेषालङ्कारस्य विषयः विलोपितो न भविष्यति। यदि शब्दशक्त्यापि यत्र द्वितीयार्थस्य प्रतीतिर्भवति स यदि शब्दशक्तिमूलध्वनिर्स्तिर्हि अर्थद्वयबोधकः श्लेषालङ्कारोऽपि तुल्यस्वभावत्वात् तेनैव शब्दशक्तिमूलध्वनिना गतायां भविष्यति, पुनः श्लेषालङ्कारस्य न भविष्यति किञ्चित्प्रयोजनमिति सारः। ततः कारिकया उभयोः विषयभेदम् उल्लिखन् ग्रन्थकारः तत्समाधानं करोति। “आक्षिप्त एव—” इत्यादिकारिकया। (सम्पूर्णा कारिका पूर्वं मूलपाठे लिखिता अस्ति।)

अन्वयः— यस्मिन्, शब्देन, अनुक्तः शब्दशक्त्या आक्षिप्तः अलङ्कार एव प्रकाशते स शब्दशक्त्युद्भवः ध्वनिः हि इति। कारिकायाः आशयं वृत्तिभागेनापि तथैव कथितवानस्ति। अतः कारिकायाः व्याख्यया सहैव वृत्त्यर्थोऽपि स्पष्टो भविष्यति।

व्याख्या— यस्मात्—यतः, यस्मिन्—यादृशे काव्ये शब्देनानुक्तः शब्देनाप्रतिपादितः शब्दशक्त्या शब्दस्य महिम्ना, अलङ्कारः, न वस्तुमात्रम्, केवलं वस्तु एव न, अपि तु अलङ्कारोऽपि, प्रकाशते—द्योतते, स—तादृशः शब्दशक्त्युद्भवः—शब्दशक्तिजनितः, ध्वनिः, इति अस्माकं विवक्षितम्—अभीष्टम्। शब्दशक्त्या वस्तुद्वये—पदार्थद्वये, प्रकाशमाने द्योतमाने—च श्लेष इति।

आशयः— यदि शब्दशक्त्या द्वितीयस्य अर्थस्य प्रतीतौ तत्र ध्वनिः भवति, श्लेषालङ्कारस्य विषयः एव न भविष्यतीति शङ्कायाः निवारणं कुर्वन्नाचार्य इदं लिखति यत्, यदि शब्दशक्त्या न केवलं वस्तुनः एव, अपि त्वलङ्कारस्यापि व्यञ्जना भवति तत्रैव शब्दशक्तिमूलध्वनिर्भवति। यदि द्वावप्यर्थौ वस्तुपरको भूत्वा प्रकाशते, तदा श्लेषस्यैव विषयः। उभयत्र एवेति शब्दबलात् द्वितीयस्यार्थस्य प्रतीतिर्भवति, यत्रैकोऽर्थः वस्तुपरकः भवत्यपि तत्र एतद् अन्तरं यद् श्लेषालङ्कारे द्वितीयोऽप्यर्थः वस्तुपरकः भवति। किञ्च द्वितीयोऽर्थः अलङ्कारपरकोऽथवाऽलङ्कारमिश्रितवस्तुपरको वा भवति तदा तत् शब्दशक्तिमूलध्वनेः एव विषयः भवति।

निष्कर्षः— शब्दशक्तिबलाद्यत्र द्वितीयोऽप्यर्थः वस्तुपरकः एव तत्र श्लेषः। यत्र च द्वितीयोऽर्थः अलङ्काररूपः अलङ्कारमिश्रितो वा तत्र शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनिः। ग्रन्थकारः— ‘इति अस्माकं विवक्षितः’ इत्युक्त्वेन सङ्केतयति यदन्ये विद्वांसः शब्दशक्तिमूलध्वनावपि द्वितीयमर्थं वस्तुपरकम् अङ्गीकुर्वन्ति। दीधितिटीकाकारः परेः स्वीकृतं वस्तुपरकं ध्वनिमुदाहर्तुमिदं लिखति—

“पथिक! नाऽत्र स्वस्तरमस्ति मनाक् प्रस्तरस्थले ग्रामे।

उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य यदि वससि तद् वस।।” इति।

स्वयं ध्वनिकारोऽपि श्लेषस्यैकमुदाहरणं प्रस्तौति यत्रोभयोरर्थयोः वस्तुपरकत्वात् श्लेषालङ्कार एव तिष्ठति, न तु शब्दशक्तिमूलध्वनिः। श्लेषस्य उदाहरणम्—

‘येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो

यश्चोद्धतभुजङ्गाहारवलयो गङ्गां च योऽधारयत्।

यस्याहुः शशिमच्छिरो हर इति स्तुत्यं च नामामराः

पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदो माधवः।।” इति।

श्लोकेऽस्मिन् प्रयुक्तेभ्यः शब्देभ्यः शब्दसामर्थ्येन विष्णुपरकः शिवपरकश्च अर्थौ प्रतीयेते।

६.३.१ शब्दशक्तिमूलध्वन्युदाहरणम्

मूलपाठः— यत्र तु सामर्थ्याक्षिप्तं सदलङ्कारान्तरं शब्दशक्त्या प्रकाशते स सर्व एव ध्वनेर्विषयः। यथा—

“अत्रान्तरे कुसुमसमययुगमुपसंहरन्नृम्भत ग्रीष्माभिधानः फुल्लमल्लिकाधवलाट्टहासो महाकालः।” इति।

पूर्वस्मिन् प्रसङ्गे ग्रन्थकारेणेदं व्याख्यातं यच्छ्लेषालङ्कारस्य विषयः अन्यः, शब्दशक्त्युद्भवध्वनेः विषयश्चान्यो भवति। अत उभयोः पार्थक्यं स्पष्टं भवति। न हि केनापि भ्रान्तेनेदं भवितव्यं यदुभयोर्विषयः समान एव भवतीति। उपर्युक्ते मूलपाठेऽप्ययमेवाशयोऽस्ति।

यत्र—यस्मिन् काव्ये, तु—इति, द्वितीयपक्षस्य उपस्थापने ‘तु’ इति पदस्य प्रयोगः। शब्दशक्त्या—व्यञ्जनासामर्थ्याक्षिप्तं, न तु साक्षादुक्तं सत्, अलङ्कारान्तरम्—अलङ्कारविशेषः प्रकाशते—द्योतते, सः—तादृशः, सर्वः—निखिलः, एव, ध्वनेः—शब्दशक्तिमूलानुरणनात्मक-व्यङ्ग्यस्य विषयः—लक्ष्यमिति।

ग्रन्थकारः तस्योदाहरणं प्रस्तौति। यथा पूर्वं मूलपाठे ‘अत्रान्तरे इत्यारभ्य महाकालः’ इति यावदुल्लिखितम्।

प्रथममस्य गद्यस्य व्याख्या अवलोक्यताम्। वाक्यमिदं हर्षचरितस्य द्वितीय उच्छ्वासे उल्लिखितमस्ति। अत्रान्तरे—एतन्मध्ये कुसुमसमययुगं कुसुमानां पुष्पाणां समययुगम्—कालद्वन्द्वम्, चैत्रवैशाख-नामकं मासद्वयम्, उपसंहरन्—समापयन् फुल्लमल्लिकाधवलाट्टहासः फुल्ला—विकसिता या मल्लिका, तदाख्यपुष्पम्, तस्य धवलः अट्टहासःपरिस्फुरणं यत्र तादृशः। ग्रीष्माभिधानः—ग्रीष्मसंज्ञकः महाकालः—महान् दिनदैर्घ्यात्मकप्रचण्डश्चासौ कालः समयः अजृम्भत—आविर्भूतः।

अयं प्राकरणिकः अर्थः—अभिधेयार्थोऽस्ति। ग्रीष्मकालवर्णनार्थं वाक्यमिदं प्रयुक्तं भवति। तथापि वाक्ये प्रयुक्तानां शब्दानां श्लेषवैशिष्ट्येन अर्थान्तरमपि प्रतीयते। असावर्थः शिव-पक्षीयोऽस्ति—यथा—अत्रान्तरे—एतत्कालान्तराले, कुसुमसमययुगम्—सुमनोहरकालम् सत्ययुगादिकम्, उपसंहरन्—नाशयन्, पुल्ला विकसिता, या मल्लिका, तद्वत् धवलः—श्वेतः, अट्टहासः यस्य सः ग्रीष्माभिधानः—अभक्तानाम् असुराणाञ्च कृते ग्रीष्मवत् प्रचण्डः, अत एव तत्संज्ञकः, महाकालः—शङ्करः अजृम्भत—आविर्भूत इति।

अत्र ग्रीष्मकालार्थः प्राकरणिकः, शिवविषयकश्चार्थः अप्राकरणिकः। तयोः उभयोः अर्थयोः कश्चन सम्बन्धः प्रतीयते। स च सम्बन्धः उपमानोपमेयभावरूपः। अनेन च सम्बन्धेन ग्रीष्मकालः महाकाल इवेत्युपमा अत्र प्रतीयते। इयम् उपमैव अत्र शब्दशक्त्या प्रतीयमाना ध्वनिः। अतः अत्र शब्दशक्तिमूलध्वनिरुच्यते।

अस्योदाहरणस्य विषये बहवः मतभेदाः सन्ति येषां सम्बन्धे लोचनकारः श्रीमदभिनवगुप्तपादाचार्योऽतीव विस्तरेण विवेचनं कृतवानस्ति। किन्त्वत्र सारतयेदमेवावगन्तव्यं यत् यत्र शब्दस्योभावेवार्थो परस्परमसम्बद्धौ प्रतीतौ भवतः तत्र ध्वनेः विषयो भवति। पुनश्च तयोर्मिथः कश्चन उपमानोपमेयभावः कल्पनया प्रतीयते।

महिमभट्टः अस्मिन् वाक्ये समासोक्तिं स्वीकरोति। किन्तु समासोक्तौ केवलं विशेषणानामेव साम्यं भवति। विशेष्यपदस्य न हि साम्यम्। अत्र वाक्ये ‘महाकालः’ इति विशेष्यपदेऽपि साम्यम् आस्ते। अत्र च श्लेषमूलकात् विशेष्यसाम्यात् ग्रीष्मवर्णनापेक्षया महाकालेन सह तस्य सादृश्यकल्पनेव चमत्कारे हेतुरस्ति। अत उपमाध्वनित्वेनास्य ध्वनेर्विषयत्वं सिद्ध्यति। समासोक्त्य-

लङ्कारे व्यङ्ग्यार्थस्य अप्रधानत्वात् वाच्यार्थ एव चारुत्वं पर्यवसीयते। किन्तुपमाध्वनौ तस्य प्राधान्यात् व्यङ्ग्यार्थ एव चमत्कारपर्यवसायित्वमस्ति।

शब्दशक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूलश्च

शब्दशक्तिमूलध्वनेः अपरमुदाहरणम्-

मूलपाठः-

"उग्रतः प्रोल्लसद्धारः कालागुरुमलीमसः।

पयोधरभरस्तन्व्याः कं न चक्रेऽभिलाषिणम्॥" इति।

अन्वयः- तन्व्याः उग्रतः, प्रोल्लसद्धारः, कालागुरुमलीमसः पयोधरभरः कं अभिलाषिणं न चक्रे।

व्याख्या- उग्रतः=गगनोपरि गतः, प्रोल्लसद्धारः=प्रोल्लसन्ती-निःसरन्ती धारा-जलप्रपातः यस्मात् सः। कालागुरुमलीमसः=कालागुरुवन्मलीमसः=श्यामः पयोधरभरः=मेघसमुदायः, तन्व्याः=सुन्दरस्वरूपायाः विषये, कं=कीदृशं पुरुषम्, अभिलाषिणम्=स्पृहायुक्तम्, न चक्रे=कृतवान्, अपि तु सर्वानेव कृतवानिति वर्षावर्णनपरः प्राकरणिकः अर्थः प्रस्ताववशाद् अभिधया शक्त्या नियन्त्रितो भवति। ततश्च द्वितीयः अर्थः उपमानोपमेयभावरूपः व्यञ्जनयैव प्रकाशते। अपरः अर्थः यथा- तन्व्याः=सुन्दरशरीरायाः, कृशाङ्ग्याः उग्रतः=यौवनेन प्रवृद्धः, प्रोल्लसद्धारः=विलसन्मौक्तिकहारः, कालागुरुमलीमसः=कालागुरूणां लेपनेन, मलीमसः=श्यामवर्णः, पयोधरभरः=कुचभारः, कम् अभिलाषिणम्=अभिलाषयुक्तं न करोति स्म इति। तेनेदं ध्वनेरेवोदाहरणम्। अत्रापि महिमभट्टः नायम् उपमाध्वनेर्विषय इत्याक्षेपं चकार। किन्तु तस्याक्षेपो नैव सहृदयहृदयसंवेद्यः इति द्वितीयस्यार्थस्य व्यञ्जनागम्यत्वमेव।

६.३.२ शब्दशक्त्या साक्षादलङ्कारस्य प्रतिभा, तदुदाहरणञ्च

मूलपाठः- नन्वलङ्कारान्तरप्रतिभायामपि श्लेषव्यपदेशो भवतीति दर्शितं भट्टोद्भटेन तत्पुनरपि शब्दशक्तिमूलो ध्वनिर्निरवकाश इत्याशङ्क्येदमुक्तम् 'आक्षिप्त' इति।

तदयमर्थः- यत्र शब्दशक्त्या साक्षादलङ्कारान्तरं वाच्यं सत् प्रतिभासते स सर्वः श्लेषविषयः। यत्र तु शब्दशक्त्या सामर्थ्याक्षिप्तं वाच्यव्यतिरिक्तं व्यङ्ग्यमेवालङ्कारान्तरं प्रकाशते, स ध्वनेर्विषयः।" इति।

शब्दशक्त्या साक्षादलङ्कारान्तरप्रतिभा यथा-

"तस्या विनाऽपि हारेण निसर्गादेव हारिणौ।

जनयामासतुः कस्य विस्मयं न पयोधरो॥" इति।

अत्र शृङ्गारव्यभिचारी विस्मयाख्यो भावः साक्षाद् विरोधालङ्कारश्च प्रतिभासते इति विरोधच्छायाऽनुग्राहिणः श्लेषस्यायं विषयः, न तु अनुस्वानोपमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेः। इति।

'आक्षिप्त एवालङ्कारः शब्दशक्त्या प्रकाशते' इत्यादि पूर्वोक्तकारिकायां शब्दशक्त्युद्भवध्वनेर्लक्षणप्रसङ्गे आचार्य आनन्दवर्धनः 'आक्षिप्त' इति पदस्य प्रयोगं कृतवानस्ति। तस्यैव आक्षिप्तपदस्य सार्थकतां व्याख्यातुमुपर्युक्ते मूलपाठे नन्वलङ्कारान्तर इत्यारभ्य आक्षिप्त इति यावत् गद्यांश उपस्थापितः अस्ति। तस्यात्र व्याख्या आशयश्च अधोलिखितप्रकारेण बोद्धव्यः। यथा-

व्याख्या- ननु=इति प्रश्ने, भट्टोद्भटेन, एतन्नामकेन काव्यालङ्कारसारसंग्रहकारेण, अलङ्कारान्तरप्रतिभायाम्=अलङ्कारविशेषबुद्धावपि, श्लेषव्यपदेशः=श्लेषालङ्कारव्यवहारः भवति, इति=इत्थम्, दर्शितम्=निर्दिष्टम्, तत्=तस्मात्, पुनरपि=विषयविभाजनेऽपि, शब्दशक्तिमूलो ध्वनिः, निरवकाशः=निर्विषयः, भवति, इति=इत्थम्, आशङ्क्य, इदं कारिकागतम्, आक्षिप्तः=व्यक्तः इति, शब्दबलाद् आक्षिप्तः प्रतीतः इति, उक्तम्=कथितम्। तेन अलङ्कारान्तरस्यापि वाच्यत्वे श्लेषः,

व्यङ्ग्यतायां तु ध्वनिः इति ध्वनेः निर्विषयतायाः शङ्का न करणीया। एवमुक्त्वा पुनरपि अग्रिमगद्यांशेनाशयं प्रकटयति। तद्यथा- तत्-तस्मात्, अय-वक्ष्यमाणः, अर्थः=आशयः यत्र=यस्मिन् काव्ये, शब्दशक्त्या=शब्दव्यापारेण, साक्षात्=प्रत्यक्षमेव, अलङ्कारान्तरम्=अन्यः अलङ्कारः, वाच्यम्=अभिधेयम्, सत् प्रकाशते=द्योतते, सः=तादृशः, सर्वः=निखिलः, श्लेषविषयः=श्लेषालङ्कारस्य विषयः। यत्र=यस्मिन् काव्ये, तु=इति व्यवच्छेदे, शब्दशक्त्या=शब्दव्यापारेण सामर्थ्याक्षिप्तम्=वाच्यसामर्थ्येन प्रत्यायितम्, वाच्यव्यतिरिक्तम्=अभिधेयभिन्नम्, व्यङ्ग्यं प्रतीयमानम्, एव, अलङ्कारान्तरम्= अलङ्कार-विशेषः, प्रकाशते=द्योतते, सः=तादृशः, ध्वनेः=शब्दशक्तिमूल-ध्वनेर्विषयः=लक्ष्यम्, भवतीति शेषः।

सारार्थः- भट्टोद्भटेन द्वितीयार्थरूपेणालङ्कारस्याभिधानेऽपि तत् श्लेषविषयत्वेन निर्दिष्टम्। एतेन शब्दशक्तिमूलध्वनेः श्लेषभिन्नविषयस्याभावात् स्वतन्त्रस्थितिः कथं सिद्ध्यति इत्याशङ्कानिवारणाय मूलकारिकायाम्- “आक्षिप्त” इति पदं प्रयुक्तम् विद्यते। अतो यत्र शब्दशक्त्या अलङ्कारविशेष एव साक्षाद् वाच्यो भवति स श्लेषस्य विषयः एव। यत्र तु शब्दसामर्थ्याक्षिप्तं व्यङ्ग्यमेवालङ्कारविशेषत्वेन प्रतीयते स तु शब्दशक्तिमूलध्वनेरेव विषयो भवतीति।

शब्दशक्त्या साक्षादलङ्कारान्तरप्रतिभाया उदाहरणं यथोक्तमुपरि मूलपाठे। तद्व्याख्या- हारेण विना अपि निसर्गादेव हारिणौ तस्याः पयोधरौ कस्य विस्मयं न जनयामासतुः। इति।

व्याख्याः- हारेण=मुक्ताहारं विना, अपि, निसर्गात्=स्वभावादेव, हारिणौ=हारयुक्तौ, मनोमोहकौ, तस्याः=लावण्यवत्याः स्त्रियः, पयोधरौ=कुचौ, कस्य=कौदृशस्य पुरुषस्य, विस्मयम्=आश्चर्यम्, न जनयामासतुः=नोत्पादयामसतुः, अपि तु जनयामासतुरेव। ततः गद्यांशेन- ‘अत्र शृङ्गार’ इत्यादिना स्वकीयवक्तव्यं संघटयति- अत्र अस्मिन् काव्ये, शृङ्गारव्यभिचारी=शृङ्गाररसस्य विस्मयनामको व्यभिचारिभावोऽस्ति। विस्मयः=आश्चर्यसंज्ञकः भावः, विरोधालङ्कारः- ‘विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद् वचः’ इति लक्षणयुक्तोऽलङ्कारः, च अपि, साक्षात्=शब्दद्वारेण प्रतिभासते द्योतते, इति=इत्थम्, विरोधच्छायानुप्राहिणः=विरोधालङ्कारानुप्राणकस्य श्लेषस्य=श्लेषालङ्कारस्य, अयम्=प्रकरणयुक्तो विषयः=लक्ष्यम्। अनुस्वानोपमव्यङ्ग्यस्य=घण्टानादानुरणनसदृशशब्दशक्तिमूल-संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य, ध्वनेः=प्रधानभूतव्यङ्ग्यस्य तु=इति व्यवच्छेदे, न=नेवेति। अत्र हारं विनैव हारवन्तौ इति विरोधः, किन्तु हारिणौ इत्यस्य मनोहरावित्यर्थकरणे तत्परिहारश्च भवति। स च विस्मयभावश्च वाच्यो वर्तते, भावस्य स्वशब्दवाच्याद् विरोधाभासप्रतीतिश्च, अपि शब्दग्रहणात्। अतोऽयं ध्वनेर्विषयतां न प्राप्नोति। अपि तु श्लेषालङ्कार एव।

बोधप्रश्नः

- (१) “अनुस्वानसन्निभः” इत्यस्य कोऽर्थः ?
- (२) ‘आक्षिप्तः’ इत्यस्य कोऽर्थः ?
- (३) शब्दशक्त्युद्भवध्वनेः लक्षणघटककारिका लिख्यताम्।
- (४) ‘अत्र प्रकरणे वस्तु’ इत्यनेन किमभिधीयते ?

६.४ अर्थशक्तिमूलध्वनिलक्षणम्

पूर्वस्मिन् प्रसङ्गे भवान् विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेः प्रथमं प्रकारं शब्दशक्त्युद्भवध्वनिं विस्तरेण ज्ञातवान्। तस्यापरः भेदो भवति-अर्थशक्त्युद्भवध्वनिः। अस्मिन् पाठ्यांशे तस्य लक्षणं भवान् जानातु।

अर्थशक्त्युद्भवस्त्वन्यो यत्रार्थः सम्प्रकाशते।

यस्तात्पर्येण वस्त्वन्यद् व्यनक्त्युक्तिं विना स्वतः॥

वृत्तिः— “यत्रार्थः स्वसामर्थ्याद् अर्थान्तरम् अभिव्यनक्ति शब्दव्यापारं विनैव सोऽर्थशक्त्युद्भवो नाम अनुस्वानोपमव्यङ्ग्यो ध्वनिः॥”

एवं शब्दशक्त्युद्भवानुरणनरूपं ध्वनिं सम्यक् प्रतिपाद्य ग्रन्थकारः प्राप्तक्रमेण सम्प्रति अर्थशक्त्युद्भवध्वनिं विवेचयति। ‘अर्थशक्त्युद्भव’- इत्यादिना प्रथमकारिका भागेन।

अन्वयः— ‘अर्थशक्त्युद्भवः तु अन्यः यत्र स अर्थः प्रकाशते, यः उक्तिं विना स्वतः तात्पर्येण अन्यद् वस्तु व्यनक्ति।’ इति।

व्याख्या— अर्थशक्त्युद्भवः=अर्थस्य अभिधेयस्य या शक्तिः, सामर्थ्यं तस्माद् उद्भवः उत्पन्नः, ध्वनिः तु= इति, अन्यः=शब्दशक्त्युद्भवत्वाद् भिन्नः एव, ‘तर्ह्यसौ कीदृशः इत्युत्पन्नायां जिज्ञासायां समादधाति अग्रे- यत्र=यस्मिन् काव्ये, सः=तादृशः अर्थः, प्रकाशते=द्योतते, यः, उक्तिम्=कथनम्, अभिधानम्, इति वा। विना, स्वतः=स्वसामर्थ्येनैव, तात्पर्येण=तात्पर्यवशाद् एव, ध्वननव्यापारेणैव, अन्यत्=स्वभिन्नं वाच्याद् इतरदेव, वस्तु=अर्थाद्व्यङ्ग्यं, व्यनक्ति=प्रत्याययति इति। तस्यायमाशयः=यत्र वाच्यार्थ एव एतादृशो भवति यः स्वतः ध्वननव्यापारवशादीदृशमर्थम् अभिव्यनक्ति, यस्य अभिधानं वाक्ये न केनापि शब्देन कृतं भवति।

कारिकायाः आशयम् अपि वृत्तिकारः वृत्तिभागेन विवृणोति। यथा- येन प्रकारेण, अर्थः=अभिधेयार्थः, शब्दव्यापारम्, शब्दवृत्तिं विना एव, शब्दवृत्तिम् अनपेक्ष्यैव, स्वसामर्थ्यात्=स्वकीयध्वननव्यापारवशात्, अर्थान्तरम्=अपरम् अर्थम्, अभिव्यनक्ति=प्रत्याययति, सः=तादृशः, अर्थप्रत्यायितः अर्थः, अर्थशक्त्युद्भवो नाम। अनुस्वानोपमव्यङ्ग्यः=घण्टानादानन्तरानुरणनरूपः प्रतीयमानार्थः, ध्वनिः इति। आत्मानम् उपसर्जनीकृत्य (अप्रधानीकृत्य) स्थितस्य वाच्यार्थस्य सामर्थ्यादेव बोधितः अपरः अर्थः एव अर्थशक्तिमूलध्वनिसंज्ञकः ध्वनिप्रकारः। इति।

६.४.१ अर्थशक्तिमूलध्वनेः उदाहरणम्

मूलपाठः—

“एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती॥”

वृत्तिः— अत्र हि लीलाकमलपत्रगणनम् उपसर्जनीकृतस्वरूपं शब्दव्यापारं विनैवार्थान्तरं व्यभिचारिभावलक्षणं प्रकाशयति।

व्याख्या— पद्यमिदं कुमारसम्भवस्य षष्ठसर्गस्थम्। देवर्षिः अङ्गिराः हिमवतः पार्श्वे पार्वत्याः विवाहस्य चर्चां कुर्वन् अस्ति। स्वविवाहवृत्तान्तं श्रुत्वा लज्जया अधोमुखी पार्वती पितुः समीप एव करस्थलीलाकमलस्य पत्राणि गणयामास। अनेन कर्मणा सा स्वकीयभावगोपने प्रयत्नमकरोत्। अस्मिन् श्लोके शब्दव्यापारं विनैव नतवदनायाः पार्वत्याः लीलाकमलदलसंख्यानरूपः अर्थः लज्जारूपं व्यभिचारिभावं व्यनक्ति। अतः अत्र अर्थशक्त्युद्भवध्वनिः।

एवम्प्रकारेण यद्यपि भवानर्थशक्त्युद्भवस्योदाहरणपद्यं तदाशयञ्चावलोकितवान् तथापि तस्य उदाहृतपद्यस्य प्रतिपदव्याख्यां दृष्ट्वा स्वमतिं सुस्थिरां करोतु।

अन्वयः— देवर्षौ एवंवादिनि पितुः पार्श्वे अधोमुखी पार्वती लीलाकमलपत्राणि गणयामास। इति।

प्रतिपदव्याख्या- देवर्षी=अङ्गिरासि, कुमारसम्भवस्य तत्प्रकरणवशाद् 'देवर्षिः' इत्यस्य अङ्गिरा एव अभिहितः अस्ति। एवंवादिनि=एवं पूर्वोक्तं शङ्कराय पार्वती दीयतामिति वादिनि=कथयति सति पितुः=तातस्य, हिमाचलस्य, पार्श्वे=सन्निकटे, अधोमुखी=लज्जावशात् नम्रवदना, पार्वती=गौरी, लीलाकमलपत्राणि=क्रीडाार्थं गृहीतस्य कमलस्य दलानि। गणयामास=संख्यातवती इति।

एवमुदाहरणपद्यमुल्लिख्य ग्रन्थकारः गद्येन लक्षणं संघटयति। अत्र=अस्मिन् काव्ये, हि=इति अवधारणे, लीलाकमलपत्रगणनम्=क्रीडासरोजदलसंख्यानम्, उपसर्जनीकृतस्वरूपम्=गुणीभूतात्म सत्, शब्दव्यापारम्=शब्दवृत्तिं विनैव=शब्दसङ्केतम् अनपेक्ष्यैव, व्यभिचारिभावलक्षणम्=सम्भोगशृङ्गार-स्य लज्जाख्यं सहचारि भावस्वरूपम्, अर्थान्तरम्=द्वितीयम् अर्थम्, प्रकाशयति=प्रकटीकरोति इति। अत्र क्रीडाकमलसंख्यानरूपो वाच्योऽर्थः शब्दव्यापारेण असङ्केतितमपि लज्जारूपमपरमर्थं गुणीकृतात्मतया व्यनक्तीत्यर्थशक्त्युद्भवानुरणनोपमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेः उदाहरणम्।

अस्मिन् पद्ये असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य संभावनां दूरीकुर्वन् वृत्तिकारः अग्रे वृत्तिं प्रस्तौति-

मूलपाठः- न चायमलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य एव ध्वनेर्विषयः। यतो यत्र साक्षाच्छब्द-निवेदितेभ्यो विभावानुभावव्यभिचारिभ्यः रसादीनां प्रतीतिः स तस्य केवलस्य मार्गः। यथा कुमारसम्भवे मधुप्रसङ्गे वसन्तपुष्पाभरणं वहन्त्या देव्या आगमनादिवर्णनं मनोभवशरसन्धानपर्यन्तं शम्भोश्च परिवृत्तधैर्यस्य चेष्टाविशेषवर्णनादि साक्षाच्छब्दनिवेदितम्। इह तु सामर्थ्याक्षिप्तव्यभिचारिमुखेन रसप्रतीतिः। तस्मादयमन्यो ध्वनेः प्रकार इति।

व्याख्या- अत्र 'एवंवादिनि देवर्षी' इत्यादिपद्ये असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य (रसादेः) उपस्थितिः अस्तीति विचारः कदापि न कर्तव्यः। यतो हि यत्र काव्ये साक्षाच्छब्दैः बोधितेभ्यः विभावादिभ्यः रसादीनां प्रतीतिर्भवति तत्रैवासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य विषयः(मार्गः) स्वीकरणीयो भवति। अर्थात् असंलक्ष्यक्रमध्वनिः तत्रैव भवति यत्र वाच्यार्थबोधस्याव्यवधानेन विभावादिप्रतीतिरूपेण सामग्रीसमवधानेन रसादीनां ज्ञानमुत्पद्यते। अस्मिन् पद्ये तु पद्मपत्रसङ्ख्यानां मुखनमनञ्चान्यकारणेनापि बालिकानां सम्भवतीति वाच्यार्थेन झटित्येव लज्जात्मकः व्यङ्ग्यार्थो न बोधयितुं शक्यः किन्तु विवाहवृत्तान्तप्रकरणस्य विमर्शानन्तरं क्रमेण लक्ष्यक्रमतयैवेत्याशयः।

पुनश्च आचार्यः वृत्तिकारः कुमारसम्भवस्य तृतीयसर्गस्य प्रसङ्गत्रयस्य च नामोल्लेखपूर्वकं सङ्केतं कृतवान् अस्ति। यत्रत्याः त्रय एव श्लोकाः रसस्योदाहरणानि भवितुं शक्नुवन्ति। ते श्लोकाः अत्र क्रमशः उल्लिख्यन्ते। यथा-

वसन्तपुष्पाभरणं वहन्त्या देव्या आगमनवर्णनम्-

"निर्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्यं संयुक्ष्यन्तीव वपुर्गुणेन।

अनुप्रयाता वनदेवताभ्यामदृश्यत स्थावरराजकन्या॥"

इत्यारभ्य कामस्य शरसन्धानवर्णनम्।

"प्रतिग्रहीतुं प्रणयिप्रियत्वात् त्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च।

सम्भोहनं नाम च पुष्पधन्वा धनुष्यमोघं समधत्त बाणम्॥"

परिवृत्तधैर्यस्य शम्भोः चेष्टाविशेषवर्णनम्।

"हरस्तु किञ्चित्परिलुप्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः।

उमामुखे निम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि॥" इति।

एषु पद्येषु उमा-वसन्तप्रसङ्ग-कामदेवशरसन्धान-शिवकृतोमामुखदर्शनप्रभृतीनाम् आलम्बनोद्दीपनविभावानां शब्दाभिधेयत्वेन स्थायिभावस्य रतेः औत्सुक्यहर्षावेगापत्यप्रभृतीनाञ्च व्यभिचारिणां झटित्येवालक्ष्यक्रमत्वेन व्यज्यमानतया रसादिविषयत्वम्। न त्वत्र तथा। अत्र हि वाच्यार्थप्रतीत्यनन्तरं विलम्बेन लज्जारूपस्य व्यभिचारिभावस्य प्रतीतिः। तदनन्तरं महता विलम्बेन असंलक्ष्यक्रमता बाधिता भवति। इति।

मूलपाठः- यत्र च शब्दव्यापारसहायोऽर्थोऽर्थान्तरस्य व्यञ्जकत्वेनोपादीयते स
नाऽस्य ध्वनेर्विषयः। यथा-

शब्दशक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूलश्च

“सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया।
हसन्नेत्रार्पिताकृतं लीलापद्यं निमीलितम्॥” इति।

अत्र लीलाकमलनिमीलनस्य व्यञ्जकत्वम् उक्त्यैव निवेदितम्।

अपरमप्युदाहरणं प्रदाय ग्रन्थकारस्तत्रासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यताया सद्भावमर्थशक्त्युद्-
भवस्य चाभावं दर्शयति।

यत्र=यस्मिन् काव्ये, च=तु शब्दव्यापारसहायः=शब्दव्यापारः अभिधाशक्तिः,
तत्सहायः प्राप्तसहायः, अर्थः अर्थान्तरस्य=अन्यस्यैव अर्थस्य, व्यञ्जकत्वेन=प्रत्यायकत्वेन,
उपादीयते=गृह्यते, सः=तादृशः अपि, अस्य=अर्थशक्त्युद्भवस्य, ध्वनेः, विषयः=लक्ष्यम्, नैव भवति,
किन्तु असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेस्तु विषयः भवत्येव।

विदग्धया सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा हसन्नेत्रार्पिताकृतं, लीलापद्यं
निमीलितमित्यन्वयः।

व्याख्या- विदग्धया=कयाचिच्चतुरया नायिकया, सङ्केतकालमनसम्=अभिसरण-
निमित्तकं समयजिज्ञासुम्, विटम्=उपपत्तिम्, ज्ञात्वा=विदित्वा, हसन्नेत्रार्पिताकृतम्=हसती-विकसती ये
नेत्रे, ताभ्याम् अर्पितः=संसूचितः, आकृतः- स्वाशयः यथा स्यात्तथा, लीलापद्यम्=क्रीडासरोजम्,
निमीलितं=सङ्कोचितमिति। तत्र स्ववक्तव्यं संघटयति ग्रन्थकारः। अत्र=अस्मिन् पद्ये लीलाकमल-
निमीलनस्य=क्रीडासरोज सङ्कोचनस्य, व्यञ्जकत्वम्=प्रत्यायकत्वम्, उक्त्या=कथनेन एव=
इत्यवधारणे, न तु भङ्ग्यन्तरेण, निवेदितम्=प्रकटितम् इति।

अयम् अर्थशक्त्युद्भवध्वनेः उदाहरणं नैव भवति।

एवं भवान् अर्थशक्त्युद्भवनामकस्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य लक्षणोदाहरणे दृष्टवान्।
प्रायेण प्रकरणमुपसंहरन्त ग्रन्थकारः पुनरग्र इदं सूचयति यत्- यत्र काव्ये शब्दशक्त्या, अर्थशक्त्या,
शब्दार्थोभयशक्त्या च आक्षिप्तोऽपि व्यङ्ग्यार्थः कविना पुनरेकेनापि साक्षाच्छब्देन प्रकटयते तदा सः
व्यङ्ग्यार्थः वाच्यसम्पर्कदोषमात्रेण ध्वनिर्नैव कथ्यते, अपि तु तत्र श्लेषादिरलङ्कार एव भवति। अमुमेव
भावं कारिकाया कथयति। यथा-

मूलपाठः- तथा च-

शब्दार्थशक्त्याक्षिप्तोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनः।
यत्राविष्क्रियते स्वोक्त्या सान्यैवालङ्कृतिर्ध्वनेः॥ इति।

(वृत्तिः) शब्दशक्त्या अर्थशक्त्या शब्दार्थशक्त्या वा आक्षिप्तोऽपि व्यङ्ग्यार्थः कविना
पुनर्यत्र स्वोक्त्या प्रकाशीक्रियते, सोऽस्मादनुस्वानोपमव्यङ्ग्याद् ध्वनेरन्यः एवालङ्कारः। असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य वा
ध्वनौ सति सम्भवे स तादृगन्योऽलङ्कारः।

कारिकायाः व्याख्या यथा- यत्र=यस्मिन् काव्ये शब्दार्थशक्त्या=शब्दश्च अर्थश्च
शब्दार्थो चेति शब्दार्थो, एकशेषस्य नियमात्, तयोः शक्तिः=व्यापारः, तया=क्षिप्तः=आनीतोऽपि,
व्यङ्ग्यः=प्रतीयमानः अर्थः, कविना=काव्यकृता, पुनः=पिष्टपेषणन्यायेन द्वितीयवारम् अपि, स्वोक्त्या=
शब्देनैव, आविष्क्रियते=प्रकटयते, सा=तादृशी, ध्वनेरन्या वाच्यमात्रालङ्कारापेक्षया लोकोत्तररूपैव,
अलङ्कृतिः=अलङ्कारमात्रं, न तु ध्वनिरिति।

पुनः कारिकायाः आशयं ग्रन्थकारः वृत्तिद्वारा प्रकटयति। यत्र=यस्मिन् काव्ये

शब्दशक्त्या, अर्थ शक्त्या वा इति पक्षान्तरे शब्दार्थशक्त्या, आक्षिप्तः- प्रत्यर्पितः, व्यङ्ग्यः=प्रतीयमानः, अर्थः=वस्तु, कविना=काव्यकृता, पुनः=पुनरपि, स्वोक्त्या=स्वगुम्फितशब्देन, प्रकाशीक्रियते=प्रकटयते, स=तादृशः, अर्थः, अस्मात्=पूर्वोक्तात् अनुस्वानोपमन्यङ्ग्यात्=अनुरणनरूपप्रतीयमानार्थात्, ध्वनेः=अन्यः, एव, अलङ्कारः=अलङ्कारमात्रम्, वा पक्षान्तरे सः=पूर्वोक्तः, तादृक्, कविना पुनः स्वोक्त्या प्रकटितः। अन्यः=अनुस्वानोपमव्यङ्ग्यभिन्नः, अलङ्कारः, सम्भवे सति=उपयुक्तत्वे सिद्धे सति। अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य=रसादिरूपस्य, वाक्यार्थभूतस्य, ध्वनेः भवतीति शेषः। असति सम्भवे तु वाच्यमात्रस्यापि। इति।

यथापूर्वं वृत्तिभागे कथितं यत् शब्दार्थोभयशक्त्या आक्षिप्तोऽपि व्यङ्ग्यार्थः अनुरणनरूपः ध्वनिप्रकारो भवति किन्तु स एवार्थः यदि कविना स्वोक्तिद्वारा कथ्यते, तदाऽसौ व्यङ्ग्यार्थो न भूत्वा ध्वनेः अलङ्कारो भवति। क्रमशः अत्र शब्दशक्त्या प्रकाशितः अलङ्कारः, अर्थशक्त्या प्रकाशितः अलङ्कारः, शब्दार्थोभयशक्त्याप्रकाशितोऽलङ्कारः उदाहरणद्वारा प्रस्तूयते। तेषु प्रथमम्-

मूलपाठः-

तत्र शब्दशक्त्या यथा- (उदाहरणम्)

“वत्से मा गा विषादं श्वसनमुरुजवं संत्यजोर्ध्वप्रवृत्तं
कम्पः को वा गुरुस्ते भवतु बलभिदा जृम्भितेनात्र याहि।
प्रत्याख्यानं सुराणामिति भयशमनच्छब्दना कारयित्वा
यस्मै लक्ष्मीमदाद्वः स दहतु दुरितं मन्थमूढां पयोधिः॥” इति।

व्याख्या- तत्र शब्दशक्त्या आक्षिप्तस्य व्यङ्ग्यस्य शब्दशक्त्या प्रकाशनात् संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेरभावस्योदाहरणाय भूमिकां रचयति ग्रन्थकारः। तत्र=तेषु, शब्दशक्त्या=शब्दव्यापारेण आक्षिप्तस्य व्यङ्ग्यार्थस्य पुनरुक्त्या कथनात् ध्वनेः अविषयत्वम्, यथा=इति निदर्शने।

उदाहरणपद्यस्य अन्वयः- हे वत्से!, विषादम्, मा, गाः, उरुजवम् ऊर्ध्वप्रवृत्तम्, श्वसनम्, संत्यज, ते, गुरुः कम्पः, को वा बलभिदा जृम्भितेन इह किमत्र याहि, इति भयशमनच्छब्दना सुराणां प्रत्याख्यानम्, कारयित्वा, पयोधिः मन्थमूढां लक्ष्मीं यस्मै अदात् स वः दुरितं दहतु। इति।

प्रतिपदव्याख्या- हे वत्से=हे पुत्रि!, विषादं मा गाः=देन्यं मा अनुभव, उरुजवम्=तीव्रवेगम्, ऊर्ध्वप्रवृत्तम्=ऊर्ध्वप्रस्थितं, श्वसनम्=निःश्वासम्, संत्यज=मुञ्च, ते=तव, गुरुः=महान्, कम्पः=कम्पनम्, कः=कुतः, किमर्थम्, वा=अथवा, इह=अधुना, बलभिदा=बलहानिकारकेण जृम्भितेन=जृम्भया, किम्=किं प्रयोजनम्। अत्र=निर्दिष्टस्थाने, याहि=गच्छ, इति भयशमनच्छब्दना=भीतिनिवारणव्याजेन, सुराणाम्=देवानाम्, प्रत्याख्यानम्=खण्डनम्, कारयित्वा=सम्पाद्य, पयोधिः=समुद्रः, मन्थमूढाम्=मथनेन, मन्थनेन, मूढाम्=मोहमापन्नाम्, लक्ष्मीम्=कमलाम्, यस्मै, अदात्=समर्पयत्, स विष्णुः, वः=युष्माकम्, दुरितम्=पापम्, दहतु=नाशयतु इति। पुनश्च भयनिवारणव्याजेन सुराणां प्रत्याख्यानं कथं समुद्रः अकरोदिति शब्दशक्त्या सः अर्थः निष्पद्यते यथा- हे पुत्रि! विषादम्=विषम् अस्ति इति विषादः शिवः तम्, मा गाः, मा प्राप्नुहि, शिवं मा वृणु इति भावः, उरुजवम्=तीव्रवेगम्, श्वसनम्=वायुम्, संत्यज, ऊर्ध्वप्रवृत्तम्=ऊर्ध्वज्वलनम् अग्निम् अपि, संत्यज, कम्पम्=जलं पाति इति कम्पः, को=ब्रह्मा वा ते गुरुः=पूज्यः, तेन तौ अपि न वृणु, जृम्भितेन=जृम्भया=परमैश्वर्यशोभितेन बलभिदा=इन्द्रेण किम्। अत्र=विष्णौ याहि इति। एवं गुप्तरीत्या देवानां प्रत्याख्यानं कृत्वा समुद्रः लक्ष्मीं यस्मै अदात्, स भगवान् विष्णुः युष्माकं दुरितं दूरीकरोतु, इति अन्योऽप्यर्थः व्यज्यते।

किन्तु अत्र विषादादिशब्दैरभिव्यक्तौ द्वितीयः शिवादिरूपः अर्थः छन्दशब्देन पुनः कविना प्रकाशितः, अतः नायं ध्वनेर्विषयः। तत्र विषादादिशब्दानां परिवृत्तिसहत्वाभावाच्छब्दशक्तिमूलत्वमवगन्तव्यम्। तेन असौ गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य (मध्यमकाव्यस्य) विषय एव। इति।

मूलपाठः- अर्थशक्त्या यथा-

“अम्बा शेतेऽत्र वृद्धा परिणतवयसामग्रणीरत्र तातो
निश्शेषागारकर्मश्रमशिथिलतनुः कुम्भदासी तथाऽत्र।
अस्मिन् पापाहमेका कतिपयदिवसप्रोषितप्राणनाथा
पान्थायेत्यं तरुण्या कथितमवसरव्याहतिव्याजपूर्वम्॥” इति।

अर्थशक्त्या व्यञ्जितस्य पुनःपदोक्तेन गुणीभावमुदाहर्तुमुपक्रमते- अर्थ इत्यादिना।
अर्थशक्त्या अर्थशक्तिमूलव्यङ्ग्यस्य गुणीभावः। यथा इति निदर्शने।

उदाहरणपद्यस्य अन्वयः- अत्र वृद्धा अम्बा शेते, अत्र परिणतवयसाम् अग्रणीः तातः,
तथा अत्र निश्शेषागारकर्मश्रमशिथिलतनुः कुम्भदासी, अस्मिन् पापा कतिपयदिवसप्रोषितप्राणनाथा एका
अहम्, इत्थं तरुण्या पान्थाय अवसरव्याहतिव्याजपूर्वम्, कथितमिति।

प्रतिपदव्याख्या- अत्र=अस्मिन् स्थले, वृद्धा=विगतवयस्का, अम्बा=माता, शेते=
शयनं करोति, अत्र, परिणतवयसाम्=वृद्धानाम्, अग्रणीः=धुरि स्थितः, अतिवृद्धः, तातः=पिता, शेते,
तथा=एवमेव, अत्र, निश्शेषागारकर्मश्रमशिथिलतनुः=निश्शेषं समग्रं यद् अगारकर्म, गृहकृत्यं, मार्जनलेपन-
वस्त्वानयनादिकं तेन यः श्रमः खेदः, तेन शिथिला-क्लान्ता, तनुः=शरीरं यस्याः सा- तादृशी,
कुम्भदासी=गृहपरिचारिका, शेते, अस्मिन्=शयने, तु, पापा=मन्दभाग्या, कतिपयदिवसप्रोषितप्राणनाथा-
कतिपयैः बहुभिः दिवसैः अहोभिः प्रोषितः=परदेशं गतः, प्राणनाथः यस्याः सा, शये=शयनं करोमि।
इत्थम्=अनेन प्रकारेण, तरुण्या=युवत्या, पान्थाय=पथिकाय, कल्पितवासाय, अवसरव्याहतिव्याजपूर्वम्=
समागमस्य यः अवसरः, तस्य, व्याहतिः=व्याहरणं कथनम् एव छलम्=छद्म, पूर्वं प्रधानं यथा स्यात्तथा,
कथितम्=उक्तम्।

अत्र पित्रोर्वाङ्मयक्यरूपः, स्वस्याः च प्रोषितभर्तृकत्वरूपः, दास्याश्च
निश्चेष्टशयनरूपः, तेषां च पृथक्पृथक् शयनरूपः अर्थः समागमावसरसौलभ्यं नायिकायाश्च
समागमपरत्वम्, तस्य च भयाभावो व्यज्यते। अतोऽत्र अर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः किन्तु तस्यैव पुनः
छद्मशब्दोक्त्या कथनं कृतमिति नात्र ध्वनेरवसरः, अपि तु तस्य गुणीभावेन अलङ्कारः एव।
दीर्घितिटीकाकारोऽपि एतत्सम्बन्धे विवरणं प्रस्तौति यथा- अत्र अम्बावाङ्मयादयः अर्थाः
समागमसन्निधानसौकर्यमुखेन यां तदीयसम्भोगेच्छां व्यञ्जन्ति तत्सर्वं व्याजशब्देन स्फुटीकृता इति
नाऽत्रार्थशक्त्युद्भवव्यङ्ग्यो ध्वनिः। व्याजशब्दस्य अप्रयोगेण च स्यादेव।

पित्रोर्वाङ्मयेन, दास्याः श्रमशिथिलाङ्गत्वेन, गृहान्तरशयनेन च रहस्यविहारस्य
सौकर्यम्, तदुद्भेदनस्य अयोग्यता च, ततस्तदाचरणसमीहा, प्रोषितपतिकत्वेनात्मन उत्कटा विजिहीर्षा
पान्थस्य भयानाशङ्का च, दास्याः कुम्भसम्बन्धेन परचरितानभिज्ञानं सूच्यते।

मूलपाठः- उभयशक्त्या यथा-

“ दृष्ट्या केशव! गोपरागहृतया-” इत्यादौ। (अयं सम्पूर्णः श्लोकः प्रागेवात्र
पुस्तके उल्लिखितोऽस्ति। अत एवात्र केवलं संकेतितः) सम्पूर्णं पद्यम् अधोलिखितं विद्यते।

दृष्ट्या केशव गोपरागहृतया किञ्चित् दृष्टं मया,
तेनैव स्थलिताऽस्मि नाथ पतितां किं नाम नालम्बसे।
एकस्त्वं विषमेषुखिन्नमनसां सर्वाबलानां गतिः
गोप्येवं गदितः सलेशमवताद् गोष्ठे हरिर्विश्रमम्॥

अन्वयः- हे केशव! मया गोपरागहृतया दृष्ट्या किञ्चित् न दृष्टम्, तेन एव स्थलिता
अस्मि, हे नाथ! पतितां किं नाम न आलम्बसे, खिन्नमनसां सर्वाबलानां विषमेषु त्वम् एकः गतिः, गोष्ठे
गोप्या सलेशं गदितः हरिः वः चिरम् अवतात्।

प्रतिपदव्याख्या- हे केशव! हे कृष्ण! मया गोपरागहृतया=गवां परागः,

खुरोदपतद्भूलिः, तेन हतया=निवारितया दृष्ट्या=विलोचनेन, किञ्चित्=किमपि न, दृष्टम्=विलोकितम्, तेन हेतुनेव, स्थलिता=पतिता अस्मि, हे नाथ! पतितां मार्गे स्थलितां, मां, किन्नाम=किमर्थं न, अवलम्बसे=आश्रयो भवसि, हस्तेन गृह्णासि, खिन्नमनसाम्=गन्तुमशक्तानामुत्साहाभावात्, सर्वाबलानाम्=सर्वविधानामेव चरहितानाम्, बालवृद्धाङ्गनादीनाम्, विषमेषु=निम्नोन्नतेषु प्रदेशेषु, त्वं भवान्, एकः=अनन्यः एव, गतिः=आश्रयः, एवम्=इत्थम्, गोष्ठे=गोत्रजे, गोप्या=गोपकुमार्या, सलेशम्=ससूचनम्, साभिलाषम्, गदितः=उक्तः, हरिः, वः=युष्मान्, चिरम्=बहुकालम्, अवतात्=रक्षतात् इति। अत्र सर्वेषां त्वं गतिः इति प्रकरणेन निरुद्धा अभिधा 'सलेशम्' इत्यनेन पुनः प्रत्युज्जीविता द्वितीयमपि प्रकाशयति। स द्वितीयः अर्थः अस्ति यथा- हे केशव! गेपरागहतया- गोपे-त्वयि, यः रागः प्रेमा, तेन हतया=आयत्तीकृतया दृष्ट्या, किञ्चित् कर्तव्याकर्तव्यं वा मया न दृष्टम्, न आलोचितम्। अथवा गोप इति सम्बोधनपदम् अपि भविष्यति। तेनेव हेतुना अहं सच्चारित्र्यात् भ्रष्टाऽस्मि। हे नाथ!- हे स्वामिन्, पतिताम्=पतिभावम्, किं नाम=कथन्न, आलम्बसे आश्रयसि। विषमेषोः=कन्दर्पात् खिन्नमनसाम्=कामपीडितत्वेन अलसहृदयानाम्, सर्वाबलानां=सर्वासां महिलानां सर्वविधगतिः=नारीत्व-सफलकारको युवा, जीवितरक्षोपायस्त्वमेव मे कामविधुरचिन्तायाः शरणमित्याशयः।

एवं भवान् दृष्टवान् अस्मिन् पद्ये 'गोपरागादि' शब्दानां परिवर्तनाऽसहानां, दृष्ट्यादि शब्दानाञ्च परिवृत्तिसहानां प्रभावादत्र द्वावर्थौ प्राप्येते, तत्र एकस्य पूर्वप्रकरणद्वारा नियन्त्रणं भवति, ततः अपरोऽर्थः प्रेमाकर्षणादिरूपः व्यङ्ग्यत्वेन स्वीकार्य आसीत्। किन्तु सलेशमिति पदेन स द्वितीयोऽप्यर्थः पुनरुज्जीविताया अभिधायाः विषयः संजातः। तेनोभयोर्वाच्यतयाऽत्रालङ्कार एव मान्यो भवति न तु शब्दार्थोभयशक्त्युद्भवः ध्वनिः। यतः प्रकरणादिवशादनियन्त्रितायामभिधायान्तु द्वावेवार्थाव-भिधेयौ भवतः। स तु वाच्यालङ्कारस्य विषयः। इति।

बोधप्रश्नाः

- (४) अर्थशक्त्युद्भवध्वनेः लक्षणकारिकां लिखतु।
- (५) अर्थशक्तिमूलध्वनेरुदाहरणं लिख्यताम्।
- (६) 'वत्से मा गा विषादमित्यादिपद्यं कस्योदाहरणं भवितुमर्हति ?
- (७) संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य कति विभागाः भवन्ति ?
- (८) शब्दार्थशक्त्याऽक्षिप्तोऽपि व्यङ्ग्यार्थः अलङ्कारतां कदा प्राप्नोति ?

६.५ सारांशः

एवं भवान् अस्मिन् पाठे विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेः उभयोः मुख्यभेदयोः विवेचनं पठितवान्। पुनरेकधा तस्य सारांशं पश्यतु। संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेर्भेदद्वयमस्ति-शब्दशक्तिमूलध्वनिः अर्थशक्तिमूलध्वनिश्चेति। अनयोर्विषये व्याख्यानं द्वयोः पाठ्यांशयोरभवत्। अस्य तृतीयपाठ्यांशस्या-न्तराले भवान् शब्दशक्तिमूलध्वनेः लक्षणमधीतवान्। लक्षणस्य बोधाय ग्रन्थकार इमां कारिकाम् उल्लिखितवान्-

“आक्षिप्त एवालङ्कारः शब्दशक्त्या प्रकाशते।

यस्मिन्ननुक्तः शब्देन शब्दशक्त्युद्भवो हि सः।।” इति। अर्थात् यस्मिन् काव्ये शब्दद्वारा अकथितः सन्नेव व्यञ्जितः अलङ्काररूपोऽर्थः प्रकाशते, तत्र अयमुक्तप्रकारो ध्वनिर्भवति। अस्य उदाहरणत्वेन तृतीयपाठ्यांशस्य प्रथमे उपपाठ्यांशे अस्य लेखस्य च चतुर्थे पृष्ठाङ्के हर्षचरितस्य (बाणभट्टरचितस्य) 'गद्यांशः प्रदत्तोऽस्ति। 'अत्रान्तरे कुसमसमय इत्यतः आरभ्य महाकालः' इति यावदत्रोदाहरणे वाच्यार्थः ऋतुवर्णनप्रकरणवशाद् अभिधाशक्त्या नियन्त्रितः भवति। अतः ग्रीष्मऋतुविषयकः अर्थः अभिधेयार्थोऽस्ति। समानार्थकविशेषणबलात् अन्यश्च महाकालविषयकः अर्थः व्यञ्जनाशक्त्या बोध्यते।

स च शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनिः। ततः अस्यैव पाठ्यांशस्य द्वितीये उपपाठ्यांशे शब्दशक्त्या साक्षाद् अलङ्कारस्य प्रतिभा, तदुदाहरणञ्च इति शीर्षकस्य अन्तराले तद् विवेचनम् उदाहरणञ्च प्रस्तुतम् अस्ति। तस्य उदाहरणं यथा-

“तस्या विनापि हारेण निसर्गादेव हारिणौ।

जनयामासतुः कस्य विस्मयं न पयोधरो।।” इति।

अत्र विरोधाभासेनानुप्राणितः श्लेषालङ्कारः। पूर्वोल्लिखिते शब्दशक्त्युद्भवमूलध्वनेः लक्षणे प्रयुक्तः ‘आक्षिप्तशब्दः’ विशेषमहत्त्वशाली अस्ति। भट्टोद्भटमहोदयः शब्दशक्तिमूलध्वनिं न मन्यमानः अत्र समासोक्तिम् अलङ्कारं स्वीकर्तुं प्रयतते। किन्तु उभयोः विषयभेदतया एकरूपता नैव भवति इति सप्तमे पृष्ठाङ्के विवेचितम् अस्ति। अतः तत्र अयमेव निष्कर्षः यत् यत्र शब्दशक्त्या अलङ्कारविशेष एव साक्षाद् वाच्यो भवति स श्लेषस्य विषयः एव। यत्र तु शब्दसमर्थ्यादाक्षिप्तमेव व्यङ्ग्यम् अलङ्कारविशेषत्वेन द्योतते, स तु शब्दशक्तिमूलध्वनिरेव भवति।

तदनन्तरं चतुर्थे पाठ्यांशे, तस्योपपाठ्यांशे चार्थशक्तिमूलध्वनिः सोदाहरणं विवेचितोऽस्ति। अत्र प्रसङ्गे ग्रन्थकारः ‘एवंवादिनि देवर्षौ’ इत्यादिपद्ये अर्थशक्त्युद्भवध्वनित्वं प्रतिष्ठाप्य तत्र संभाव्यमानमसंलक्ष्यक्रमत्वं निराकृत्य ‘शब्दस्मृष्टः शब्दशक्तिमूलः’ व्यङ्ग्यार्थः ध्वनेर्विषयो न भवतीति मतं द्रढयितुं ग्रन्थकारः अनेकान्युदाहरणान्युपस्थापितवान्। यथा ‘सङ्केतकालमनसम्’ इत्यादि पद्यम्।

काव्ये एकोऽपि शब्दः असम्यक् प्रयुक्तो भूत्वा सम्पूर्णं व्यङ्ग्यकलेवरं विच्छिद्य तं वाच्यायमानं करोति। यथा ‘वत्से मा गा विषादमि’त्यादि पद्ये यदि ‘छन्दना’ इति पदस्य प्रयोगः न स्यात् तदाऽयं श्लोकः आच्छन्नव्यङ्ग्यतया आकर्षणभाजनं स्यात्।

तथैव अर्थशक्त्युद्भवध्वनावपि यदि व्यङ्ग्यप्रकाशकः शब्दः स्फुटतया समापतति, तत्र अनावृतकुचकलशवद् रमणीयता नश्यति। यथा- ‘अम्बा शेतेऽत्र वृद्धा’ इत्यादौ पद्ये। अम्बावार्थक्यादयः अर्थाः समागमसुलभतापूर्वकं यां तदीयसम्भोगेच्छां व्यञ्जन्ति, सा सम्भोगेच्छा व्याजशब्दप्रयोगेण वाच्यवत्स्फुटीकृता। एवमेव उभयशक्त्युद्भवस्य- ‘दृष्ट्या केशव! गोपराग-’ इत्यादिपद्येऽपि सलेशम् इति पदं प्रयुक्तं सत् उभयशक्त्युद्भवध्वनित्वं दूषयति। इति।

६.६ शब्दावली

(१) आक्षिप्तः	-	प्रत्यायितः
(२) श्लेषः	-	परस्परम् आसक्तः, एतन्नामकः एकोऽलङ्कारः
(३) निरवकाशः	-	अवकाशरहितः, स्थातव्यस्थानरहितः,
(४) व्यपदेशः	-	व्यवहारः
(५) प्रतिभा	-	ज्ञानम्
(६) व्यभिचारी	-	व्यभिचरति यः, सः, नियतत्वगुणरहितः
(७) सङ्केतः	-	इङ्गीतम्, यूनोः मिलनस्थानम्,
(८) विटः	-	उपपत्तिः
(९) विदग्धा	-	चातुर्यगुणयुक्ता।

६.७ सन्दर्भग्रन्थाः

- (१) ध्वन्यालोकः (द्वितीय उद्योतः) संस्कृतहिन्दीव्याख्याद्वयोपेतः, आचार्यलोकमणि दाहालः, भारतीयविद्याप्रकाशनम्।

- (२) ध्वन्यालोकः-दीधितिसंस्कृतहिन्दीव्याख्योपेतः। द्वितीये उद्योते-कारिका-३८ तः ४२ यावत्।
- (३) काव्यप्रकाशः (आचार्यमम्मटकृतः) द्वितीय उल्लासः, शब्दव्यञ्जनाप्रकरणम्।
- (१) ध्वन्यालोकः-लोचनटीकासहितः, हिन्दीव्याख्याकारः, आचार्य जगन्नाथ पाठकः।

६.८ सहायकग्रन्थाः

- (१) काव्यप्रकाशः - झुलकीकरवामनीटीका।
- (२) साहित्यदर्पणः - कविराजविश्वनाथः।
- (३) काव्यादर्शः - आचार्यदण्डी।

६.९ बोधप्रश्नोत्तराणि

- (१) स्वनात्(ध्वनेः) अनन्तरं यः स्वानः उत्पद्यते सः अनुस्वानः कथ्यते। यथा घण्टायाः नादानन्तरं कञ्चित्कालं यावत् यः ध्वनिः श्रूयते, स एव ध्वनिः स्वानः वा अनुस्वानशब्देन व्यवहियते। तत्सदृशः यः अर्थः शब्दसामर्थ्यादभिधेयानन्तरमुत्पद्यते स अनुस्वानेन तुलितो भूत्वा शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनिः अर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिश्च कथ्यते।
- (२) यदा कश्चिदर्थः अभिधाव्यापारेण अनुक्तोऽपि वाच्यार्थसामर्थ्येनैव ज्ञानस्य विषयो भवति, स एव अर्थः आक्षिप्तार्थः इति मन्यते।
- (३) यत्र कश्चिदप्यलङ्कारो व्यङ्ग्यो न भवति तत्र वस्तुरूपोऽर्थः व्यङ्ग्यो भवति।
- (४) अर्थशक्त्युद्भवस्त्वन्यो यत्रार्थः सम्प्रकाशते।
यस्तात्पर्येण वस्त्वन्यद्व्यनक्त्युक्तिं विना स्वतः।।
- (५) एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखौ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती।।
- (६) 'वत्से मा गा विषादमित्यादि' पद्यं तु गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य (मध्यमकाव्यस्य) उदाहरणं भवितुमर्हति। यतः कविरत्र पद्ये 'छन्दना' इति पदस्य प्रयोगं कृत्वा ध्वन्यमानम् (प्रतीयमानं) अप्यर्थं वाच्यवत्स्फुटतरं कृतवान्। अतो यदि तत् 'छन्दना' इति पदम् अत्र पद्ये न स्यात्तदा विषादादीनाम् परिवर्तनाऽसहानां शब्दानां प्रभावात् शब्दशक्त्युद्भवस्योदाहरणं स्यात्।
- (७) संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य पञ्चदश मुख्यभेदा भवन्ति। तत्र प्रथमं द्वौ भेदौ भवतः
(१) शब्दशक्त्युद्भवः (२) अर्थशक्त्युद्भवश्च। पुनः प्रथमस्य द्वौ वस्तुरूपव्यङ्ग्यः, अलङ्काररूपव्यङ्ग्यश्च, द्वितीयस्य-द्वादश भेदाः भवन्ति। अपरः एकः उभयशक्त्युद्भवः। इति।
- (८) यदा शब्दशक्त्याऽऽक्षिप्तोऽपि व्यङ्ग्यार्थः, पुनः कविना स शब्दद्वाराऽपि स्फुटीक्रियते, तत्र स्फुटव्यङ्ग्यतया अलङ्कार एव प्रधानं भवति। अतस्तत्र ध्वनिव्यवहारो न भूत्वा, अलङ्कार एव व्यवहारविषयो भवति।

६.१० अभ्यासप्रश्नाः

शब्दशक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूलरच

- (१) संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य कः अर्थः ?
- (२) अर्थशक्त्युद्भवध्वनेः कति भेदाः ?
- (३) ध्वनिश्लेषालङ्कारयोः कीदृशः विषयभेदः ?
- (४) अस्य पाठस्य कः मुख्यप्रतिपाद्यविषयः ?

—♦—

सप्तमः पाठः (विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेः द्वितीयभेदस्य विभागः)

पाठसंरचना

- ७.१ प्रस्तावना
 ७.२ उद्देश्यम्
 ७.३ शब्दशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यध्वनेः स्वरूपम्
 ७.३.१ श्लेषस्योदाहरणम्
 ७.३.२ श्लेषस्य शब्दशक्त्युद्भवध्वनेश्च विषयविभागः
 ७.३.३ शब्दशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यध्वनावितरालङ्काराणामुदाहरणानि
 मूलपाठः- क्रमेण प्रतिभात्यात्मा ... इह तु ग्रन्थविस्तारभयात्र तत्प्रपञ्चः कृतः
 बोधप्रश्नाः
 ७.४ अर्थशक्त्युद्भवध्वनेः स्वरूपम्
 ७.४.१ कविना स्वोक्त्याऽविष्कृतस्य व्यङ्ग्यस्य तृतीयः प्रकारः
 ७.४.२ अर्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य विभागः
 ७.४.३ कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरस्योदाहरणम्
 ७.४.४ कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरस्योदाहरणम्
 मूलपाठः- अर्थशक्त्युद्भवस्त्वन्यो ... मन्मथस्येदं तव स्तनाभ्याम्
 बोधप्रश्नः
 ७.५ सारांशः
 ७.६ शब्दावली
 ७.७ सन्दर्भग्रन्थाः
 ७.८ सहायकग्रन्थाः
 ७.९ बोधप्रश्नोत्तराणि
 ७.१० अभ्यासप्रश्नाः

७.१ प्रस्तावना

इतः पूर्वस्मिन् षष्ठे पाठे भवान् विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेः विवेचनस्य प्रसङ्गे तस्य प्रधानयोः शब्दार्थगतयोः अनुरणनरूपव्यङ्ग्ययोर्लक्षणोदाहरणे अधीतवान्। पुनरस्मिन् सप्तमे पाठेऽपि भवतः सर्वप्रथमं स्वागतमस्ति। ध्वनावलङ्कारसमीक्षा इत्ययमेव विषयः अस्मिन्नपि पाठे भविष्यति। अस्य सप्तमपाठस्य प्रतिपाद्यविषयोऽस्ति-विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेःद्वितीयभेदस्य विभाग इति। पूर्वपाठत इदं जानाति भवान् यत्सर्वप्रथमं ध्वनेः भेदद्वयं भवति- अविवक्षितवाच्यध्वनिःविवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिश्चेति। अनयोरेकैकमपरमपि नाम क्रमशः प्रसिद्धमस्ति- लक्षणामूलध्वनिः अभिधामूलध्वनिरिति। अतः विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिरेवाभिधामूलध्वनिरस्ति। पुनरस्य ध्वनेःविभागद्वयं क्रियते। असंलक्ष्यक्रमः संलक्ष्यक्रमश्चेति। वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्रतीतिक्रमस्या-संलक्षितत्वाद्रसादिरेवासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो भवति। किन्त्वत्र द्वितीयो भेदः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य एवात्र पाठे विचारणीयो विद्यते। यद्यप्यस्य विषये विमर्शः पूर्ववर्तिपाठे सम्पन्नोऽस्ति तथापीद् भिन्नतयाऽत्रापि स एव विषयः पुनर्विचारार्थमत्रोपस्थाप्यते। अत्र पाठे तृतीये च पाठ्यांशे शब्दशक्तिमूलध्वनेर्लक्षणं लेखिष्यामि येन श्लेषालङ्कारस्योदाहरणविमर्शपूर्वकं शब्दशक्त्युद्भवध्वनेस्तस्य च विषयविभागः विचारयिष्यते। अत्र प्रसङ्गे भवानिदं सावधानतयाऽवगच्छतु यद्ध्वनिखण्डनवादिनः विद्वांसः इदं प्रयासं कुर्वन्ति यत् श्लेषादौ शब्दालङ्कारे शब्दशक्त्युद्भवध्वनेः रूपकादिष्वर्थालङ्कारेषु चार्थशक्त्युद्भवध्वनेश्चान्तर्भावो भवेत्। किन्तु ध्वन्युपस्थापकः श्रीमदानन्दवर्धनाचार्यः विविधया युक्त्या तेषामाशयं विखण्ड्य ध्वनितत्त्वं प्रमाणितं कृतवानस्ति।

अतोऽस्मिन् पाठे प्रथमः पाठ्यांशो भविष्यति शब्दशक्त्युद्भवानुरणन-रूपव्यङ्ग्यध्वनेः स्वरूपमिति। अस्मिन् पाठ्यांशे च त्रयः उपपाठ्यांशाः निर्धारितास्सन्ति-प्रथमः श्लेषस्योदाहरणम्। द्वितीये

उपपाठ्यांशे श्लेषस्य शब्दशक्त्युद्भवध्वनेश्च विषयविभाग इति विषयविवेचनं भविष्यति। अत्र प्रसङ्गे श्लेषालङ्कारस्य शब्दशक्त्युद्भवध्वनेश्च विषयविभेदं कृत्वेदं प्रदर्श्यते यत् श्लेषालङ्कारेण शब्दशक्तिमूलध्वनिः गतार्थः (स्वतन्त्रसत्तारहितः) न भविष्यतीति। पुनरग्रिमे तृतीये पाठ्यांशे ग्रन्थकारः इदं प्रमाणयितुं यत्नं कृतवान् यच्छ्लेषालङ्कारवत् विरोधाभासादिष्वन्यालङ्कारेष्वपि ध्वनेर्गतार्थता न भवितुमर्हतीति। अतः उपपाठ्यांशस्य शीर्षकोऽस्ति-शब्दशक्तिमूलानुरणनरूप-व्यङ्ग्यध्वनावितरा-लङ्काराणामुदाहरणानि इति। अर्थात् श्लेषालङ्कारादितरालङ्काराणामप्युदाहरणानि प्रदर्श्य तत्र ध्वनेर्गतार्थतायाः विचारो भविष्यतीति। उपर्युक्तविषयस्य विवेचनाय द्वितीयोद्योते क्रमेण प्रतिभात्यात्मा-इत्यादिकारिकातः प्रारभ्य इह तु ग्रन्थविस्तरभयात् तत्प्रपञ्चः कृत इति वृत्तेरंशं यावत् पाठ्यक्रमे निर्धारितं विद्यते। ततः परं ज्ञातविषयपरीक्षणाय बोधप्रश्नान् प्रक्ष्यामि येषामुत्तराणि पाठ्यविवेचनस्यान्तिमे भागे दत्तमस्ति।

ततःपरं पाठ्यांशं भवान् पश्यतु- यस्य शीर्षकेऽस्त्यर्थशक्त्युद्भवध्वनेः स्वरूपमिति। अत्र प्रसङ्गे भवानर्थशक्त्युद्भवध्वनेः परिभाषां द्रक्ष्यति। पुनरस्य पाठ्यांशस्य चत्वारः उपपाठ्यांशाः विवेचनाय निर्धारितास्सन्ति। अस्य ध्वनेः सर्वप्रथमं त्रयो भेदाः क्रियन्ते। तेषु प्रथमः स्वतःसम्भवी द्वितीयः कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः तृतीयः कविनिबद्धवक्त्रप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरश्चेति। अग्रिमे उपपाठ्यांशे एतेषां त्रयाणामुदाहरणानि विलिखिष्यन्ते। यान्यवलोक्य विमृश्य च भवान् ज्ञास्यति यदर्थशक्त्युद्भवस्य ये द्वादश मुख्या भेदा भवन्ति तेषां पृथक् पृथक् किं स्वरूपं भवतीति।

एवं द्वितीयपाठ्यांशस्य विवेचनाय ध्वन्यालोकस्य द्वितीयोद्योतः तत्र च अर्थशक्त्युद्भवस्त्वन्यो इत्यादिद्वाविंशकारिकातः पदिषणं तुह धर्णेहिम्(दत्तं तव स्तनाभ्याम्)इति प्राकृतपद्यं यावत् पाठ्यक्रमः निर्धारितो वर्तते। एतदन्तराल एवोपर्युक्तविषयाणां समावेशो भविष्यति।

७.२ उद्देश्यम्

अस्य पाठस्य अध्ययनेन भवान्--

- संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेः परिचयं प्राप्स्यति।
- शब्दालङ्कारस्य श्लेषस्य ध्वनेः च भेदम् अवगमिष्यति।
- काव्यात्मभूतो ध्वनिः अन्येन केनापि काव्यतत्त्वेन गतार्थो न भवतीति ज्ञास्यति।
- अर्थशक्त्युद्भवध्वनेः सप्रभेदं सोदाहरणं स्वरूपम् अधिगमिष्यति।

७.३ शब्दशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यध्वनेः स्वरूपम्

मूलपाठः-

क्रमेण प्रतिभात्यात्मा योऽस्यानुस्वानसन्निभः।

शब्दार्थशक्तिमूलत्वात्सोऽपि द्वेधा व्यवस्थितः॥

तदाह वृत्तिकारः- अस्य विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वादनुरणनप्रख्यो य आत्मा सोऽपि शब्दशक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूलश्चेति द्विप्रकारः।

ननु शब्दशक्त्या यत्रार्थान्तरं प्रकाशते स यदि ध्वनेःप्रकार उच्यते तदिदानीं श्लेषस्य विषय एवापहतः स्यात्। नापहत इत्याह-

आक्षिप्त एवालङ्कारः शब्दशक्त्या प्रकाशते।

यस्मिन्ननुक्तःशब्देन शब्दशक्त्युद्भवो हि सः॥

यस्मादलङ्कारो न वस्तुमात्रम् यस्मिन् काव्ये शब्दशक्त्या प्रकाशते स एव शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनिरित्यस्माकं विवक्षितः। वस्तुद्वये च शब्दशक्त्या प्रकाशमाने श्लेषः।

अत्र प्रसङ्गे शब्दशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यध्वनेर्लक्षणम् विवेचनात् प्राक् ग्रन्थकारः तद्मूलं प्रदर्शयति। अर्थात् 'शब्दशक्त्युद्भवध्वनिः अर्थशक्त्युद्भवध्वनिश्च कस्य व्यङ्ग्यस्य प्रभेदौ स्तः' इति जिज्ञासायाः शान्तये स्वत एव ग्रन्थकारः एतन्मूलदिग्दर्शनं कारयति। 'क्रमेण-' इत्यादिना। अतः सा कारिका प्रथमं विचारणीया अत्रास्ते।

कारिकायाः अन्वयः— अस्य अनुस्वानसन्निभः यः आत्मा क्रमेण प्रतिभाति, सः अपि शब्दार्थशक्तिमूलत्वाद् द्वेधा व्यवस्थितः। इति।

व्याख्या— अस्य=ध्वनेः, अनुस्वानसन्निभः=अनुस्वानः=घण्टानादानुरणनं, तेन सन्निभः=तुल्यः, यः=यादृशः, आत्मा=स्वरूपम्, क्रमेण=एकैकं कृत्वा, प्रतिभाति=प्रतीयते, सः=तादृशः, संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः, अपि=च, शब्दार्थशक्तिशक्तिमूलत्वात्=शब्दशक्तिः, अर्थशक्तिश्च, तौ मूलं हेतुः यस्य, तस्य भावः तत्त्वात्, द्वेधा=द्विप्रकारकः, व्यवस्थितः=प्रतिष्ठितः। इति।

तात्पर्यार्थः— विवक्षितान्यपरवाच्यत्वेन यो ध्वनिः पूर्वमुक्तः, तस्यापि द्वौ भेदौ भवतः— असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः, संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति। तयोः प्रथमः असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः। यत्र वाच्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोः समकालम् इव अवभासमानत्वात् तयोः क्रमः न परिलक्ष्यते स एव रसादिरिति प्रसिद्धः। तस्य रसादेः भेदानामानन्त्यात् लाघवार्थम् एक एव भेदो मन्यते। अपरोऽपि संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः— यत्र वाक्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोः प्रतीतौ क्रमः स्पष्टमेव परिलक्ष्यते। यथा तत्र सर्वप्रथमं वाच्यार्थः बुद्ध्यते, तदनन्तरमेव व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिर्भवति। अत एव क्रमस्य संलक्ष्यत्वात् संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः सार्थकनामाऽस्ति। एवम्प्रकारेण संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य सामान्यलक्षणमुक्त्वा सहैव तद्विभेदोऽपि क्रियते। यथा शब्दार्थशक्तिमूलत्वात्तस्य द्वौ प्रकारौ भवतः। शब्दशक्तिमूलः अर्थशक्तिमूलश्च। यथा घण्टावादनानन्तरं तत्र अग्रेऽपि किञ्चित्कालम् अनुरणनध्वनिः श्रूयते, तथैव वाक्यावभासनानन्तरं व्यङ्ग्यस्य प्रतीतिः भवति इति। अत एव अनुस्वानसन्निभ इति विशेषणपदं समीचीनमेव प्रयुक्तम् विद्यते।

कारिकायां यो विषयः प्रतिपादितः ग्रन्थकृता स एवात्र वृत्तिकारेण स्पष्टीक्रियते। अतः स वृत्त्यंशः स्पष्टतया अन्यतो व्याख्यां नापेक्षते।

एवंविधिना भवानिदं दृष्टवान् यत् संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य वर्गीकरणकाल एव शब्दशक्त्युद्भवस्य अर्थशक्त्युद्भवस्य च स्वरूपमप्याचार्येणोक्तम्। यस्य सारांशः पुनरेकदाऽवधेयः यत् कस्मादपि वाक्यात् सर्वप्रथमं यो वाक्यार्थः निष्पद्यते स तु वाच्यार्थोऽभिधेयार्थो वा कथ्यते। ततः परमनुरणनध्वनिवत् क्रमेण अन्योऽपि व्यङ्ग्यरूपः योऽर्थः निष्पद्यते, स शब्दार्थशक्तिमूलत्वाच्छब्दशक्तिमूलः अर्थमूलो वा व्यङ्ग्यः कथ्यते।

अस्मिन् प्रसङ्गे एका शङ्का स्वाभाविकरूपेण पाठकानां मनसि उत्पन्ना भवितुमर्हति। अतः तां शङ्कामुल्लिख्य वृत्तिकारः अग्रे उल्लिखिष्यमाणया कारिकया समाधातुं भूमिकां रचयति— "ननु इत्यादिना प्रारभ्य नापहतः इति पदं यावत्। यस्योल्लेखः पूर्वत्र मूलपाठे द्रष्टव्योऽस्ति। तद्व्याख्या अप्यग्रे द्रष्टव्योऽस्ति। ननु इति प्रश्ने वितर्कं वा प्रयुज्यते। तत्र— शब्दशक्तिमूलध्वनौ, शब्दशक्त्या— अभिधाव्यापारेण, अर्थान्तरम्=वाच्याद्भिन्नः अन्यः अर्थः, प्रकाशते=द्योतते यदि, स इदानीम्=अधुना, अस्यां परिस्थितौ, श्लेषस्य=नानार्थसंश्रयः श्लेषो वर्ण्यवर्ण्योभयास्पदः, अथवा श्लिष्टः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते इति लक्षितस्य अलङ्कारस्य, विषयः=अवस्थानक्षेत्रम्, वर्ण्यविषयो वा, एव निश्चयेन अपहतः विलोपितः स्यात्, इति चेत्, न श्लेषस्य विषयः विलोपितः भविष्यतीति सद्यः उत्तरम् अपि ददाति वृत्तिकारः। अर्थात् यदि शब्दशक्त्यापि यत्र द्वितीयार्थस्य प्रतीतिर्भवति, स यदि शब्दशक्तिमूलध्वनिः, तर्हि

अर्थद्वयशाली श्लेषालङ्कारोऽपि तुल्यस्यभावत्वात् तेनैव शब्दशक्तिमूलध्वनिना गतार्थो भविष्यति। पुनः श्लेषालङ्कारस्य न भविष्यति किञ्चित् प्रयोजनमिति कथनस्याभिप्रायः।

विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेः
द्वितीयभेदस्य विभागः

ततः कारिकायाम् उभयोः विषयभेदम् उल्लिखन् ग्रन्थकारः तत्समाधानं करोति - 'आक्षिप्त एव' इत्यादिकारिकया। (सम्पूर्णा कारिका तु मूलपाठे द्रष्टव्या एव।)

कारिकाया अन्वयः- यस्मिन्, शब्देन, अनुक्तः शब्दशक्त्या आक्षिप्तः अलङ्कार एव प्रकाशते स शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनिः हि। इति कारिकाया आशयः वृत्तिभागेनापि समानरूपेणैव कथितः अस्ति। अतः कारिकायाः व्याख्यानैनेव वृत्त्यर्थोऽपि स्पष्टः भविष्यति।

व्याख्या- यतः=यस्मात्, यस्मिन्=यादृश काव्ये, शब्दशक्त्या अलङ्कारः, न तु वस्तुमात्रम्, केवलं वस्तु एव न, अपि तु अलङ्कारोऽपि, प्रकाशते=द्योतते, स=तादृशः शब्दशक्त्युद्भवः=शब्दशक्तिजनितः ध्वनिरित्यस्माकं विवक्षितम्=अभोष्टम्। शब्दशक्त्या वस्तुद्वये=पदार्थद्वये, प्रकाशमाने=द्योतमाने, च श्लेष इति।

आशयः- यदि शब्दशक्त्या द्वितीयस्य अर्थस्य प्रतीतौ ध्वनिः भवति, तर्हि श्लेषालङ्कारस्य विषयः एव अवशिष्टो न भविष्यति इति शङ्कायाः निवारणं कुर्वन् आचार्यो लिखति-यत् यदि शब्दशक्त्या न केवलं वस्तुनः एव अपि तु अलङ्कारस्यापि व्यञ्जना भवति, तदा तत् शब्दशक्तिमूलध्वनिर्भवति। यदि द्वावप्यर्थौ वस्तुपरकौ भूत्वा प्रकाशते तदा श्लेषस्य एव विषयः। उभयत्र एवेति शब्दबलादिदमवगन्तव्यं यत् यदि वस्तुनाऽलङ्कारः, अलङ्कारेण वा वस्तु व्यज्यते तदा ध्वनेर्विषयः। यदा तु वस्तुना वस्तु व्यज्यते तदा श्लेषालङ्कारस्य विषयः। वस्तुतः द्वयोरर्थयोः प्रकरणाद्यभावेन वाच्यत्वे एव श्लेषः। किन्तु ध्वनिः एकस्य वाच्यत्वे अपरस्य व्यङ्ग्यत्वे च भवति।

निष्कर्षः- शब्दशक्तिबलाद्यत्र द्वितीयोऽप्यर्थः वस्तुपरकः तत्र श्लेषालङ्कारो भवति। यत्र चापरः कश्चिदेकः अलङ्काररूपः, अलङ्कारमिश्रितो वा, द्वावप्यलङ्कारस्वरूपौ वा तत्र शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनिः। ग्रन्थकारः 'इति अस्माकं विवक्षितम्' इत्युक्त्वा इदं सङ्केतितवानस्ति यदन्ये विद्वांसः ध्वनिविषयेऽपि द्वितीयमर्थं वस्तुपरकमङ्गीकुर्वन्ति। यथा दीधितिटीकाकारः कविशेखरः श्रीबदरीनाथशर्मा परैः स्वोक्तं वस्तुपरकं ध्वनिम् उदाहरन् लिखति-

"पथिक! नाऽत्र स्वस्तरमस्ति मनाक् प्रस्तरस्थले ग्रामे।

उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य यदि वससि तदा वस।।" इति।

अतोऽयं श्लोकः ग्रन्थकारमतेन नास्ति शब्दशक्त्युद्भवध्वनेरुदाहरणम्। अन्येषां मते तु अस्त्येव। इति।

यथा पूर्वं वृत्तौ कथितं यत्- 'वस्तुद्वये च शब्दशक्त्या प्रकाशमाने श्लेषः' इति। यदि द्वावेवार्थौ वस्तुपरकौ भवतः तदा तु श्लेषालङ्कारः इति ग्रन्थकारस्य व्यवस्था। एवं प्रतिज्ञाय आनन्दवर्धनः अग्रिमे उपपाठ्यांशे श्लेषालङ्कारस्य उदाहरणं प्रस्तोष्यति।

७.३.१ श्लेषस्य उदाहरणम्

"येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो,
यश्चोद्वृत्तभुजङ्गहारबलयो गङ्गां च योऽधारयत्।
यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः,
पायात् स स्वयमन्यक्षयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः।।" इति।

अस्य पद्यस्य शिवपक्षे विष्णुपक्षे च वाच्यार्थः समानरूपेण संघटते। प्रथममस्य पद्यस्य अर्थः अवगन्तव्यः। यथा-

अन्वयः— ध्वस्तमनोभवेन येन बलिजित्कायः, पुरा अस्त्रीकृतः, यश्च उद्वृत्तभुजङ्गहारवलयः, यश्च गङ्गाम् आधारयत्, यस्य शिरः शशिमत्, अमराः यस्य हर इति स्तुत्यं नाम आहुः स स्वयम् अन्धकक्षयकरः उमाधवः सर्वदा त्वां पायात् इति पदव्यवस्था।

व्याख्या— शब्दशक्त्या वस्तुद्वये प्रकाशमाने सति श्लेषो भवति इति यदुक्तं ग्रन्थकारेण, तत् प्रमाणीकरणम् अनेन उदाहरणेन भवति। अस्मिन् श्लोके शिवपक्षीयः विष्णुपक्षीयश्च अर्थौ निष्पद्येते। पूर्ववर्ती (उपर्युक्तः) अन्वयः शिवपक्षीयदृशा अस्ति।

ध्वस्तमनोभवेन=ध्वस्तःभस्मीकृतः मनोभवः कामदेवः येन, तेन। येन, बलिजित्कायः= बलिं जयति तच्छीलः इति बलिजिद् भगवान् विष्णुः, तस्य कायः शरीरम्, पुरा=पुराकाले, त्रिपुरदाहसमये, अस्त्रीकृतः=अस्त्ररूपेण प्रयुक्तः, त्रिपुरदाहे विष्णुः शिवस्य बाणः आसीत् इति पौराणिकी कथा अस्ति। यः च, उद्वृत्तभुजङ्गहारवलयः= उद्वृत्ताः=वर्तुलाङ्गाः ये भुजङ्गाः सर्पाः, ते एव हाराः वलयानि च यस्य। यश्च, गङ्गाम्=भागीरथीम्, आधारयत्=धृतवान्, यस्य शिरः=उत्तमाङ्गम्, शशिमत्=चन्द्रयुक्तम्, अमराः=देवाः, यस्य हरः अधसंहारकः इति=इत्थम्, स्तुत्यम्=प्रणम्यम्, वन्द्यम्, नाम=अभिधानम्, आहुः= कथयन्ति, स=तादृशः, स्वयम्, स्वयम्, अन्धकक्षयकरः=अन्धकासुरनाशकः, उमाधवः=पार्वतीपतिः, सर्वदा, त्वां पायात्=अवतु इति।

विष्णुपक्षे अन्वयः— येन अनः ध्वस्तम्, (तथा) अभवेन पुरा बलिजित् कायः स्वीकृतः, तथा यः उद्वृत्तभुजङ्गहा, आरवलयः, (रवलयो वा) यः अगं गां च आधारयत्, शशिमच्छिरोहर इति यस्य स्तुत्यं नाम अमराः आहुः, स अन्धकक्षयकरः सर्वदः स्वयं माधवः त्वां पायात्, इति।

व्याख्या (विष्णुपक्षे)— येन=गृहीतकृष्णावतारेण, अनः=शकटं, तद्रूपं राक्षसशरीरं, ध्वस्तम्=पातितम्, पुनः अभवेन=अजन्मना, पुरा=अमृतवितरणकाले, बलिजित्कायः= बलिजयनशीलशरीरः, स्वीकृतः, मोहिनीरूपतां प्रापितः, तथा यः, उद्वृत्तस्य=उद्धताऽऽचरणस्य भुजङ्गस्य अघासुरस्य हन्ता, तथा अरेः इदम् आरम् शत्रुसम्बन्धि, वलम्=सैन्यम्, याति इति आरवलयः तथा, अगम्=गोवर्द्धनपर्वतम्, कृष्णः सन् करेण, गाम्=पृथ्वीं च वराहः सन् दंष्ट्रया, यः आधारयत्। कृष्णावतारे गोवर्द्धनपर्वतम्, वराहावतारे च पृथ्वीं विष्णुः आधारयत् इति पुराणेषु कथा विद्यते। तथा शशिनं मथ्नाति इति शशिमत् राहुः, तस्य शिरसः, हरः=छेदकः इति यस्य स्तुत्यम्=प्रशस्यं नाम=नामधेयम्, अमराः=देवाः, आहुः=कथयन्ति, सः, अन्धकानाम्=यादवानाम् क्षयकरः=नाशकरः, गृहनिर्माता वा, सर्वदः=चतुर्वर्गप्रदः, स्वयं माधवः=लक्ष्मीपतिः, त्वां पायात्=रक्षेत् इत्यर्थः।

अत्र पद्ये द्वौ अपि अर्थौ शिवविष्णुपरकौ वस्तुमात्ररूपौ अभिधानियामकस्य अभावात् अर्थद्वयस्य वाच्यसत्त्वाच्च श्लेषालङ्कारः अस्ति। न तु अत्र ध्वनिः स्वीकरणीयः।

७.३.२ श्लेषस्य शब्दशक्त्युद्भवध्वनेश्च विषयविभागः

मूलपाठः— नन्वलङ्कारान्तरप्रतिभायामपि श्लेषव्यपदेशो भवति इति दर्शितं भट्टोद्भटेन, तत्पुनरपि शब्दशक्तिमूलध्वनिः निरवकाशः इत्याशङ्क्य इदमुक्तम् 'आक्षिप्तः' इति। तदयमर्थः शब्दशक्त्या साक्षाद् अलङ्कारान्तरं वाच्यं सत्प्रतिभासते स सर्वः श्लेषविषयः। यत्र तु शब्दशक्त्या सामर्थ्याक्षिप्तं वाच्यव्यतिरिक्तं व्यङ्ग्यम् एव अलङ्कारान्तरं प्रकाशते, स ध्वनेर्विषयः, इति।

अत्र 'ननु' इत्यादिना वाक्येन आचार्यः भट्टोद्भटस्य विरोधमतम् उल्लिख्य तदुत्तरं दातुं प्रयतते। अलङ्कारान्तरप्रतिभायाम्, अर्थात् द्वितीयार्थरूपेण अलङ्कारस्य अभिधानेऽपि श्लेषस्य विषयः इति भट्टोद्भटेन कथितम्। एतेन शब्दशक्तिमूलध्वनेः विच्छेदः एव भविष्यति, यतः श्लेषाद् भिन्नस्य विषयस्य अभावात् ध्वनिः आश्रयहीनः भविष्यति। इति भावः। किन्तु इमां शङ्कां दूरीकर्तुं कारिकायाम् आक्षिप्तम् इति पदम् उक्तम् अस्ति। तेन यत्र शब्दशक्त्या अलङ्कारविशेषः एव साक्षाद् वाच्यः भवति, तत्र तु श्लेषस्य विषयः, यत्र पुनः तत्सामर्थ्येन आक्षिप्तं व्यङ्ग्यम् एव अलङ्कारविशेषत्वेन द्योतते स तु

शब्दशक्तिमूलध्वनिः भवति। इति।

विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेः
द्वितीयभेदस्य विभागः

साक्षात् अलङ्कारस्य वाच्यत्वे श्लेषालङ्कारो भवति इति यत् पूर्वं गद्यांशे उक्तम्, तस्य उदाहरणं निम्नलिखितपद्यरूपेण प्रस्तूयते। यथा-

तस्या विनापि हारेण निसर्गादेव हारिणौ।
जनयामासतुः कस्य विस्मयं न पयोधरो।।

निष्कर्षं प्रस्तौति आचार्यः- अत्र शृङ्गारव्यभिचारिविस्मयाख्यः भावः, साक्षाद् विरोधालङ्कारश्च प्रतिभासते इति विरोधच्छायानुग्राहिणः श्लेषस्य अयं विषयः। न तु अनुस्वानोपव्यङ्ग्यस्य ध्वनेः।

उपर्युक्तश्लोके हारं विनैव हारवन्तौ इति विरोधः, किन्तु तस्य हारिणौ इत्यस्य मनोहरो इत्यर्थकरणे तत्परिहारो भवति। स च, विस्मयभावः च अभिधाशक्त्यैव वाच्यौ। भावस्य स्वशब्दवाच्यत्वात्, विरोधाभासप्रतीतिश्च अपिशब्दग्रहणात्। अतः अनेन प्रकरणेन स्पष्टं भवति, यत् श्लेषालङ्कारस्य शब्दशक्त्युद्भवध्वनेश्च विषयः पृथक्-पृथक् भवति। तथैव अपरम् अपि श्लोकं लिखति ग्रन्थकारः यत्र व्यतिरेकालङ्कारेण परिपुष्टो, वाच्यश्च, श्लेषालङ्कारः विद्यते, किन्तु शब्दशक्त्युद्भवध्वनिः न भवति। यथा-

श्लाघ्याशेषतनुं सुदर्शनकरः सर्वालङ्गलीलाजित-
त्रैलोक्यां चरणारविन्दललितेनाक्रान्तलोको हरिः।
विभ्राणां मुखमिन्दुरूपमखिलं चन्द्रात्मचक्षुर्दधत्,
स्थाने या स्वतनोरपश्यदधिकां सा रुक्मिणी सोऽवतात्।।

किन्तु अत्र काव्ये कवेः रुक्मिणीविषयकरतिभावस्तु ध्वनिः वर्तते एव।

पुनः रूपकालङ्कारेण अनुगृहीतः श्लेषालङ्कारः वाच्यतया अनुबुध्यमानः सन् अधोलिखिते पद्ये प्रस्तूयते। यथा च-

भ्रमिमरतिमलससहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादम्।
मरणं च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम्।।

अत्र जलदभुजग इत्यादौ रूपकालङ्कारः। अनेनैव रूपकेण विषमिति पदं जलदभुजगयोः सम्बन्धेन वारिगरलार्थयोः संघटते। अत्रापि शब्दशक्त्युद्भवध्वनेः प्रयोगः नो भविष्यति। पूर्ववद् एव एकम् अन्यदपि उदाहरणं प्रस्तौति आचार्यः।

खण्डितमानसकाञ्चनपङ्कजनिर्मथितपरिमला यस्य।
अखण्डितदानप्रसरा बाहुपरिधा इव गजेन्द्राः।।

अत्रापि काव्ये रूपकच्छायानुग्राही रूपकानुग्राहकः श्लेषः वाच्यतया अभिधा एव वाच्यत्वेन, अवभासते द्योतते। अतः अयमपि नास्ति शब्दशक्तिमूलध्वनेः विषयः।

अत्र च बाहुपरिधा इत्यत्र रूपकम् अलङ्कारः मानसादिशब्दगतश्लेषः। यतः बाहुगजेन्द्रयोः अन्वयार्थं मानसादिशब्दानां द्वयर्थकत्वम् युज्यते। अत्र रूपकवशादेव श्लेषालङ्कारः। यतः रूपकप्रभावादेव मानसादीनां पदानां श्लेषविषयत्वम्। उभयोश्च अङ्गाङ्गिभावतया सङ्करः। पुनः वृत्तिद्वारा प्रकरणम् उपसंहरति।

मूलपाठः- स चाक्षिप्तोऽलङ्कारः यत्र पुनः शब्दान्तरेण अभिहितस्वरूपः, तत्र न शब्दशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यध्वनिव्यवहारः। तत्र वक्रोक्त्यादिवाच्यालङ्कार एव व्यवहारः। एवं

पुनः प्रकारान्तरेण आचार्य आनन्दवर्धनः ज्ञापयति यत् अलङ्कारः प्रत्यायितोऽपि, पुनः यदि शब्दतः किञ्चित् संसूच्यते, तदा शब्दशक्त्युद्भवस्य विषयता समाप्ता भवति। यथा- “दृष्ट्वा केशव गोपरागहतया” इत्यादि पद्यं ध्वनेः उदाहरणं भवदपि एकस्यैव पदस्य प्रयोगेण ध्वनिपदतः वञ्चितं भवति। तत् अत्र पदम् अस्ति ‘सलेशम्’ इति। अनेनैव पदेन सर्वं वाच्यतां गतम् अस्ति। अस्य श्लोकस्य विस्तृता व्याख्या पूर्ववर्तिनि षष्ठे पाठे लिखिता अस्ति।

पूर्वोक्तप्रकरणेन भवान् अवगतवान् स्यात् यत् श्लेषालङ्कारशब्दशक्त्युद्भवयोः विषयः भिन्नः भवति न तु एकस्मिन् अपरो गतार्थः भवति।

७.३.३ शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपव्यङ्ग्यध्वनौ इतरालङ्काराणाम् उदाहरणानि

पूर्वस्मिन् पाठे भवान् पठितवान् यत् भट्टोद्भटमतानुसारं यत्र वाच्यादनन्तरम् अलङ्कारस्य ज्ञानं भवति तत्र तु श्लेषालङ्कार एव भवति, न तु शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनिः। एतत्प्रसङ्गे उदाहरणम् अपि ‘विनापि हारम्’ इत्यादि पठितम्। पुनः एतन्मतं संशोधयन् आचार्यः सिद्धान्तं स्थिरीकृतवान् यत् यत्रालङ्कारः वाच्यतया प्रस्फुटो भवति तत्रैव अलङ्कारः स्यात्, यत्र च अलङ्कारः शब्दं विनैव आक्षिप्तो भवति, तत्र तु ध्वनिः एव। एतत्प्रसङ्गे तत्र द्वित्राणि उदाहरणानि अपि प्रस्तुतानि। अस्मिन् पाठे ईदृशानि उदाहरणानि प्रस्तूयन्ते यत् विद्यमाना अपि अलङ्काराः शब्दशक्त्युद्भवध्वनिम् एव पुष्पन्ति। यथा-

मूलपाठः- यत्र तु सामर्थ्याक्षिप्तं सदलङ्कारान्तरं शब्दशक्त्या प्रकाशते स सर्व एव ध्वनेर्विषयः। यथा-

‘अत्रान्तरे कुसुमसमययुगमुपसंहरन्नृम्भत ग्रीष्माभिधानः फुल्लमल्लिकाधवलाट्टहासो महाकालः’। यथा च-

उन्नतः प्रोल्लसद्धारः कालागुरुमलीमसः।

पयोधरभरस्तन्व्याः कं न चक्रेऽभिलाषिणम्॥

यथा वा-

दत्तानन्दाः प्रजानां समुचितसमयाकृष्टसृष्टेः पयोभिः

पूर्वाह्णे विप्रकीर्णा दिशि दिशि विरमत्यह्नि संहारभाजः।

दीप्तांशोर्दीर्घदुःखप्रभवभवभयोदन्वदुत्तारनावो,

गावो वः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु॥

व्याख्या- यत्र=यस्मिन् काव्ये, तु शब्दशक्त्या=व्यञ्जनया इति सामर्थ्याक्षिप्तं सत्=अप्रत्यक्षतः ज्ञापितम्, न तु साक्षात् उक्तः सन्, अन्यम् अलङ्कारम्=अलङ्कारविशेषम्, प्रकाशते=द्योतते, सः=तादृशः, सर्वः=निखिलः एव, ध्वनेः=शब्दशक्तिमूलानुरणनात्मकव्यङ्ग्यस्य विषयः=लक्ष्यम्, भवति इति शेषः।

भावार्थः- संयोगादिभिः प्राकरणिके अर्थे एव अभिधायां नियन्त्रितायां व्यञ्जनावशाद् यः अपरः अर्थः प्रतीयते, स एव शब्दशक्तिमूलध्वनेः विषयः इति तात्पर्यार्थः। इदं मतं सम्यक् बोधयितुम् आचार्यः क्रमशः निरन्तरं त्रीणि उदाहरणानि उपस्थापयति। क्रमेणैव च येषां व्याख्या अत्र द्रष्टव्या।

प्रथमम् उदाहरति- अत्रान्तरे इत्यादिना। अत्रान्तरे=एतन्मध्ये, कुसुमसमययुगम्, कुसुमानाम्=पुष्पाणाम्, समययुगम्=कालयुगलम्, चैत्रवैशाखसंज्ञितं मासद्वयम्। उपसंहरन्=समापयन्, फुल्लमल्लिकाधवलाट्टहासः=फुल्ला विकसिता या मल्लिका तन्नामपुष्पं तस्याः, धवलाट्टः=हृद्यापणः

हासः विकासो यत्र, तादृशः, ग्रीष्माभिधानः=ग्रीष्मनामकः, महाकालः=महान् प्रचण्डश्च असौ कालः= समयः, अजृम्भत उल्लसितवानिति प्राकरणिकः अर्थः अभिधेयः। ऋतुवर्णनप्रस्तावः एव अत्र अभिधायाः नियन्ता। तदनन्तरं यस्य अर्थस्य बोधो भवति, स शब्दशक्तिमूलत्वात् ध्वननव्यापारादे रसः शिवपक्षीयः द्वितीयः अर्थः यथा- अत्रान्तरे=एतदन्तराले, कुसुमसमययुगम्=सुमनोहरकालं सत्ययुगादिकम्, उपसंहरन्= नाशयन्, फुल्लाविकसिता या मल्लिका तद्वत् धवलः श्वेतः अट्टहासः यस्य सः, ग्रीष्माभिधानः= अभक्तानाम् असुराणाञ्च कृते ग्रीष्मवत्प्रचण्डः, अत एव तत्संज्ञकः महाकालः, शङ्करः अजृम्भत= समुल्लसितवान् इति।

इदम् उदाहरणवाक्यं हर्षचरितस्य द्वितीयोच्छ्वासात् अत्र उद्धृतम् अस्ति।

द्वितीयस्य उदाहरणपद्यस्य व्याख्या- उन्नतः=गगने उपरि उपरिगतः, प्रोल्लसद्धारः= प्रोल्लसन्ती निःसरन्ती धारा, जलप्रपातः यस्मात्, सः। कालागुरुमलीमसः=कालागुरुवत् मलीमसः श्यामः, पयोधरभरः=मेघसमुदायः, तन्व्याः=सुन्दरकलेवरायाः विषये, कम्=कतमं नाम, अभिलाषिणम्= ससृहम्, न, चक्रे=विदधे। अपि तु सर्वानेव चक्रे इति प्राकरणिकः अर्थः, यत्र वर्षावर्णनरूपप्रस्तावेन अभिधायाः नियन्त्रणं भवति। अतः अयमर्थः वाच्यार्थः। ततः अनेकार्थकशब्दप्रभावादपरः द्वितीयः अर्थः अभिव्यज्यते। यथा-

तन्व्याः=रमणीयशरीरायाः, उन्नतः=योवनेन उत्थितः, प्रोल्लसद्धारः= विलसन्मौक्तिकहारः, कालागुरुमलीमसः=कालागुरुणा लेपनेन मलीमसः=श्यामवर्णः, पयोधरः=कुचभारः, कम् अभिलाषिणं न चक्रे=आकर्षितं कं न करोति। अतः इदमपि वाक्यं ध्वनेः उदाहरणम्। अत्र पयोधरभरः तन्व्याः इत्यादिवाक्यद्वारेण द्वितीयः अर्थः आक्षिप्यते।

शब्दशक्तिमूलकस्य ध्वनेः तृतीयम् उदाहरणं व्याख्यायते-

दत्तानन्दाः इत्यादिना- अन्वयः- समुचितसमयाकृष्टसृष्टेः, पयोभिः, प्रजानां दत्तानन्दाः, पूर्वाह्णे दिशि विप्रकीर्णाः, अह्नि विरमति संहारभाजः, दीर्घदुःखप्रभवभवभयोदन्वदुत्तारनावः दीप्तांशोः गावः वः पावनानाम् अपरिमितां प्रीतिम् परम् उत्पादयन्तु। इति।

व्याख्या- समुचितसमयाकृष्टसृष्टेः=समुचितः उपयुक्तः चासौ समयः=कालः, तदा आकृष्टेः=गृहीतैः, सृष्टेः=मुक्तैश्च, ग्रीष्मादि काले गृहीतैः, वर्षाकाले मुक्तैः, पयोभिः=जलेः, प्रजानां= जनानाम्, दत्तानन्दाः=कल्पितप्रमोदाः, पूर्वाह्णे=अह्नः प्रथमप्रहरे, दिशि दिशि=सर्वासु एव दिक्षु, विप्रकीर्णाः=विक्षिप्ताः, दीर्घदुःखप्रभवभवभयोदन्वदुत्तारनावः, दीर्घम्=बहुकालव्यापि यद् दुःखं कष्टं जन्ममरणादिकम्, तस्य प्रभवः=उत्पत्तिः सेव भवः विश्वं तस्य यद् भयम्, तदेव उदन्वान् समुद्रः तस्य उत्तारे= पारगमने नावो नौकारूपाः, दीप्तांशोः=सूर्यस्य गावः=किरणाः, पावनानाम्=पवित्राणाम्, वः=युष्माकम्, अपरिमिताम्=अपरिच्छिन्नाम्, प्रीतिम्=आनन्दम्, परम्=अत्यन्तम्, उत्पादयन्तु=जनयन्तु। इत्यस्य प्राकरणिकोऽर्थः वाच्यः। एवं प्रकरणवशात् प्रस्तावेन सूर्यकिरणे अर्थं अभिधया नियन्त्रिते यदपरः धेनुरूपः अर्थः सहृदयहृदये व्यज्यते, स तु व्यङ्ग्यरूपः ध्वनिविषयः। स इत्थम् अवगन्तव्यः, समुचितसमयाकृष्टसृष्टेः=शष्पजलादिग्रहणावसरे रसरूपेण आकृष्टेः, पुनः दोहनकाले मुक्तैः पयोभिः= दुग्धबिन्दुभिः, प्रजानाम्=जनानाम्, सन्ततेश्च, दत्तानन्दाः=सम्भावितहर्षाः, पूर्वाह्णे=दिवसप्रथमभागे, दिशि दिशि=विभिन्नदिशासु, विप्रकीर्णाः=शष्पचरणार्थं प्रसृताः, अह्नि=दिवसे, विरमति=अवसानं गच्छति सति, संहारभाजः=एकत्र गोष्ठे आगत्य स्थिताः, गावः=धेनवः, शेषं तुल्यमेव इति। अत्र गोशब्दस्य अनेकेषु अर्थेषु, सत्स्वपि संस्कारवशाद् ज्ञातः धेनुरूपः अर्थः उपारूढो भवति। विशेषणानि च तत्समर्थकानि।

एवं त्रीणि उदाहरणानि उपस्थाप्य वृत्तेः माध्यमेन ग्रन्थकारः प्रसङ्गस्य उपसंहारं करोति।

मूलपाठः- एषूदाहरणेषु शब्दशक्त्या प्रकाशमाने प्राकरणिकेऽर्थान्तरे वाक्यस्या- सम्बद्धार्थाभिधायित्वं मा प्रसाङ्क्षीत् इति अप्राकरणिकप्राकरणिकयोः उपमानोपमेयभावः कल्पयितव्यः

विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेः
द्वितीयभेदस्य विभागः

सामर्थ्यादित्यर्थाक्षिप्तोऽयं श्लेषो न शब्दोपाारूढः इति विभिन्न एव श्लेषादनुस्वानोपम-व्यङ्ग्यस्य ध्वनेः विषयः ।

भावार्थाः— एषु प्राक् उक्तेषु त्रिषु उदाहरणेषु शब्दशक्त्या अभिधया प्राकरणिकार्थस्य बोधनानन्तरम् अभिधामूलाव्यञ्जनाद्वारा प्रकरणभिन्ने संस्काररूपे अर्थान्तरे=द्वितीयार्थे, प्रकाशमाने=प्रतीते, सति, वाक्यस्य, असम्बद्धानां भिधायित्वम्=अनन्वितबोधकत्वं मा प्रसक्तं भवेत्, इति हेतोः, सामर्थ्यात्=शब्दसामर्थ्यात्, अप्राकरणिकप्राकरणिकयोः=अप्रस्तुतप्रस्तुतयोः उपमानोपमेयभावः कल्पयितव्यः इति अर्थाक्षिप्तः=अर्थात् आक्षिप्तः अर्थः, प्रकरणगतः श्लेषः, न शब्दोपाारूढः=न शब्दनिष्ठः । अतः, इति=इत्थम्, अनुस्वानोपमव्यङ्ग्यस्य=घण्टास्वानस्वरूपप्रतीयमानार्थस्य ध्वनेः विषयः=लक्ष्यम् । श्लेषात्=श्लेषालङ्कारात्, विभिन्नः=पृथगेव इति ।

तात्पर्यमिदम् अस्ति यत् अत्र श्लेषः अपि सामर्थ्याक्षिप्तः व्यञ्जनागम्यः अस्ति, न तु वाच्यश्लेषवत् सर्वथा शब्दाधीनः । तेन शब्दशक्तिमूलध्वनेः विषयः श्लेषाद् भिन्न एव भवति ।

पुनः अत्र अपरेण प्रकरणेन आचार्य आनन्दवर्धनः बोधयितुं प्रयतते यत् शब्दशक्त्युद्भवे ध्वनौ श्लेषानुप्राणिता उपमा व्यक्ता भवति, तथैव विरोधव्यतिरेकादयोऽपि अलङ्काराः सम्भवन्ति । एतदर्थम् उदाहरणाय वृत्तिभागेन असौ भूमिकां प्रस्तौति ।

यथा— मूलग्रन्थपाठः— अन्येऽपि चालङ्काराः शब्दशक्तिमूलानुस्वान-रूपव्यङ्ग्ये ध्वनौ सम्भवन्त्येव । तथा हि विरोधोऽपि शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपो दृश्यते । यथा स्थाण्वीश्वराख्यजनपदवर्णने भट्टबाणस्य—

“यत्र च मत्तमातङ्गगामिन्यः शीलवत्यश्च, गौर्यो विभवरताश्च, श्यामाः पद्मरागिण्यश्च धवलद्विजशुचिवदना मदिरामोदिश्वसनाश्च प्रमदाः ।”

अत्र हि वाच्यो विरोधस्तच्छायानुग्राही वा श्लेषोऽयमिति न शक्यं वक्तुम् । साक्षाच्छब्देन विरोधालङ्कारस्याप्रकाशितत्वात् । यत्र हि साक्षाच्छब्दावेदितो विरोधालङ्कारस्तत्र हि श्लिष्टोक्तो वाच्यालङ्कारस्य विरोधस्य श्लेषस्य वा विषयत्वम् । यथा तत्रैव—

समवाय इव विरोधिनां पदार्थानाम् । तथाहि सन्निहितबालान्धकारापि भास्वन्मूर्तिः इत्यादौ ।

व्याख्या— शब्दशक्तिमूलध्वनौ उपमेतरेषाम् अपि अलङ्काराणां सद्भावः भवितुमर्हति इति प्रमाणयितुं— ‘यत्र च मत्तङ्गगामिन्यः इति उदाहरणमिदं प्रदत्तम्— यथा— यत्र=यस्मिन् स्थाने च, प्रमदाः मत्तमातङ्गगामिन्यः=क्षीबन्धपचगमनशीलाः, शीलवत्यश्च=सदाचारयुक्ताश्च, याः श्वपचगामिन्यः ताः कथं शीलवत्यः इति विरोधः । मत्तगजेन्द्रवत् गमनशीला इति तत् परिहारः । गौर्यः=पार्वत्यः, विभवरताश्च=विभव (शिवभिन्ने) रताश्च इति विरोधः । गौरवर्णाः धने रताश्च इति परिहारः । श्यामाः=कृष्णवर्णाः, पद्मरागिण्यश्च=कमलवद्लोहितवर्णाश्च इति विरोधः । श्यामा घोडशवार्धिक्यः इति तत्परिहारश्च । धवलद्विजशुचिवदनाः शुद्धविप्रवत् पवित्रमुखाः, मदिरामोदिश्वसनाश्च=मदिरासुगन्धिश्वासाश्च इति विरोधः, श्वेतदन्तैः स्वच्छवदना इति विरोधपरिहारः ।

अत्र=अस्मिन् उदाहरणे, हि=वाक्यालङ्कारे, वाच्यः=वाच्यत्वेन विवक्षितः, विरोधः=विरोधालङ्कारः, वा=अथवा, तच्छायानुग्राही=विरोधानुग्राहकः श्लेषः अस्ति इति वक्तुं कथयितुं, न शक्यम् । साक्षात्=प्रत्यक्षमेव, शब्देन विरोधालङ्कारस्य, अप्रकाशितत्वात्=अप्रकटीकृतत्वात् । अर्थात् यस्मिन् काव्ये साक्षात् शब्दप्रकटितः विरोधालङ्कारः तिष्ठति, तादृशे स्थले श्लिष्टकथने वाच्यविरोधस्य वा वाच्यश्लेषस्य विषयः भवति । अर्थात् शब्दाद् विरोधस्य उपस्थितौ एव श्लेषविरोधयोः विषयः भवति अन्यथा तु शब्दशक्त्युद्भवः ध्वनिरेव ।

यथा- पुनः हर्षचरितस्य एव अग्रिमम् उदाहरणम् अस्ति । अत्र विरोधः साक्षात् शब्देन उक्तः । अतः विरोधानुग्राही श्लेषः अत्र प्रकाशते । यथा- विरोधिनां परस्परविरुद्धानाम् पदार्थानाम्=वस्तुनाम्, समवायः=समूह इव, यथा=तथा हि, सन्निहितबालान्धकारा=निकटस्थनूतनान्धकारा अपि, भास्वन्मूर्तिः=सूर्यमूर्तिः च, इति विरोधः, बालाः केशा एव कृष्णत्वाद् अन्धकारा, भास्वन्ती= देदीप्यमाना मूर्तिर्यस्याः इति तत्परिहारश्च ।

समानस्वरूपम्, अन्यदपि उदाहरणं प्रस्तुवन् स्वकीयं मतं द्रढयति ग्रन्थकारः । तद् हि यथा-

सर्वकशरणमक्षयमधीशमीशं धियां हरिं कृष्णम् ।

चतुरात्मानं निष्क्रियमरिमथनं नमत चक्रधरम् ।। इति ।

अत्र हि शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपो विरोधः स्फुटमेव प्रतीयते ।

पुनः प्रकरणस्य अन्ते एकेन उदाहरणेन आचार्यः प्रमाणयति यत् अन्येऽपि अलङ्काराः शब्दशक्तिमूलध्वनिरूपेण अभिव्यक्ता भवन्ति । यथा अधोलिखिते पद्ये व्यतिरेकालङ्कारो व्यक्तो भवति । यथा-

खं येऽत्युज्ज्वलयन्ति लूनतमसो ये वा नखोद्भासिनो,

ये पुष्पान्ति सरोरुहाश्रियमपि क्षिप्ताब्जभासश्च ये ।

ये मूर्धस्ववभासिनः क्षितिभृतां ये चामराणां शिरां-

स्याक्रामन्त्युभयेऽपि ते दिनपतेः पादाः श्रिये सन्तु वः ।।

अत्र व्यतिरेकालङ्कारः व्यङ्ग्यो भवति इति ज्ञापयितुम् इदमुदाहरणं स्वकीयमेव पद्यम् उदाहरति ग्रन्थकारः । उपमानात् उपमेयस्य आधिक्यं न्यूनता वा उच्यते यत्र, तत्र व्यतिरेकालङ्कारः भवति ।

प्रथमम् अस्य व्याख्या- लूनतमसः-छिन्नान्धकाराः, ये, खम्-गगनम्, अत्युज्ज्वलयन्ति-नितान्तमेव दीपयन्ति, वा इति पक्षान्तरे, ये च नखोद्भासिनः-नखैः उद्भासनशीलाः, ये, सरोरुहाश्रियम्-कमलशोभां पुष्पान्ति, वर्धयन्ति, ये च क्षिप्ताब्जभासः-निर्जितकमलशोभाः, ये च अमराणाम्-देवानाम्, शिरांसि-मस्तकानि, आक्रामन्ति-आरोहन्ति, दिनपतेः-सूर्यस्य, ते-तादृशः, उभये अपि, पादाः किरणाः, चरणाश्च, वः-युष्माकम्, श्रिये-लक्ष्म्ये, सन्तु-भवन्तु इति ।

अत्र उपमेयभूताः सूर्यकिरणाः उपमानभूतसूर्यचरणापेक्षया अधिकगुणा प्रतीयन्ते । अतः शब्दशक्तिमूलव्यतिरेकध्वनिः अत्र स्फुटं प्रतीयते । इति ।

एवम्प्रकारेण अत्र पाठ्यांशे श्लेषालङ्कारस्य वाच्यत्वे गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्, श्लेषविरोधाभासोपमाव्यतिरेकादीनां च व्यङ्ग्यत्वे शब्दशक्त्युद्भवध्वनित्वं च सम्यक् व्याख्यायितम्-

पुनः अन्तिमेन वाक्येन प्रकरणम् उपसंहृतम्- यथा- एवमन्येऽपि शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपव्यङ्ग्यध्वनिप्रकाराः सन्ति, ते सहृदयैः स्वयमनुसर्तव्याः । इह तु ग्रन्थविस्तरभयात् न तत्प्रपञ्चः कृतः । इति ।

प्रकरणम् उपसंहरन् वदति ग्रन्थकारः । एवम्-इत्थम्, अन्ये इतरे अपि च, शब्दशक्त्युद्भवानुस्वानरूपव्यङ्ग्यध्वनिप्रकाराः-शब्दशक्त्या सामर्थ्याक्षिप्तालङ्कारान्तरध्वनिभेदाः सन्ति । ते ध्वनिभेदाः सहृदयैः स्वयमेव अनुसर्तव्याः । अस्मिन् ग्रन्थे तु पुस्तकगौरवभिया, तत्प्रपञ्चः-तेषां निरूपणम्, न-नैव, कृतः-विहितः इति ।

बोधप्रश्नाः

(१) येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित् इत्यादि- पद्यं ध्वनिप्रधानं वा अलङ्कारप्रधानम्?

- (२) श्लेषस्य किं लक्षणम्?
- (३) अलङ्कारः व्यङ्ग्यः कदा भवति।
- (४) शब्दशक्त्युद्भवध्वनेः लक्षणस्य बोधिकां कारिकां लिखतु।
- (५) 'तस्या विनापि हारेण' इति पद्यम्, कस्य उदाहरणम् अस्ति?

७.४ अर्थशक्त्युद्भवध्वनेः स्वरूपम्

कारिका-

अर्थशक्त्युद्भवस्त्वन्यो यत्रार्थः सम्प्रकाशते।

यस्तात्पर्येण वस्तुन्यद्व्यनक्त्युक्तिं विना स्वतः।।

वृत्तिः- यत्रार्थः स्वसामर्थ्याद् अर्थान्तरम् अभिव्यनक्ति, शब्दव्यापारं विनैव स अर्थशक्त्युद्भवो नाम अनुस्वानोपमव्यङ्ग्यो ध्वनिः। यथा-

एवं वादिनि देवर्षो पार्श्वे पितुरधोमुखी।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती।।

अत्र हि लीलाकमलपत्रगणनम् उपसर्जनीकृतस्वरूपं शब्दव्यापारं विनैव अर्थान्तरं व्यभिचारिभावलक्षणं प्रकाशयति।

भवान् पूर्वम् अनेकशः श्रुतवानस्ति यत् संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य प्रथमं द्वौ भेदौ भवतः। शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनिः, अर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिश्च। अस्मिन्नेव पाठे, इतः पूर्वस्मिन् पाठ्यांशे शब्दशक्त्युद्भवस्य विवेचनं सज्जातम्। पुनः अत्र प्राप्तक्रमस्य अर्थशक्त्युद्भवस्य विचारः क्रियते। यस्य स्वरूपम् उपरि कारिकया उक्तम् अस्ति।

व्याख्या- अर्थशक्त्युद्भवस्तु शब्दशक्त्युद्भवाद् भिन्नो भवति, यत्र स अर्थः प्रकाशते, यः उक्तिं विना स्वतः तात्पर्येण अन्यद् वस्तु व्यनक्ति इति। तस्य अयम् आशयो विद्यते यत् - यत्र वाच्यार्थ एव एतादृशः भवति, यः स्वतः ध्वननव्यापारप्रभावात् ईदृशम् अर्थम् अभिव्यनक्ति, यस्य अभिधानं वाक्ये केनापि शब्देन न कृतं भवति। यथा लीलाकमलपत्राणि इति पद्ये पार्वत्याः लज्जारूपः व्यभिचारिभावः लीलाकमलपत्रगणनामात्रेण अभिव्यज्यते। न तु स भावः केनापि शब्देन कथ्यते। इति।

७.४.१ कविना स्वोक्त्या आविष्कृतस्य व्यङ्ग्यस्य तृतीयः प्रकारः

अर्थशक्त्युद्भवस्य लक्षणम् उदाहरणञ्च उक्त्वा आचार्यः तद्भेदप्रकाशिकां कारिकां लिखति-

मूलपाठः-

प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः सम्भवी स्वतः।

अर्थोऽपि द्विविधो ज्ञेयो वस्तुनोऽन्यस्य दीपकः।।

वृत्तिः- अर्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्ये ध्वनौ यो व्यञ्जकोऽर्थः उक्तः तस्यापि द्वौ प्रकारौ भवतः। कवेः कविनिबद्धस्य वा वक्तुः प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीर एकः, स्वतःसम्भवी च द्वितीयः।

कारिकायाः व्याख्या- अन्यस्य वस्तुनः दीपकः अर्थः अपि प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः, स्वतः सम्भवी इति द्विविधः ज्ञेयः। अन्यस्य=स्वभिन्नस्य, वाच्याद्भिन्नस्य, व्यङ्ग्यस्य, वस्तुनः=अर्थस्य दीपकः=प्रकाशकः, व्यञ्जकः, अर्थः, अपि=च, प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः=प्रौढोक्तिः, कविसमयप्रसिद्धिः, तन्मात्रेण निष्पन्नः सम्पन्नः शरीरः अवस्थानं यस्य, तादृशः एकः, स्वतः सम्भवी=योग्यतया लोकेऽपि सम्भाव्यः इति द्वितीयः=द्विप्रकारकः।

एवं सर्वप्रथमं तु अस्य अर्थशक्त्युद्भवस्य द्वौ एव भेदौ क्रियेते। पुनः, प्रथमस्य प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नस्य भागद्वयं क्रियते। कविप्रौढोक्तिसिद्धः, कविनिबद्धप्रौढोक्तिसिद्धश्च, एवम्प्रकारेण अस्य त्रयो भेदाः सम्पन्नाः। (१) कविप्रौढोक्तिसिद्धः (२) कविनिबद्धवक्तुप्रौढोक्तिसिद्धः (३) स्वतः सम्भवो च। काव्यप्रकाशकारः आचार्य मम्मटः प्रथमतः एव भागत्रयं कृतवान् अस्ति तथा स्वतः सम्भवो इति तृतीयं प्रकारं प्रथमक्रमे परिगणितवान् अस्ति। अत्र तु स्वतःसम्भवो तृतीयः प्रकारः मन्यते। यस्य उल्लेखः अस्मिन् उपपाठ्यांशे अभीष्टः अस्ति।

मूलपाठः— स्वतःसम्भवो य औचित्येन बहिरपि सम्भाव्यमानसद्भावो न केवलं भणितिवशेनैव अभिनिष्पन्नशरीरः। यथोदाहृतम्। यथा वा—

शिखिपिच्छकर्णपूरा जाया वाहस्य गव्विरी भ्रमति।

मुक्ताफलरचितप्रसाधनानां मध्ये सपत्नीनाम्॥

(संस्कृतच्छाया)

शिखिपिच्छकर्णपूरा जाया व्याधस्य गर्विणी भ्रमति।

मुक्ताफलरचितप्रसाधनानां मध्ये सपत्नीनाम्॥ इति।

न कविपरम्परायाम् एव, अपि तु यः अर्थः लोकेऽपि संभाव्यते, स व्यञ्जकः अर्थः— स्वतःसम्भवो कथ्यते। यथा पूर्वम् उदाहृतम्— 'एवं वादिनि देवर्षो' इत्यादिपद्ये। लोकेऽपि स्वविवाहकथां श्रुत्वा कुमार्यः लज्जाभावम् अनुभवन्ति। पुनरन्यद् उदाहरणम् अत्र अस्ति। 'शिखिपिच्छ' इत्यादि।

अन्वयः— शिखिपिच्छकर्णपूरा व्याधस्य जाया मुक्ताफलरचितप्रसाधनानां सपत्नीनां मध्ये गर्विणी भ्रमति। इति।

व्याख्या— शिखिनाम्=मयूराणाम्, पिच्छस्य=बर्हस्य, कर्णपूरः=कर्णभूषणं यस्याः सा, तादृशी व्याधस्य जाया=पत्नी, मुक्ताफलरचितप्रसाधनानाम्=मुक्ताफलैः गजमौक्तिकैः रचितं निर्मितं प्रसाधनं भूषणं याभिः तासां, सपत्नीनाम्, मध्ये, गर्विणी=साभिमाना, भ्रमति=सञ्चरति। इति।

अस्मिन् उदाहरणे— गजमौक्तिकरूपमहार्घभूषणानां सपत्नीनां मध्ये तुच्छबर्हभूषणायाः व्याधपत्न्याः गर्वरूपः वाच्यार्थः स्वतः— सम्भवितया विद्यमानः अस्ति। तेन च तस्याः पतिसामोप्याधिक्येन सौभाग्यातिशयः व्यज्यते। अपि च मुक्ताफलप्राप्तिं विना भूषणानां रचना असम्भवा। तत्प्राप्तये च बहुप्रयत्नोऽपि अपेक्षितो भवति। तदर्थं वनगमनहस्तिहननादिकार्ये पत्युः व्यस्तत्वात् तासां बहुकालं यावत् पतिसान्निध्यलाभः न अभवत्। पिच्छभूषणाय तु यत्नं विनैव भूषणप्राप्तिः इति दिवसेऽपि रमणलाभरूपवस्तुनः ध्वननं भवति। अतः इदम् स्वतः सम्भविवस्तुव्यङ्ग्यस्य उदाहरणम्।

७.४.२ अर्थशक्त्युद्भवानुरणरूपव्यङ्ग्यस्य विभागः

अस्य पाठस्य चतुर्थे पाठ्यांशे अर्थशक्त्युद्भवध्वनेः स्वरूपम् उक्त्वा तस्य प्रकारविवेचनम् अपि तत्रैव युज्यते स्म। अतः स्वतः सम्भविनः तृतीयप्रकारस्य विवेचनात् पूर्वमेव इतः पूर्वस्मिन् उपपाठ्यांशे अस्य वर्गीकरणं सम्पन्नम्। अतः पुनः तस्यैव वर्गीकरणस्य उल्लेखः अत्र न अपेक्षते।

७.४.३ कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरस्य उदाहरणम्

मूलपाठः— कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो यथा—

सज्जयति सुरभिमासो न तावदर्पयति युवतिजनलक्ष्यमुखान्।

अभिनवसहकारमुखान् नवपल्लवपत्रलाननङ्गस्य शरान्॥

अन्वयः— सुरभिमासः, युवतिजनलक्ष्यमुखान् अभिनवसहकारमुखान् नवपल्लवपत्रलान्, अनङ्गस्य शरान् सज्जयति, न तावदर्पयति। इति।

व्याख्या— सुरभिमासः-चैत्रमासः, युवतिजनलक्ष्यमुखान्-युवति जना एव लक्ष्याणि येषाम्, तथाविधानि मुखानि अग्रभागा येषां तान् नवपल्लवपत्रलान्-नवानि पल्लवानां किसलयानि पत्राणि-दलानि लान्ति गृह्णन्ति इति, तथाभूतान्, अभिनवसहकारमुखान्-अभिनवः-प्रत्यग्रः यः सहकारः-आम्रः तन्मुखान्, अनङ्गस्य-कामदेवस्य शरान्-बाणान्, सज्जयति-प्रसाधयति, तावत्-केवलम्, न, अर्पयति-ददाति। इति।

अत्र चेतनाहीनो वसन्तः बाणान् न निर्माति, न च तान् अर्पयति। अत्र तु कामः धनुष्मान्, चूतमञ्जरीदयः बाणाः, युवतयश्च लक्ष्यम्, इति लोके असम्भवात् कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धः। एतावता कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धवस्तुना कामोदीपनस्य प्रारम्भः तथा उत्तरोत्तरं तदीयम् उज्जृम्भणरूपं वस्तु व्यङ्ग्यम्।

७.४.४ कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरस्य उदाहरणम्

मूलपाठः—

साअर विङ्गणजोव्वमहत्थालम्ब समुण्णमन्ते हिं।

अब्भुट्ठाणं विअ मम्मटुस्सदिण्णं थणेहिं।। इति।

(संस्कृतच्छाया)

सादरवित्तीर्णयौवनहस्तालम्बं समुन्नभद्भ्याम्।

अभ्युत्थानमिव मन्मथस्य दत्तं तव स्तनाभ्याम्।।

अस्मात् पूर्वम् अपि अस्य एकम् उदाहरणम् आयातम् अस्ति अस्य ग्रन्थस्य प्रथमे उद्योते- 'शिखरिणि क्वनु नाम कियच्चिरम्' इत्यादि। कविना निबद्धः, पात्रत्वेन उपस्थापितः यः वक्ता, तस्य प्रौढोक्तिमात्रेण, निष्पन्नः शरीरः कलेवरः यस्य, तादृशः अर्थः इति कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः अर्थः।

अन्वयः— सादरवित्तीर्णयौवनहस्तालम्बं समुन्नभद्भ्यां तव स्तनाभ्यां मन्मथस्य अभ्युत्थानम् इव दत्तम्।

व्याख्या— सादरवित्तीर्णयौवनहस्तालम्बम्- सादरम्-सत्कारपूर्वकं वित्तीर्णं दत्तो यौवनस्य हस्तावलम्बो यत्र तत् यथा, तथा समुन्नभद्भ्याम्-उत्थानम् आप्ताभ्याम्, तव-ते, स्तनाभ्याम्-कुचाभ्याम्, मन्मथस्य-कामदेवस्य (कृते) अभ्युत्थानम्-स्वागताचारम् इव, दत्तम्-अर्पितम्। यौवनेन हस्तावलम्बं दत्त्वा उत्थाप्य च तत्स्तनौ शिष्टाचारार्थम् उत्प्रेरितौ कृतौ इव।

यथा कश्चित् स्वयम् उत्थाने असमर्थः पराश्रयेण अपि उत्थानाभ्याम् आगतस्य सत्कारं करोति। तथैव यौवनहस्तावलम्बनेन समुत्थिताभ्यां ते स्तनाभ्यां कामदेवस्य कृते स्वागतार्थम् अभ्युत्थानम् दत्तमिति समासोक्त्युत्प्रेक्षयोः सङ्करः।

यौवनस्य अरूपत्वात्, तेन च हस्तावलम्बनक्रियायाः अशक्यत्वात्, कामदेवाय च अभ्युत्थानादर्शनात्, कवि निबद्धवक्तृ प्रौढोक्तिमात्रस्य उदाहरणमिदम् अस्ति।

बोधप्रश्नाः

(६) अर्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य किं लक्षणम्?

(७) अर्थशक्त्युद्भवस्य कति भेदाः?

- (८) स्वतः संभवी अर्थः कः कथ्यते?
- (९) 'कविप्रौढोक्तिमात्रसन्निष्पन्नशरीरः' इति नाम कस्य विद्यते, एतन्नामकरणस्य च किं प्रयोजनम्?
- (१०) कविप्रौढोक्तिमात्रस्य कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रस्य च मध्ये को भेदः?

विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेः
द्वितीयभेदस्य विभागः

७.५ सारांशः

पूर्ववर्तिपाठतः एव भवान् ज्ञातवान् अस्ति यत् विवक्षितान्यपरवाच्यस्य (अभिधामूलव्यङ्ग्यस्य) प्रथमं भेदद्वयं भवति- असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति। अस्य पाठे अस्यैव द्वितीयभेदस्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य विवेचनम् अभूत्। यद्यपि अस्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य त्रयो भेदाः उक्ताः- शब्दशक्त्युद्भवः, अर्थशक्त्युद्भवः, शब्दार्थोभयशक्त्युद्भवश्च। किन्तु अत्र पाठे पूर्ववर्तिनोः द्वयोः एव विमर्शः कृतोऽस्ति। शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनिः श्लेषालङ्कारस्य, उभौ एव शब्दाश्रितौ सन्तौ तिष्ठतः। अतः अनयोः भेदस्य ज्ञाने ईषत् सावधानताया आवश्यकता समापतति, यस्य पर्यालोचनम् अस्मिन् पाठे तृतीयपाठ्यांशस्य द्वितीये उपपाठ्यांशे विस्तरेण विहितम् अस्ति।

शब्दशक्त्युद्भवस्य श्लेषस्य च विषयः पृथक् पृथक् भवति इति अस्य उदाहरणसहितं विवेचनं सम्पन्नम्। यस्मिन् काव्ये व्यङ्ग्यतया श्लेषः उपमा, विरोधाभासः, व्यतिरेकः, अन्ये च अलङ्काराः प्रतीयन्ते तत्र सर्वत्र शब्दशक्त्युद्भवध्वनिरेव स्वीकरणीयः भवति। एतत्प्रमाणयितुं पृथक् पृथक् उदाहरणद्वारा व्याख्यानम् अभूत्। पुनः अस्य पाठस्य द्वितीयपाठ्यांशस्य अन्तराले अपरप्रकारस्य अर्थशक्त्युद्भवस्य विवेचनं चतुर्थे पाठ्यांशे सम्पन्नम् अस्ति। यथा शब्दव्यापारं विनैव वाच्यार्थसामर्थ्यात् अन्यः अर्थः प्रकाशते, स अर्थः अर्थशक्त्युद्भवव्यङ्ग्यमिति कथ्यते। सोदाहरणम् अस्य वर्णनात् परम् अस्य द्विप्रकारको विभागोऽपि कृतः- कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः ध्वनिः स्वतः सम्भवी च। पुनः कविप्रौढोक्तिमात्रोऽपि द्विधा विभक्तः- कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः, कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरश्च। अनेन प्रकारेण अयम् अर्थशक्त्युद्भवध्वनिः त्रिप्रकारको भवति। ततः अग्रेऽपि विभाजनं कृत्वा अस्य द्वादशभेदाः क्रियन्ते। आचार्यमम्मटः काव्यप्रकाशे स्वतःसंभविनं भेदं सर्वप्रथमं लिखितवान् अस्ति। किन्तु अत्र ध्वन्यालोके असौ तृतीयभेदः सम्मानितः अस्ति।

अनेन पाठेन भवान् अवश्यं संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य अवबोधने विवेचने च क्षमः भविष्यति।

७.६ शब्दावलीः

(१) अनुरणनप्रख्यः	-	अनुरणनं प्रख्या यस्य सः, प्रतिध्वनिसदृशः।
(२) अलङ्कारान्तरप्रतिभा	-	अन्यस्य अलङ्कारस्य बोधः।
(३) अखण्डितदानप्रसरा	-	दानस्य=मदजलस्य प्रसरः, विस्तारः इति दानप्रसरः, पुनः अखण्डितः दानप्रसरः येषाम्, ते।
(४) उदन्वान्	-	समुद्रः, उदन् + वतुप्।
(५) उत्तारनावः	-	उत्तारणम् एव उत्तारः, उत्तारे=पारगमने, नावः नौकासदृशः।
(६) प्रसाङ्क्षीत्	-	प्रसज्येत, प्रसक्तो भवेत्।
(७) श्यामा	-	षोडशवर्षीया सुन्दरी कन्या।
(८) सर्वकशरणम्	-	सर्वेषां कृते एकमेव शरणम्- आश्रय स्थानम्।
(९) निष्क्रियम्	-	क्रियाशून्यम्।

७.७ सन्दर्भग्रन्थाः

- (१) ध्वन्यालोकः (द्वितीयः उद्योतः) संस्कृतहिन्दीव्याख्याद्वयोपेतः आचार्य लोकमणिदाहालः (भारतीयविद्याप्रकाशनम्)
- (२) ध्वन्यालोकः- दीधितिसंस्कृतहिन्दीटीकाद्वयोपेतः। कविशेखरः, बद्रीनाथ शर्मा, कारिका ३८ तः ४२ यावत्।
- (३) काव्यप्रकाशः (आचार्यमम्मटकृतः) चतुर्थोल्लासः। अर्थशक्त्युद्भवविवेचनम्।
- (४) ध्वन्यालोकः - लोचनटीकासहितः, हिन्दी व्याख्याकारः आचार्य जगन्नाथपाठकः।

७.८ सहायकग्रन्थः

- (१) काव्यप्रकाशः - झलकीकरवामनीटीका।
- (२) साहित्यदर्पणः - कविराजविश्वनाथः।
- (३) काव्यादर्शः - आचार्यदण्डी।

७.९ बोधप्रश्नोत्तराणि

- (१) 'येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित् कायः पुरास्त्रीकृतः' इत्यादि पद्यं शब्दश्लेषालङ्कारप्रधानं काव्यम् अस्ति। अत्र शिवपक्षीयः विष्णुपक्षीयश्च, द्वौ एव अर्थौ वाच्यौ वर्तन्ते। प्रकरणादिवशाद् यत्र अभिधा नियन्त्रिता न भवति, तत्र उभौ अर्थौ वाच्यौ एव भवतः। अतः अत्र श्लेषालङ्कारः वाच्यतया स्फुटो विद्यते। अभङ्गश्लेषः, सभङ्गश्लेषश्च, उभयविधश्लेषस्य अत्र उदाहरणम् संघटते।
- (२) श्लेषस्य लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे-
श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते। (सा. द.)
वाच्यभेदेन भिन्ना यत् युगपद्भाषणस्पृशः।
श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽसौ अक्षरादिभिरष्टधा।। काव्यप्रकाशः
- (३) यत्र शब्दद्वारा वाच्यतया कश्चिदलङ्कारः अनुक्तोऽपि व्यङ्ग्यरूपेण अलङ्कारविशेषः प्रकाशयते तत्र असौ अलङ्कारः व्यङ्ग्य एव भवति।
- (४) आक्षिप्त एवालङ्कारः शब्दशक्त्या प्रकाशते।
यस्मिन्ननुक्तः शब्देन शब्दशक्त्युद्भवो हि सः।।
- (५) 'तस्या विनाऽपि हारेण' इत्यादिपद्यं विरोधाभासालङ्कारेण अनुगृहीतस्य श्लेषालङ्कारस्य उदाहरणमस्ति। अतः साक्षाद् अलङ्कारस्य वाच्यत्वे अत्र श्लेषालङ्कारः अस्ति। न तु अनुस्वानोपमस्य शब्दशक्त्युद्भवरूपव्यङ्ग्यस्य स्थितिः। अत इदं मध्यमं काव्यम्।
- (६) अर्थशक्त्युद्भवस्त्वन्यो यत्रार्थः संप्रकाशते।
यस्तात्पर्येण वस्त्वन्यद् व्यनक्त्युक्तिं विना स्वतः।।
अर्थात् यत्र शब्दव्यापारं विनैव स्वसामर्थ्यात् वाच्यार्थः अर्थान्तरम् अभिव्यनक्ति। स अर्थशक्त्युद्भवो नाम अनुस्वानोपमव्यङ्ग्योर्ध्वनिः-

- (७) सर्वप्रथमम् अर्थशक्त्युद्भवस्य त्रयो भेदाः भवन्ति।
कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः।
कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः।
स्वतः सम्भवो चेति।

पुनः प्रत्येकं चत्वारः भेदाः- वस्तुना वस्तुरूपव्यङ्ग्यम्, वस्तुना
अलङ्कारव्यङ्ग्यम्, अलङ्कारेण वस्तुव्यङ्ग्यम्, अलङ्कारेण च
अलङ्कारव्यङ्ग्यम् इति कृत्वा द्वादशभेदाः संजायन्ते।

- (८) कविना उपवर्णितः यः अर्थः अस्मिन् बाह्यलोकेऽपि संघटते चेत्, असौ स्वतः
सम्भवो इति अर्थशक्त्युद्भवस्य भेदो भवति। यथा 'एवंवादिनि देवषौ' इति पद्यस्य
अर्थः। स्वविवाहस्य वृत्तान्तं श्रुत्वा पितुः समीपे स्थिता पार्वती नम्रवदना भवति।
अस्मिन् लोकेऽपि कुमार्यः गुरुजनमध्ये स्थिताः विवाहचर्चां श्रुत्वा विनतवदनाः
भवन्ति।
- (९) कविसिद्धान्तानुसारं कविना कल्पितः अर्थः- कविप्रौढोक्तिः कथ्यते। अस्य अर्थस्य
प्रत्यक्षीकरणम् इह लोके न भवति। प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः इति नाम
अर्थशक्त्युद्भवस्य व्यङ्ग्यार्थस्य व्यञ्जकस्य अस्ति। अत्र अर्थे यादृशः गुणः
अस्ति, तादृशम् एव नामकरणम् अपि विद्यते। कवेः या प्रौढोक्तिः तन्मात्रं शरीरं यत्र,
सः। इति।
- (१०) यत्र काव्ये, या प्रौढोक्तिः स्वयं कविना एव प्रस्तूयते, न तु केनचिद् अन्यमाध्यमेन।
सा प्रौढोक्तिः- कविकल्पनाप्रसूता उक्तिः- कविप्रौढोक्तिः इति शब्देन कथ्यते, किन्तु
यत्र कविः स्वयं किञ्चिन्न कथयति, अपि तु स्वकल्पितेन केनचित् नायकादिपात्रेण
ताम् उक्तिम् अभिधापयति, तदा असौ अर्थः-
- कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिः इति कथ्यते।
अतः वक्तृभेदेन अयं भेदः इति मन्तव्यः।।

७.१० अथासप्रश्नाः

१. संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यकाव्यस्य द्वयोः मुख्यभेदयोः लक्षणम् अभ्यस्यताम्।
२. श्लेष-विरोध-व्यतिरेकाणाम् अलङ्काराणां सोदाहरणानि लक्षणानि प्रतिपाद्यन्ताम्।
३. शब्दशक्त्युद्भवार्थशक्त्युद्भवयोः किम् अन्तरं भवतीति विचार्यताम्।
४. वक्तृरूपव्यङ्ग्यालङ्काररूपव्यङ्ग्ययोः को भेदः इति सम्यक् विचार्यताम्।
५. असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यतः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य को भेदः इति सम्यक्तया बुध्यताम्।
६. शब्दशक्तिमूलध्वनेः श्लेषाद् भेदः निरूप्यताम्।

अष्टमः पाठः (अर्थशक्त्युद्भवेऽलङ्कारध्वनिः)

पाठसंरचना

८.१ प्रस्तावना

८.२ उद्देश्यम्

८.३ अर्थशक्त्युत्थोऽलङ्कारध्वनिः

मूलपाठः- अर्थशक्तेरलङ्कारो ... व्यङ्ग्यो ध्वनिः

८.३.१ गम्यमानरूपकाद्यलङ्कारवर्गस्य विस्तरः

मूलग्रन्थः- तस्य प्रविरलविषयः ... यत्प्रतिपाद्यम्

बोधप्रश्नाः

८.३.२ अलङ्कारान्तरप्रतीतौ तत्परत्वाभावे ध्वनिव्यपदेशाभावः

मूलग्रन्थः - इयत् पुनरुच्यते ... काव्यव्यपदेशो न्याय्यः

८.३.३ व्यङ्ग्यालङ्कारस्य प्रधानतायामलङ्कारध्वनिः

मूलग्रन्थः- यत्र तु व्यङ्ग्यपरत्वेनैव ... व्यपदेशो न्याय्यः

बोधप्रश्नाः

➤ उपमाध्वनेरुदाहरणम्

मूलग्रन्थः- उपमाध्वनिर्यथा ... कुसुमबाणेन

बोधप्रश्नाः

➤ आक्षेपालङ्कारध्वनेरुदाहरणम्

मूलग्रन्थः- आक्षेपध्वनिर्यथा ... प्रकाशनम्

बोधप्रश्नाः

८.४ अर्थान्तरन्यास-व्यतिरेकोत्प्रेक्षाश्लेषयथासंख्यध्वनयः

८.४.१ अर्थान्तरन्यासध्वनेः शब्दार्थमूलानुरणनव्यङ्ग्यत्वम्

मूलपाठः- अर्थान्तरन्यासध्वनिः ... तात्पर्येण प्रकाशते

बोधप्रश्नाः

८.४.२ व्यतिरेकालङ्कारध्वनेः शब्दार्थोत्थशक्तिमूलानुरणनव्यङ्ग्यत्वम्

मूलग्रन्थः - व्यतिरेकध्वनिरप्युभयविधः ... प्रकाशयति

बोधप्रश्नाः

८.४.३ उत्प्रेक्षालङ्कारध्वनेरुदाहरणम्

मूलग्रन्थः- उत्प्रेक्षाध्वनिर्यथा ... प्रसिद्धिरेव प्रमाणम्

बोधप्रश्नाः

८.४.४ श्लेषालङ्कारध्वनेरुदाहरणम्

मूलग्रन्थः- श्लेषध्वनिर्यथा ... वर्तते

बोधप्रश्नाः

८.४.५ यथासंख्यालङ्कारध्वनेरुदाहरणम्

मूलग्रन्थः- यथासंख्यध्वनिर्यथा ... योजनीयाः

बोधप्रश्नाः

८.५ सारांशः

८.६ शब्दावली

८.७ सन्दर्भग्रन्थाः

८.८ सहायकग्रन्थाः

८.९ बोधप्रश्नोत्तराणि

८.१० अभ्यासप्रश्नाः

ध्वन्यालोकस्य अष्टमे पाठे भवतः स्वागतम्। अत्र पाठे भवान् ध्वनेः भेद-प्रभेदानां लिपये पठिष्यति। ध्वन्यालोकस्य द्वितीये उद्योते एव भवता पठितम् यत् ध्वनेः प्रथमं द्वौ भेदौ भवतः (१) अविवक्षितवाच्यध्वनिः (लक्षणाभूतध्वनिः) (२) विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिः (अभिधामूलध्वनिः) तत्रापि अविवक्षितवाच्यध्वनेः द्वौ भेदौ भवतः- अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वनिः अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिः च। विवक्षितान्यपरवाच्यस्यापि द्वौ भेदौ भवतः - असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः, संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः च। तत्र असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः रस-भाव-रसाभास-भावाभास-भावशान्ति-भावोदय-भावसन्धि-भावशबलतादिभेदैः अनन्तप्रकारको भवति, अतः सः असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यरूपेण एक एव स्वीकृतः। किन्तु द्वितीयः भेदः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः शब्दशक्त्युत्थः अर्थशक्त्युत्थ उभयशक्त्युत्थश्चेति त्रिविधो भवति। तत्र शब्दशक्त्युत्थः वस्तु-अलङ्कारभेदाभ्यां द्विविधो भवति। उभयशक्त्युत्थः एकः एव भवति। किन्तु अर्थशक्त्युत्थः भेदः स्वतःसम्भवी, कविप्रौढोक्तिसिद्धः कविनिबद्धवक्तृ-प्रौढोक्तिसिद्धश्चेति भेदैः त्रिविधो भवति। तत्र एकैकस्य भेदस्य क्रमेण (१) वस्तुना वस्तु (२) वस्तुना अलङ्कारः (३) अलङ्कारेण वस्तु (४) अलङ्कारेण अलङ्कारः इति चत्वारः - चत्वारः भेदाः भवन्ति। एवमस्य अर्थशक्त्युत्थस्य द्वादशभेदाः जायन्ते। सर्वेषां ध्वनिभेदानां सङ्कलनया विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेः षोडश भेदाः भवन्ति इति भवान् बहुवारं पठितवान्।

अस्मिन् "अर्थशक्त्युत्थाऽलङ्कारध्वनिः" इति पाठे भवान् अर्थशक्त्युत्थालङ्कारध्वनेः विषये पठिष्यति। वस्तुतः स्वतःसम्भवव्यञ्जकः अर्थः वस्तु-अलङ्कारभेदाभ्यां द्विविधो भूत्वा पुनश्च व्यङ्ग्यार्थरूपं वस्तु, अलङ्कारं च व्यनक्ति। अतः स्वतःसम्भवीत्यस्य चत्वारो भेदाः भवन्ति। एवमेव कविप्रौढोक्तिसिद्धः व्यञ्जकः अर्थः वस्तु-अलङ्काराभ्यां द्विधा भूत्वा पुनश्च व्यङ्ग्यार्थरूपं वस्तु अलङ्कारं च व्यनक्ति इति तस्यापि चत्वारो भेदाः। एवमेव कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धस्यापि चत्वारो भेदाः जायन्ते। अतः सुस्पष्टमेव यत् अर्थशक्त्युत्थध्वनेः द्वादशभेदाः इति। तत्र भवता पूर्वपाठे एव वस्तुना वस्तुव्यङ्ग्यस्य पञ्च उदाहरणानि पठितानि- स्वतःसम्भविना वस्तुना वस्तुव्यङ्ग्यस्य द्वे उदाहरणे- (१) एवं वादिनि देवर्षौ (२) शिखिपिच्छकर्णपूरा इति। कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना वस्तुव्यङ्ग्यस्य (१) शिखरिणि क्व नु नाम (२) सादरवितीर्णविग्रहा इति द्वे, एवं वस्तुना वस्तुव्यङ्ग्यस्य विवेचनं ध्वनिकारेण पञ्चभिः उदाहरणैः प्रस्तुतम्। अस्मिन् पाठे अर्थशक्त्युत्थध्वनेः त्रयाणामपि भेदानाम् अलङ्कारेण अलङ्कारव्यङ्ग्यस्य सोदाहरणं विवेचनं करिष्यते। अत्र सर्वप्रथमम् अर्थशक्त्युत्थोऽलङ्कारध्वनेः स्वरूपम्, गम्यमानानाम् अलङ्काराणां विस्तरः व्यङ्ग्यानाम् अलङ्काराणां ध्वनित्वम् उपमा-आक्षेप-अर्थान्तरन्यास-व्यतिरेक-उत्प्रेक्षा-श्लेष-यथासंख्या-लङ्काराणां ध्वनित्वस्य सोदाहरणं विवेचनं भवान् पठिष्यति।

८.२ उद्देश्यम्

अस्य पाठस्य अध्ययनेन भवान्-

- अर्थशक्त्युत्थालङ्कारध्वनिविषये ज्ञास्यति।
- अर्थशक्त्युत्थेन व्यञ्जकेनालङ्कारेण व्यङ्ग्यालङ्कारविषये ज्ञास्यति।
- गम्यालङ्काराणां विस्तारं ज्ञास्यति।
- उपमोत्प्रेक्षादिचारुत्वोत्कर्षे ध्वनिव्यपदेशो भवतीति ज्ञास्यति।
- उपमादीनां ध्वन्यमानानां सप्तानाम् अलङ्काराणाम् उदाहरणानि ज्ञास्यति।

८.३ अर्थशक्त्युत्थोऽलङ्कारध्वनिः

सर्वप्रथमम् अधशक्त्युत्थोऽलङ्कारध्वनिः कः इति परिचयं प्रददाति ग्रन्थकारः आनन्दवर्धनाचार्यः। ये अलङ्काराः अभिधया वृत्त्या काव्यार्थे ज्ञाते बोधविषयाः भवन्ति ते अर्थालङ्काराः भवन्ति। अर्थात् शब्दपरिवृत्तिसहाः शब्दसामर्थ्यात् बोध्याः अलङ्काराः वाच्यालङ्कारा इत्युच्यन्ते। ते एव अलङ्काराः यदा अर्थशक्त्या व्यञ्जनया वृत्त्या वाच्यालङ्कारा-द्विन्नमलङ्कारान्तरं व्यञ्जयन्ति, तदा ते अर्थशक्त्युत्थालङ्कारव्यङ्ग्याः भवन्ति। एते एव व्यङ्ग्यालङ्काराः अनुस्वानोपमव्यङ्ग्याः, अनुरणनरूपव्यङ्ग्याः वा कथ्यन्ते। स्वानः ध्वनिः, अनु=पश्चाद्। पश्चात् स्वानः इति अनुस्वानः=प्रतिध्वनिः, प्रतिध्वनिना उपमा यस्य व्यङ्ग्यस्य सः अनुस्वानोपमव्यङ्ग्यः अर्थात् वाच्यालङ्कारबोधानन्तरं यत्र प्रतिध्वनिवत् अन्यः अलङ्कारः व्यञ्जयन्ते सः कथयति ध्वनिकारः- अनुस्वानोपमव्यङ्ग्यालङ्कारो भवति। अस्य अपरं नाम अनुरणनमित्यपि अस्ति। तथा हि- रणनं ध्वनिः, रणनस्य पश्चाद् यद् रणनं तद् अनुरणनमित्युच्यते।

यत्र अपि अर्थशक्तेः अन्यः अलङ्कारः प्रतीयते स अनुस्वानोपमव्यङ्ग्यः ध्वनेः अपरः प्रकारः भवति। अर्थात् यस्मिन् काव्ये, अर्थशक्तेः=अर्थसामर्थ्यात् अर्थादर्थशक्त्या व्यञ्जनया, अन्यः=वाच्यालङ्काराद् अन्यव्यङ्ग्यरूपोऽलङ्कारः प्रतीयते=ध्वन्यते, सः= प्रतीयमानः अलङ्कारः, अनुस्वानोपमव्यङ्ग्यः=अनुरणनरूपः। ध्वनेः=संलक्ष्यक्रम-व्यङ्ग्यस्य, अपरः= वाच्यालङ्काराद्विन्नः अलङ्कारध्वनिनामकः प्रकारः=भेदः अस्ति।

अमुमेवार्थं वृत्तौ ग्रन्थकारः विशदयति यत् वाच्यालङ्काराद्विन्नः यत्र व्यङ्ग्यालङ्कारः अर्थशक्त्या व्यञ्जनावृत्त्या प्रतीयमानः=व्यञ्जमानः सन् अवभासते= द्योत्यते सः व्यङ्ग्यालङ्कारः अर्थशक्त्युत्थो नामानुस्वानरूपव्यङ्ग्यो भवति।

मूलपाठः

“अर्थशक्तेरलङ्कारो यत्राप्यन्यः प्रतीयते।

अनुस्वानोपमव्यङ्ग्यः स प्रकारोऽपरो ध्वनेः ॥ २५ ॥

वाच्यालङ्कारव्यतिरिक्तो यत्रान्योऽलङ्कारोऽर्थसामर्थ्यात् प्रतीयमानोऽवभासते सोऽर्थशक्त्युद्भवो नामानुस्वानरूपव्यङ्ग्यो ध्वनिः ॥”

बोधप्रश्नाः

१. अनुस्वानोपमव्यङ्ग्यः इत्यस्य कोऽर्थः ?
२. अर्थशक्त्युत्थोऽलङ्कारो व्यङ्ग्यः कदा भवति ?

८.३.१ गम्यमानरूपकाद्यलङ्कारवर्गस्य विस्तरः

एवं पूर्वशीर्षकस्य (८.३) अध्ययनेन ज्ञातं भवता यत् वाच्यालङ्काराद् अर्थशक्त्या व्यञ्जनया यदा वाच्यालङ्काराद्विन्नः अलङ्कारः द्योत्यते तदा अनुस्वानरूप-व्यङ्ग्योऽन्योऽलङ्कारध्वनिः भवति इति। अत्र आचार्यः पूर्वपक्षतः स्वयमेव एकां शङ्काम् उद्भाव्य समादधाति। आशङ्का अस्ति यत् यथा वाच्यालङ्काराः बाहुल्येन दृश्यन्ते, ते एव व्यङ्ग्यालङ्काररूपेण भविष्यन्ति च तदा व्यङ्ग्यालङ्काराणां क्षेत्रम् अल्पं भविष्यति इति। अस्याः आशङ्कायाः समाधाने ग्रन्थकारः कथयति यत् ये क्वचिद् वाच्यालङ्काररूपेण दृश्यमानाः अलङ्काराः सन्ति ते एव अन्यत्र व्यञ्जनया प्रतीयमानाः व्यङ्ग्यालङ्काराः भवन्ति चेत् एतेषां

संख्या न्यूना न स्यात्। प्राक्तनैः भट्टोद्भटप्रभृतिभिः आचार्यैरपि उपमारूपकादीनां वाच्यालङ्काराणां व्यङ्ग्यालङ्काररूपेण निरूपणं कृतमस्ति इति हेतोः व्यङ्ग्यालङ्काराणां न्यूनक्षेत्रस्य सम्भवना न कर्तव्या। इदं ध्वनिकृता एवं कथ्यते- तस्य प्रविरलविषयत्वमा-
शङ्क्येत्यादौ मूलपाठे।

अर्थः- तस्य=अर्थशक्त्युत्थालङ्कारध्वनेः। प्रविरलविषयत्वम्=प्रविरलश्चासौ विषयः प्रविरलविषयः तस्य भावस्तत्त्वम्, अल्पविषयत्वं निर्विषयत्वं वेत्यर्थः। स्यादित्याशङ्क्य=एवं भूताम् आशङ्कां विहाय। इदम्=अग्रिमा कारिका ग्रन्थकारेण उच्यते। अर्थाद् अलङ्काराणाम् अर्थशक्त्युत्थव्यङ्ग्यालङ्काररूपेण स्वीकारे वाच्या-लङ्काराणामिव व्यङ्ग्यालङ्काराणां बृहती संख्या न भविष्यतीति आत्मनि आशङ्काम् उत्पाद्य अग्रिमया कारिकया ग्रन्थकारः समाधत्ते। तथा हि-

यः रूपकादि- अलङ्कारवर्गः वाच्यतां श्रितः स सर्वो गम्यमानत्वं बिभ्रद् भूमा प्रदर्शितः (अन्यैः आचार्यैः) इति।

अर्थात् ये अर्थालङ्काररूपेण स्वीकृताः उपमा-रूपक-उत्प्रेक्षा-समासोक्तिप्रभृतयः अलङ्काराः ते हि वाच्यालङ्काररूपेण प्रसिद्धाः वर्तन्ते। ते एव गम्यमानत्वं=प्रतीयमानत्वं, बिभ्रद् धारयन्, अर्थात् ते एव यदा व्यङ्ग्यालङ्काररूपेण स्वीकृताः स्युः तदा अपि भूमा=आधिक्येन तेषां संख्या भविष्यति। यतो हि प्राचीनैः भट्टोद्भटादिभिः अपि एते व्यङ्ग्यालङ्काराः बाहुल्येन प्रदर्शिताः सन्ति।

अयं भावः। इयं कारिका वाच्यालङ्काराणां गम्यमानतायाम् अपि प्राचुर्यं विद्यते इति दर्शयितुं ग्रन्थकारेण लिखिता। सर्वे अर्थालङ्काराः वाच्यालङ्काराः इत्युच्यन्ते इति तु भवान् जानाति एव। ते एव उपमा-उत्प्रेक्षाप्रभृतयः वाच्यालङ्काराः ध्वन्यालोकस्य अनुसारेण यदि व्यङ्ग्यालङ्काररूपेण स्वीकृताः भविष्यन्ति तदापि तेषाम् अल्पीयसी संख्या न भविष्यति। यतो हि प्राचीनाः उद्भटप्रभृतयः आचार्याः अपि एतान् व्यङ्ग्यालङ्कारान् बाहुल्येन प्रदर्शितवन्तः। अतः व्यङ्ग्यालङ्काराणाम् अल्पविषयता नास्तीति अभिप्रायः।

इमामेव "रूपकादिरलङ्कार" इत्यादिकारिकां व्याचिख्यासुः ग्रन्थकारः वृत्तिमवतारयति। भवान् एतस्याः वृत्तेः अपि अर्थं जानातु। अन्यत्र वाच्यालङ्कारस्य उदाहरणप्रसङ्गे। वाच्यालङ्कारतया प्रसिद्धा ये उपमा-उत्प्रेक्षारूपकप्रभृतिः अलङ्कारवर्गः= अलङ्काराः सन्ति ते एव अर्थशक्त्युत्थव्यङ्ग्यालङ्कारस्य उदाहरणप्रसङ्गे प्राचीनैः आचार्यैः भट्टोद्भटप्रभृतिभिः अलङ्कारात्मवादिभिः अपि अधिकतया प्रदर्शिताः। अतः व्यङ्ग्यालङ्काराणाम् उदाहरणप्रसङ्गे न्यूनता न भविष्यति इति ग्रन्थकारस्य अभिप्रायः। यतो हि- सन्देहादिषु वाच्यालङ्कारेषु उपमा-रूपक-अतिशयोक्ति-आदीनाम् अलङ्काराणाम्, प्रकाशमानत्वम्= प्रतीयमानत्वं प्रदर्शितम् इति हेतोः, अलङ्कारान्तरस्य= अन्यस्य अलङ्कारस्य अलङ्कारान्तरे= अन्यस्मिन् अलङ्कारे, व्यङ्ग्यत्वम्=गम्यमानत्वम्, यत्नेन=परिश्रमेण, प्रतिपाद्यं नास्ति। यतोहि तेषां व्यङ्ग्यालङ्काराणामपि बहुविषयता वर्तते।

अत्रायं निष्कर्षः। अलङ्काराः वाच्यालङ्काराः अर्थालङ्काराः वा कथ्यन्ते इति भवान् जानाति। यतो हि उपमा-रूपक-उत्प्रेक्षाप्रभृतयः काव्ये अभिधया वृत्त्या अर्थावगमे एव भान्ति अतः एव एते वाच्याः। एते एव वाच्यालङ्काराः भिन्नेभ्यः वाच्यालङ्कारेभ्यः वस्तुना वा व्यज्यमानाः अर्थात् व्यञ्जनया वृत्त्या बोधविषयाः सन्तः व्यङ्ग्यालङ्काराः भवन्ति इति ग्रन्थकारस्य आनन्दवर्धनस्य अभिप्रायः।

प्रश्नः समुदेति यत् वाच्यालङ्काराणां तु संख्या महती वर्तते। एतेषां व्यङ्ग्यालङ्कारत्वे तथैव महती संख्या भविष्यति न वा? तदा ध्वनिकारः कथयति यत् तदा अपि महती संख्या

अर्थशक्त्युद्भवैः अलङ्कारध्वनिः

भविष्यति। यतोहि अलङ्कारात्मवादिनः ये भट्टोद्भटादयः सन्ति ते अपि वाच्यालङ्काराणां वर्णनविषये व्यङ्ग्यालङ्काराणां बाहुल्येन उदाहरणानि प्रदत्तवन्तः सन्ति। अतः एतेषां व्यङ्ग्यालङ्कारत्वेन गणनायामपि उदाहरणानि काव्येषु अधिकतया प्राप्स्यन्ते।

मूलपाठः

“तस्य प्रविरलविषयत्वमाशङ्क्येदमुच्यते -

रूपकादिरलङ्कारवर्गो यो वाच्यतां श्रितः।

स सर्वो गम्यमानत्वं बिभ्रद्भूमा प्रदर्शितः ॥२६॥

अन्यत्र वाच्यत्वेन प्रसिद्धो यो रूपकादिरलङ्कारः सोऽन्यत्र प्रतीयमानतया बाहुल्येन प्रदर्शितस्तत्र भवद्भिर्भट्टोद्भटादिभिः। तथा च सन्देहादिपूषमारूपकातिशयोक्तीनां प्रकाशमानत्वं प्रदर्शितमित्यलङ्कारान्तरस्यालङ्कारान्तरे व्यङ्ग्यत्वं न यत्रप्रतिपाद्यम् ॥

बोधप्रश्नाः

३. वाच्यालङ्कारः इत्यस्य कोऽभिप्रायः ?
४. व्यङ्ग्यालङ्कारः इत्यस्य कोऽभिप्रायः ? -
५. “रूपकादिरलङ्कारवर्गः ...” इत्यस्याः कारिकायाः भावः स्फोरणीयः ?

८.३.२ अलङ्कारान्तरप्रतीतौ तत्परत्वाभावे ध्वनेर्व्यपदेशाभावः

अयं भवतः कृते महत्त्वपूर्णः विषयः। अतः भवान् इदं जानातु यद् सर्वोऽपि व्यङ्ग्यः अर्थः ध्वनिः भवति। अथवा यः चमत्कारी भवति स एव ध्वनिः भवति। भवता ज्ञातम् एव यत् यः अलङ्कारः काव्ये अभिधया अर्थबोधानन्तरं बुद्धौ आयाति अर्थात् साक्षात् तत्तदलङ्कारवाचकानां वाक्यानाम् अर्थावबोधमात्रेणैव बोधविषयो भवति स वाच्यालङ्कारः, अर्थालङ्कारो वा कथ्यते। यथा “वागर्थाविव सम्पृक्तौ ...” इत्यत्र “वागर्थौ इव सम्पृक्तौ पार्वतीपरमेश्वरौ वन्दे।” इति अर्थे कृते उपमायाः (सादृश्यस्य) वाचकः ‘इव’ शब्दः अस्ति। अस्य यदा वयम् अर्थं जानीमः तदा झटिति एव उपमालङ्कारस्य बोधो जायते। अतः अत्र अर्थालङ्कारः (वाच्यालङ्कारो वा) भवति। यत्र च इवादीनाम् उपमावाचकानां वाक्यानां प्रयोगाभावेऽपि अर्थानामनुशीलनेन कयोश्चित् द्वयोः उपमान-उपमेयभूतयोः सादृश्य ध्वन्यते तदा तत्र स अलङ्कारः व्यङ्ग्यालङ्कारः (गम्यालङ्कारः इति वा) कथ्यते। किन्तु केवलं तस्य व्यङ्ग्यमात्रेण ध्वनिः इति नाम न भवति। अपितु यदा सः व्यङ्ग्यालङ्कारः वाच्यालङ्कारापेक्षया अधिकं चारुत्वं परिदधाति। यद्वा वाच्यालङ्कारः व्यङ्ग्यालङ्कारं प्रति आत्मानं समर्प्य तस्य व्यङ्ग्यस्य अलङ्कारस्य शोभायाम् एव तत्परो भवति-

तदा एव स व्यङ्ग्यालङ्कारो ध्वनिः भवति। यदा च वाच्यालङ्कारः एव चारुत्ववान्, यद्वा वाच्य-व्यङ्ग्यभूतौ उभौ अपि अलङ्कारौ चारुत्वदृष्ट्या समानौ स्याताम्। तदा गुणीभूतव्यङ्ग्यः भवति, ध्वनिः न भवति, इति सर्वदा भवता मनसि ध्येयम्।

ग्रन्थकारः ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः भेदं प्रदर्शयितुम् एकमुदाहरणं प्रददाति-
“चन्द्रमयूखैर्निशेत्यादि। अस्य विस्तरेण व्याख्यानं भवान् अनन्तरमेव पठिष्यति। अत्र दीपकालङ्कारः वाच्यालङ्कारः अस्ति। अर्थशक्त्युत्थदीपकालङ्कारेण अर्थशक्त्या व्यञ्जनया उपमालङ्कारः व्यङ्ग्योऽस्ति। एवमत्र दीपकालङ्कारः वाच्यः, उपमालङ्कारश्च व्यङ्ग्यः।”

किन्तु उपमायाः व्यङ्ग्यतामात्रेण तस्य ध्वनिव्यपदेशो न भवति। ध्वनेः व्यवस्थायान्तु चारुत्वोत्कर्षः एव कारणमस्ति। एवमत्र उपमालङ्कारः ध्वनित्वस्य अविद्यमानतया दीपकालङ्कारस्यैव पोषको भवति। ध्वनिकारो वदति।

इयत्पुनरुच्यत एव-

अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते।
तत्परत्वं न वाच्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः ॥२७॥

अलङ्कारान्तरे षु त्वनुरणनरूपलङ्कारप्रतीतौ सत्यामपि यत्र वाच्यस्य व्यङ्ग्यप्रतिपादनौन्मुख्येन चारुत्वं न प्रकाशते नासौ ध्वनेर्मार्गः। तथा च दीपकालङ्कारे उपमायाः गम्यमानत्वेऽपि तत्परत्वेन चारुत्वस्याव्यवस्थानात् ध्वनिव्यपदेशः। यथा-

चन्द्रमयूखैर्निशा नलिनी कमलैः कुसुमगुच्छैर्लता।
हंसैश्शारदशोभा काव्यकथा सज्जनैः क्रियते गुर्वी ॥

इत्यादिपूषमागर्भत्वेऽपि सति वाच्यालङ्कारमुखेनैव चारुत्वं व्यवतिष्ठते न व्यङ्ग्यालङ्कारतात्पर्येण। तस्मात्तत्र वाच्यालङ्कारमुखेनैव काव्यव्यपदेशो न्याय्यः ॥''

अलङ्काराणां गम्यमानत्वं पूर्वाचार्यैः भूमा प्रदर्शितम्। इदानीमपि यथा वाच्यालङ्काराः (अर्थालङ्काराः) बाहुल्येन दृश्यन्ते तथैव व्यङ्ग्यालङ्काराः अपि द्रष्टुं शक्यन्ते। किन्तु अलङ्काराणां केवलं व्यङ्ग्यत्वमात्रेण ध्वनिव्यपदेशो न भवति। तस्य कृते व्यङ्ग्यालङ्कारे चमत्कारातिशयः, व्यङ्ग्यालङ्कारम्प्रति वाच्यालङ्कारस्य समर्पणं वा अत्यावश्यकम्। तदेव अग्रिमायां कारिकायाम् उच्यते-

अलङ्कारान्तरस्य प्रतीतौ अपि यत्र वाच्यस्य तत्परत्वं न भासते न असौ मार्गः ध्वनेः मतः इत्यन्वयः ॥२७॥

अलङ्कारान्तरस्य=वाच्यालङ्काराद् भिन्नालङ्कारस्य प्रतीतौ=प्रतीयमानतायाम्, व्यङ्ग्यमानतायाम् 'अपि' इति भिन्नक्रमः। यत्र काव्ये वाच्यस्य=वाच्यालङ्कारस्य, तत्परत्वम्=तस्मिन् परत्वम् अर्थात् व्यङ्ग्यालङ्कारम्प्रति वाच्यालङ्कारस्य समर्पकत्वं न भासते=द्योत्यते, तत्र प्रतीयमानोऽलङ्कारः ध्वनेः मार्गः अर्थात् ध्वनिव्यपदेशभाग् न मतः=न भवतीति भावः।

अस्याः एव कारिकायाः ग्रन्थकारः वृत्तिं लिखति वाच्यालङ्काराद् अर्थ-शक्त्युत्थशब्दशक्त्या व्यञ्जनया यत्र अनुरणनरूपस्य=अनुस्वानामरूपस्य व्यङ्ग्यालङ्कारस्य व्यङ्ग्यमानतादशायाम् अपि तत्र वाच्यस्य=वाच्यालङ्कारस्य व्यङ्ग्यालङ्कारम्प्रति समर्पकत्वम् अथवा व्यङ्ग्यस्य=व्यङ्ग्यालङ्कारस्य प्रतिपादने=समर्थने, औन्मुख्येन=उल्लसतया समर्पकत्वेन चारुत्वं काव्यसौन्दर्यं न प्रकाशते सः ध्वनेः पन्थाः न भवतीति भावः। अत एव दीपकालङ्कारे उपमायाः उपमालङ्कारस्य प्रतीयमानतादशायाम् अपि दीपकालङ्कारस्य उपमा अप्राधान्येन समर्पणाभावे नात्रोपमालङ्कारध्वनिः। यतोहि उपमालङ्कारे सत्यपि व्यङ्ग्यत्वे चारुत्वं न आयाति इति हेतोः तत्र दीपकाख्यः अर्थालङ्कारः एव स्वीक्रियते।

अमुमेव ध्वनिसिद्धान्तं स्पष्टीकर्तुं ग्रन्थकारः उदाहरणाय एकाम् आर्याम् उल्लिखति।
तथा हि-

“चन्द्रमयूखैः निशा, कमलैः नलिनी कुसुमगुच्छैः लता, हंसैः शारदशोभा सज्जनैः काव्यकथा गुर्वी क्रियते इत्यन्वयः।” अर्थात् चन्द्रस्य किरणैः रात्रिः गौरवमयी (महत्त्वपूर्णा) क्रियते। कमलसमूहैः नलिनी = कमलपत्रं गुर्वी क्रियते, कुसुमानां कदम्बैः लता गुर्वी

अर्थशक्त्युद्भवोऽलङ्कारध्वनिः

क्रियते, हंसैः मरालैः शरत्कालिकी शोभा गुर्वी क्रियते तथा च सत्पुरुषैः सुधीभिः वा काव्यकथा गुर्वी क्रियते इति भावः ।

अत्र दीपकालङ्कारो वाच्यः । यतोहि -

"सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।

सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥"

इति दीपकालङ्कारस्य लक्षणानुसारेण प्राकरणिकानाम् अप्राकरणिकानाम् अर्थाद् उपमानोपमेयानां धर्मः क्रिया कारकं वा यद् एकवारमेव उपादीयते तत् एकस्थस्यैव समस्तवाक्यस्य दीपनाद्=प्रकाशनात् दीपकालङ्कारो भवति । एकया एव क्रियया एकेन वा कारकेण यत्र प्रस्तुतानाम् अप्रस्तुतानां कारकाणां यद्वा क्रियाणां सम्बन्धः ख्यायते तत्र दीपकालङ्कारो भवतीति भावः ।

अयं गम्य-औपम्यमूलकः अलङ्कारः । तथा च देहलीदीपकन्यायेन एकधर्माभि-सम्बन्धसादृश्यवशाद् उपमायाः गम्यमानत्वेऽपि दीपकालङ्कारस्य व्यङ्ग्योपमालङ्कार-परत्वेन चारुत्वस्य प्रकाशकाभावाद् दीपकालङ्कार एव भवति, न तु उपमालङ्कारध्वनिः इति भावः । अत एव वृत्तौ लिखितम्-

इत्यादिषु पद्येषु उपमागर्भत्वेऽपि=उपमालङ्कारस्य प्रतीयमानत्वेऽपि वाच्या-लङ्कारमुखैनैव=वाच्यालङ्कारस्य दीपकालङ्कारस्य माध्यमेनैव चारुत्वम्=सौन्दर्यं व्यवतिष्ठते=स्थिरो भवति न तु व्यङ्ग्यालङ्कारस्य उपमायाः अभिप्रायेण । अतः अत्र काव्ये (आर्याणाम्) दीपकाख्य-वाच्यालङ्कारमुखेन व्यपदेशो=नामकरणं न्याय्यः उचितः अस्ति ।

मूलतः इदं प्राकृतभाषायां लिखितम् गाथावृत्तम् अस्ति । पूर्वं मया अस्य संस्कृतच्छाया उल्लिख्य व्याख्या कृता भवतः प्रबोधाय । पुनश्च भवतः विशेषज्ञानाय प्राकृतं लिख्यते -

चन्दमऊएहि णिसा णलिनी कमलेहि कुसुमगुच्छेहिं लआ ।

हंसेहि सर असोहा कव्वकहा सज्जनेहि कारङ्गरुद् ॥

एतस्य मात्रिकस्य छन्दसः लक्षणमस्ति-

पढमं बारहमत्ता बीए अदढारेहिं संजुत्ता ।

जंह पढमं तह तीअं दहपञ्चविदूसिआ गाहा ॥

अर्थात् यस्य छन्दसः प्रथमतृतीययोः पादयोः द्वादशद्वादशमात्राः भवन्ति तथा द्वितीये पादे अष्टादश, चतुर्थे च पञ्चदश मात्रा भवन्ति, तद् गाथानामकं वृत्तं भवतीति भावः । इदमार्यायाः एव अपरं नाम ।

एवं ग्रन्थकारः इदं स्पष्टं कृतवान् यत् वाक्याद् अभिधया यः अलङ्कारः बोध्यते स अर्थालङ्कारः वाच्यालङ्कारो वा भवति । अर्थशक्त्या व्यञ्जनया यः अलङ्कारः गम्यते सः व्यङ्ग्यालङ्कारो भवति । यद्यपि प्रतीयमानः अलङ्कारः अलङ्कारध्वनिः कथ्यते । किन्तु सर्वोऽपि व्यङ्ग्यालङ्कारः न अलङ्कारध्वनिः कथ्यते । यत्र वाच्यालङ्कारः व्यङ्ग्यालङ्कारं प्रति समर्पितो भवति, तथा च यत्र व्यङ्ग्यालङ्कारे चारुत्वतिशयो भवति, तत्र अलङ्कारध्वनिः भवति । यत्र वाच्यालङ्कारे एव विच्छित्तिविशेषो भवति तत्र स वाच्यालङ्कारः एव तिष्ठति । वस्तुव्यङ्ग्यस्य अयथात्वे गुणीभूतव्यङ्ग्यः भवति । अमुमेव विषयं स्फोरयितुम् आचार्येण एकम् आर्यावृत्तम् उदाहृतम् । अस्यामार्यायां दीपकालङ्कारः वाच्यः अस्ति उपमालङ्कारः व्यङ्ग्यः अस्ति । किन्तु उपमायाः वाच्यालङ्कारवत् चारुत्वाभावे प्राधान्यं न भवतीति हेतोः दीपकालङ्कारः एव तत्र स्वीक्रियते । तत्र अलङ्कारध्वनिः न स्वीक्रियते ।

इयत्पुनरुच्यत एव-

अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।

तत्परत्वं न वाच्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः ॥२७॥

अलङ्कारान्तरेषु त्वनुरणनरूपलङ्कारप्रतीतौ सत्यामपि यत्र वाच्यस्य व्यङ्ग्यप्रतिपादनौमुख्येन चारुत्वं न प्रकाशते नासौ ध्वनेर्मार्गः । तथा च दीपकालङ्कारे उपमायाः गम्यमानत्वेऽपि तत्परत्वेन चारुत्वस्याव्यवस्थानात्र ध्वनिव्यपदेशः । यथा-

चन्द्रमयूखैर्निशा नलिनी कमलैः कुसुमगुच्छैर्लता ।

हंसैश्शारदशोभा काव्यकथा सज्जनैः क्रियते गुर्वी ॥

इत्यादिषूपमागर्भत्वेऽपि सति वाच्यालङ्कारमुखेनैव चारुत्वं व्यवतिष्ठते न व्यङ्ग्यालङ्कारतालयेण । तस्मात्तत्र वाच्यालङ्कारमुखेनैव काव्यव्यपदेशो न्याय्यः ॥''

बोधप्रश्नाः

६. देहलीदीपकन्यायः कः ?

७. चन्द्रयूखैः इत्यादिपद्ये कथं दीपकम् ?

८. उपमायाः किं लक्षणं कथमत्र उपमा व्यज्यते ?

८.३.३ व्यङ्ग्यालङ्कारस्य प्रधानतायामलङ्कारध्वनिः

एतस्मात् पूर्वं भवान् पठितवान् यद् व्यङ्ग्यालङ्कारस्य अचारुत्वे, व्यङ्ग्यालङ्कारमपि वाच्यालङ्कारस्य असमर्पकत्वे च व्यङ्ग्यालङ्कारः ध्वनिपदं न प्राप्नोति । तत्र वाच्यालङ्कारस्यैव प्राधान्यं स्वीकृत्य तदलङ्कारनाम्ना व्यवहारः क्रियते । एतदर्थं ग्रन्थकारः एकमुदाहरणं प्रदर्श्य विषयं बोधगम्यं कृतवान् अस्ति । पूर्वपाठे भवता इदं पठितम् । इदानीम् अस्मिन् उपपाठे भवान् व्यङ्ग्यालङ्कारस्य चमत्कारित्वे सति ध्वनिः भवति इति पठिष्यति । अमुं विषयं स्पष्टीकर्तुम् एकादश पद्यानि उदाहरणरूपेण प्रदर्शितानि । अत्र भवतः पठनाय बोधाय च एकैकम् उदाहरणं प्रस्तोष्यते ।

अस्मिन् प्रसङ्गे इदमपि विज्ञेयं भवता यद् यत्र वाच्यालङ्काराद् व्यङ्ग्यालङ्कारो व्यज्यते । तत्र अलङ्कारेण अलङ्कारव्यङ्ग्यो भवति । कुत्रचिद् वाच्यालङ्कारो भवति, किन्तु तस्माद् अलङ्कारो न व्यज्यते । अतः तत्र व्यङ्ग्यालङ्कारो न भवति । कुत्रचित् च वाच्यालङ्कारः एव न भवति केवलं वस्तु भवति । एवम् अनयोः द्वयोः अवस्थयोः व्यञ्जकालङ्काराभावाद् अलङ्काराभावाद्वा केवलं वस्तुमात्रमेव अभिव्यञ्जकं भवति । अतः अत्र वस्तुमात्रमभिव्यञ्जकं भवति । अत्र अलङ्कारध्वनेरुदाहरणप्रसङ्गे द्वयोः प्रकारयोः उदाहरणानि सन्ति । भवतः सुविधायै पृथक् पृथक् कृत्वा प्रदर्श्यते-

१. प्राप्तश्रीरेषः = अर्थशक्त्युत्थकविप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण अलङ्कारः ।
२. तत्तेषां श्रीसहो = अर्थशक्त्युत्थकविप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण अलङ्कारः ।
३. स वक्तुमखिलान् = अर्थशक्त्युत्थकविप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण अलङ्कारः ।

४.	लावण्य	= अर्थशक्त्युत्थकविनिबद्धप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण अलङ्कारः ।
५.	जायेय	= अर्थशक्त्युत्थस्वतः सम्भविना वस्तुना अलङ्कारः ।
६.	रम्या इति	= अर्थशक्त्युत्थस्वतः सम्भविना वस्तुना अलङ्कारः ।
७.	अङ्कुरितः	= अर्थशक्त्युत्थस्वतः सम्भविना अलङ्कारेण अलङ्कारः ।
८.	वीराणां रमते	= अर्थशक्त्युत्थस्वतः सम्भविना अलङ्कारेण अलङ्कारः ।
९.	दैवायते	= शब्दवाक्त्युत्थकविप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण अलङ्कारः ।
१०.	हृदयस्था	= अर्थशक्त्युत्थकविप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण अलङ्कारः ।
११.	खं येत्यु	= शब्दशक्त्युत्थकविप्रौढोक्तिसिद्धेन अलङ्कारेण अलङ्कारः ।
१२.	चन्दनासक्त	= शब्दशक्त्युत्थकविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना अलङ्कारः ।
१३.	ईर्ष्याकालु	= शब्दशक्त्युत्थकविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना अलङ्कारः ।
१४.	त्रासाकुल	= शब्दशक्त्युत्थकविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना अलङ्कारः ।

अत्र मूलग्रन्थानुसारेण एकैकं कृत्वा व्याख्यास्यते । तत्र मूलग्रन्थो यथा—

यत्र तु व्यङ्ग्यपरत्वेनैव वाच्यस्य व्यवस्थानं तत्र व्यङ्ग्यमुखेनैव व्यपदेशो युक्तः ।

यथा—

प्राप्तश्रीरेष कस्मात् पुनरपि मयि तं मन्थखेदं विदध्या-

शिद्रामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो नैव सम्भावयामि ।

सेतुं बध्नाति भूयः किमिति च सकलद्वीपनाथानुयात-

स्त्वय्यायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कम्पः पयोधेः ॥

यथा वा ममैव -

लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन्

स्मेरेऽधुना तव मुखे तरलायताक्षि ।

क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये

सुव्यक्तमेव जलराशिरयं पयोधिः ॥

इत्येवं विधे विषयेऽनुरणनरूपकाश्रयेण काव्यचारुत्वस्य व्यवस्थापनाद् रूपकध्वनिरिति व्यपदेशो न्याय्यः ॥''

व्याख्या:- ग्रन्थकारः अलङ्कारध्वनिविषये कथयति यद् यत्र वाच्यस्य अर्थाद् वाच्यालङ्कारस्य व्यङ्ग्यपरत्वेनैव = व्यङ्ग्यालङ्कारपरकतया, व्यवस्थापनम्=उपस्थितिः तत्र अलङ्कारस्य व्यङ्ग्यमुख्यैर्नैव अर्थात् अलङ्कारध्वनिरूपेणैव व्यपदेशः कथनम् अभिधानम् उचितम्। यथा निम्नलिखिते पद्ये वाच्यालङ्कारः सङ्कारालङ्कारः। व्यङ्ग्यालङ्कारश्च रूपकालङ्कारः, तथा चास्मिन् एव चारुत्वोत्कर्षः। अत एव अत्र अर्थशक्त्युत्थः कविप्रौढोक्तिसिद्धः अलङ्कारेणालङ्कारध्वनेः उदाहरणम् अस्ति। तथा हि-

अन्वयः:- एषः प्राप्तश्रीः कस्मात् पुनरपि मयि तं मन्थखेदं विदध्यात् अनलसमनसो अस्य पूर्वा निद्रामपि नैव सम्भावयामि। सकलद्वीपनाथानुयातः भूयः किमिति सेतुं बध्नाति इति त्वयि आयाते पयोधेः कम्पः वितर्कान् दधतः इव आभातीत्यन्वयः ॥

कश्मिंश्चिद् अनन्तबलसमुदायवति राजनि समुद्रतीरे समुपस्थिते सति स्तदीयबला-वगाहनादिना निमित्तेन पयोधेः कम्पः सञ्जातः। सोऽनेन सन्देहेन उत्प्रेक्ष्यते इति सन्देहोत्प्रेक्षयोः साङ्कर्यात् सङ्कारालङ्कारोऽत्र वाच्यः। तथा हि पूर्वं तु लक्ष्मीप्राप्त्यर्थम् अयं मन्दराचलेन किमर्थं पूर्वानुभूतं मन्थखेदं विदध्यात्। अयं सम्भावनायां लिङ्। पूर्वम् अयम् अलसनः शयितुं ममान्तिकमागतवानासीत् किन्तु इदानीमयम् अनलसो दृश्यते इति हेतोः शयनस्यापि सम्भावना नास्ति। पूर्वं सीतामन्वेष्टुं रावणं वा हन्तुं ममोपरि सेतुम् अवध्नात् किन्तु इदानीमयं सकलद्वीपनाथानुयातः विद्यते। अतः सेतुबन्धनस्यापि प्रयोजनं न प्रतिभाति। एवं हे राजन् त्वयि जलनिधिपुलिने प्रयाते नानाविकल्पान् विदधतः समुद्रस्य मध्ये कम्पः सञ्जातः।

पूर्णिमायाः चन्द्रोदयम् अवलोक्य समुद्रः चञ्चलो भवतीति सर्वानुभवसिद्धम्। सेनावगाहननिमित्तकं समुद्रस्य जलसङ्क्षोभम् अवलोक्य समुद्रतीरे विशालया सेनया सहागतस्य राज्ञो प्रशंसायां कस्यचित् कवेः इयम् उक्तिः। अत्र राजानमवलोक्य समुद्रस्य मन्थन-शयन-सेतुबन्धननिमित्तकमागमनरूपः सन्देहः। सन्देहनिमित्तेन च स्वाभाविकस्य जलचाञ्चल्यस्य शरीरकम्परूपेणोत्प्रेक्षा। तयोः द्वयोः सन्देहोत्प्रेक्षयोः परस्परमङ्गाङ्किभावेन सङ्कारालङ्कारः। स च कविप्रौढोक्तिमूलः वाच्यः। एवञ्च राजनि मन्थन-सेतुबन्धनशयनाद्युत्प्रेक्षया विष्णोरारोपो गम्यते। तथा च राजनि विष्णोः कल्पिताभेदारोपस्य अतिशयेन चमत्कारित्वाद् वाच्यालङ्कारस्य सङ्कारस्य तदुपरि समर्पितत्वादत्र कविप्रौढोक्तिसिद्ध-अर्थशक्त्युत्थ-सङ्कारालङ्कारेण रूपकालङ्कारो ध्वनिः।।

कश्चिद् अत्र शङ्कां करोति यद् विष्णोरपेक्षया राजनि प्राप्तश्रीकत्वऽनल-समनस्कत्वद्वीपनाथानुगतत्वप्रभृतीनां धर्माणामाधिक्यप्रतीत्या विष्णुनाभेदारोपमूलको रूपकालङ्कारो न व्यङ्ग्यः, अपितु राज्ञः आधिक्यव्यञ्जनाद् व्यतिरेकालङ्कार एव। समाधानमिद-भस्ति यद् व्यतिरेकोऽत्र नास्ति। यतः राजनि पूर्वोक्ताः धर्माः कल्पिताः सन्ति। विष्णोः च वास्तविकाः, यत्र कस्यचित् पदार्थस्य गुणेभ्यः कस्यचिदन्यस्य पदार्थस्य वास्तविकाः गुणाः आधिक्येन व्यज्यन्ते, तदा एव व्यतिरेकः। अतोऽत्र राजनि प्राप्तश्रीकत्वादि विशिष्टस्य विष्णोरभेदेनारोपस्य व्यज्यमानत्वाद् रूपकालङ्कार एव व्यङ्ग्यार्थः।

अतःपरं कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धाद् वाच्याद् श्रृंगालङ्कारादिरूपका-लङ्कार-व्यङ्ग्यस्य कृते स्वीयमेव पद्यमुपस्थापयति आनन्दवर्धनाचार्यः। तथाहि-

हे तरलायताक्षि! लावण्यकान्तिपरिपूरितादिङ्मुखेऽस्मिन् तव मुखे अधुना स्मेरे सति मनागपि अयं क्षोभं न यदेति तेन मन्ये अयं पयोधिः जलराशिः इति सुव्यक्तमेवेत्यन्वयः।।

हे तरलायताक्षि=तरले चञ्चले, आयाते विस्तृते च अक्षिणी नयने यस्याः तत्सम्बुद्धौ हे तरलायताक्षि! लावण्यम्=संस्थानमुग्धिमा, कान्तिः=प्रभा, ताभ्यां परिपूरितानि संविभक्तानि=हृदयानि सम्पादितानि दिङ्मुखानि येन तस्मिन् तव मुखे, अधुना=सम्प्रति,

स्मेरे सति शुचि हास्ये सति अर्थात् कोपकालुष्यादनन्तरं प्रसादौन्मुख्येन स्मेरे ईषद्विहसनशीले सति अयं समुद्रः मनागपि क्षोभं न प्राप्नोतीति। मन्ये यत् अयं जलराशिः=जडराशिः (डलयोरभेदः) वर्तते।

अत्र "जलराशिः" इति पदं श्रुष्टम्। जलानां राशिः जडानां राशिः इति द्वयोः अर्थयोः वाच्यत्वात् अतोऽत्र श्लेषालङ्कारः वाच्यः। तस्य श्लेषालङ्कारस्य महिम्ना एव नायिकायाः मुखे चन्द्रत्वारोपः ध्वन्यते। अयं भावः समुद्रः जलराशिः अस्ति। सः चन्द्रम् अवलोक्य उद्वेलितो (चञ्चलः) भवति। नायिकायाः मुखमपि लावण्यातिशयेन चन्द्रेण उपमीयते यद्वा चन्द्ररूपमेव मन्यते लोकैः। कविना निबद्धः नायकः नायिकायाः मुखं प्रशंसन् कथयति- अयं समुद्रः चन्द्रमवलोक्य उद्वेलितो भवति स्म किन्तु अद्य तव मुखमवलोक्य तरङ्गितो न भवतीति जडराशिः। अत्र वाच्यालङ्कारः श्लेषः अस्ति "जल-जड" इति द्वयोः अर्थयोः बोधविषयत्वात्। तथा च चन्द्रमवलोक्य समुद्रः यथा तरङ्गितो भवति तथैव तव मुखमपि (यत् चन्द्ररूपमेवास्ति) तरङ्गितो भवेत्। अत्र रूपकालङ्कारप्रतिपादकशब्दानाम् अभावेऽपि अर्थशक्त्युत्थकविनिबद्धप्रौढोक्त्या रूपकालङ्कारो ध्वन्यते।

एवमत्र द्वयोः अपि उदाहरणयोः अनुरणनरूपयरूपकाश्रयेण काव्यचारुत्वस्य सम्पादनाद् रूपकालङ्कारध्वनिः वर्तते।

मूलग्रन्थः

यत्र तु व्यङ्ग्यपरत्वेनैव वाच्यस्य व्यवस्थानं तत्र व्यङ्ग्यमुखेनैव व्यपदेशो युक्तः। यथा-

प्राप्तश्रीरेष कस्मात् पुनरपि मयि तं मन्थखेदं विदध्या-
त्रिदामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो नैव सम्भावयामि।
सेतुं बध्नाति भूयः किमिति च सकलद्वीपनाथानुयात-
स्त्वय्यायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कम्पः पयोधेः ॥
यथा वा ममैव -

लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन्
स्मेरेऽधुना तव मुखे तरलायताक्षि।
क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये
सुव्यक्तमेव जलराशिरयं पयोधिः ॥

इत्येवं विधे विषयेऽनुरणनरूपकाश्रयेण काव्यचारुत्वस्य व्यवस्थापनाद् रूपकध्वनिरिति व्यपदेशो न्याय्यः ॥"

बोधप्रश्नाः

९. प्राप्तश्रीरित्यत्र कथं सङ्करालङ्कारो वाच्यः ?
१०. लावण्यकान्तिरित्यत्र कथं रूपकालङ्कारस्य व्यङ्ग्यता ?
११. अनयोः द्वयोः पद्ययोः कथं ध्वनिकाव्यता ?

➤ उपमालङ्कारध्वनेरुदाहरणम्

अर्थशक्त्युत्थालङ्कारध्वनेः विवेचनं प्रचलति। पूर्वयोः द्वयोः पद्ययोः क्रमेण अर्थशक्त्युत्थकविप्रौढोक्तिसिद्धेन सङ्कराऽलङ्कारेण रूपकालङ्कारव्यङ्ग्यस्य,

अर्थशक्त्युत्थकविनिबद्धप्रौढोक्तिसिद्धे श्लेषालङ्कारेण रूपकालङ्कारव्यङ्ग्यस्य चारुत्वाधिक्येन सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनित्वं भवता पठितम्। इदानीं भवान् द्वे पद्ये पठिष्यति। तत्र प्रथमे "वीराणामित्यस्मिन् पद्ये"- अर्थशक्त्युत्थ-स्वतःसम्भवि-व्यतिरेकालङ्कारेण-वाच्येन उपमालङ्कारस्यव्यङ्ग्यस्य उदाहरणं पठिष्यति। द्वितीये पद्ये "तत्तेषामित्यत्र अतिशयोक्तिर-लङ्कारः वाच्यः। उपमालङ्कारश्च व्यङ्ग्यः। अतो कविप्रौढोक्तिसिद्धालङ्कारेण अलङ्कार-व्यङ्ग्यस्योदाहरणमस्ति। ध्वनिकारः कथयति-

उपमाध्वनिर्यथा-

वीराणां रमद् घुसिण रुणम्मि ण तहापि आथणुच्छङ्गे ।
दिट्ठी रिउणअंकुमत्थलम्मि जह बहलसिन्दूरे ॥

वीराणां रमते घुसृणारुणे न तथा प्रियास्तनोत्सङ्गे ।
दृष्टी रिपुगजकुम्भस्थले यथा बहलसिन्दूरे ॥

यथा वा ममैव विषमबाणलीलायामसुरपराक्रमणे कामदेवस्य-

त ताणां सिरिसहोअरअणाहरणम्मि हिअअमेकरसम् ।
बिम्बाहरे पिआणां णिवेसिअं कुसुमबाणेन ॥

तत्तेषां श्रीसहोदररत्नाहरणे हृदयमेकरसम् ।
बिम्बाधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमबाणेन ॥

तत्र उपमाध्वनेः प्रथममुदाहरणम्-

वीराणां दृष्टिः यथा बहलसिन्दूरे रिपुगजकुम्भस्थले रमते तथा घुसृणारुणे प्रियास्तनोत्सङ्गे न रमते इति ॥

इदं 'वीराणां रमईत्यस्याः गाथायाः संस्कृतच्छायारूपं पद्यम्। आर्या एवं प्राकृतभाषायां गाथे 'त्युच्यते। वीरपुरुषाः सिन्दूरद्रवेण अनुलिप्तानां शत्रोः गजानां कुम्भस्थलानां विदारणे अतीव आसक्ताः भवन्ति। घुसृणारुणे=कुङ्कुमद्रवेण अनुरञ्जिते प्रियायाः स्तनयोः उत्सङ्गे ते रन्तुं तथा नेच्छन्ति इति भावः।

अत्र अभिधया वीरदृष्टेः प्रियास्तनोत्सङ्गे रमणापेक्षया रिपुगजानां कुम्भस्थले रमणस्यातिशयेन प्रतिपादनाद् व्यतिरेकालङ्कारः। यतोहि यत्र उपमानापेक्षया उपमेयस्य आधिक्यवर्णनं क्रियते, तत्र व्यतिरेकालङ्कारो भवति इति भवान् जानाति। अत्र रमणदृष्ट्या प्रियास्तनोत्सङ्गम् उपमानं गजकुम्भस्थलं च उपमेयम्। रमणातिशयादत्र गजकुम्भस्थलमेव प्रियास्तनोत्सङ्गापेक्षयाधिक्येन वर्णितम् इति हेतोः अत्र व्यतिरेकालङ्कारः वाच्यः। तथा च व्यतिरेकालङ्कारेण गजकुम्भस्थलानुयोगिक-प्रियाकुचकुङ्कुमलप्रतियोगिकसम्बन्धेन गजकुम्भस्थले प्रियाकुचयोः सादृश्यमूल उपमालङ्कारः व्यज्यमानः चारुत्वोत्कर्षवान् इति स्वतःसम्भवि-व्यतिरेकालङ्कारेण उपमालङ्कारव्यङ्ग्योपमाध्वनिः।

तत्तेषां श्रीसहोदरेति द्वितीयमुदाहरणम्। इदञ्च ग्रथकारस्य स्वोपज्ञम्। इदमपि तं ताणमित्यस्याः गाथायाः संस्कृतेऽनुवादरूपम्। तथा हि अन्वयः- तत् तेषां श्रीसहोदररत्नाहरणे एकरसं हृदयं कुसुमबाणेन प्रियायाः बिम्बाधरे निवेशितम् ॥

अत्र हि कामदेवस्य त्रैलोक्यविजयो वर्ण्यते। तेषामसुराणां पातालवासिनां, यैः पुनः पुनः इन्द्रपुरावमर्दानादिकं कृतं तेषाम् असुराणां समुद्रादुत्पन्नानाम् उत्कृष्टानां रत्नानामाहरणे, तत्परमसुराणाम् एकरसं हृदयं पुष्पधन्वना कामेन स्व-स्वप्रियायाः अधरे एव स्वादाधिकाद् निवेशितम् ॥

अत्र “सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते” इति लक्षणाद् वाच्यालङ्कारः अतिशयोक्तिः। तथा च प्रियायाः अधरबिम्बं सकलरत्नसारभूतं कौस्तुभमणेरुत्कृष्टमिति सादृश्येनुपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः। अत्रायं भावः। तत्तेषामिति पद्यम् आनन्दवर्धनाचार्यस्य विषमबाणलीलायामसुरपराक्रमवर्णनप्रसङ्गे उल्लिखितमस्ति। अत्र कविः कथयति- असुराणां यद् मनः लक्ष्म्या सहोत्पन्नस्कौस्तुभमणेः आहरणार्थम् आसक्तम् आसीत्, तन्मनः कामदेवेन प्रियायाः अधरेषु निवेशितम्। अत्र अतिशयेन वर्णनाद् वाच्यालङ्काररूपेण अतिशयोक्तिरलङ्कारः विद्यते। तथा च अर्थशक्त्युत्थकविप्रौढोक्तिसिद्ध-अतिशयोक्त्यलङ्कारेण सकलरत्नानां सारभू- कौस्तुभमणिसदृशः अधरः अस्ति इति उपमालङ्कारः व्यज्यते। अत इदमुपमाध्वनेः उदाहरणम्।

मूलग्रन्थः

उपमाध्वनिर्यथा-

वीराणां रमइ घुसिण रुणम्मि ण तथापि आथणुच्छङ्गे ।
दिट्ठी रिउणअंकु मत्थलम्मि जह बहलसिन्दूरे ॥

वीराणां रमते घुसुणारुणे न तथा प्रियास्तनोत्सङ्गे ।
दृष्टी रिपुगजकुम्भस्थले यथा बहलसिन्दूरे ॥

यथा वा ममैव विषमबाणलीलायामसुरपराक्रमणे कामदेवस्य-

तत्ताणं सिरिसहोअरअणाहरणम्मि हिअअमेक्करसम् ।
बिम्बाहरे पिआणं णिवेसिअं कुसुमबाणेन ॥

तत्तेषां श्रीसहोदररत्नाहरणे हृदयमेकरसम् ।
बिम्बाधरे प्रियाणां निवेशितं कुसुमबाणेन ॥

बोधप्रश्नाः

१२. व्यतिरेकालङ्कारः वाच्यः उपमा च व्यङ्ग्या इति समालोच्यताम् ?
१३. अतिशयोक्तेः स्वरूपं प्रतिपाद्यताम् ?

➤ आक्षेपालङ्कारध्वनेरुदाहरणम्

अस्मिन् उपशीर्षके भवान् अतिशयोक्तेः वाच्यालङ्काराद् आक्षेपालङ्कारस्य व्यङ्ग्यतायाः उदाहरणं पठिष्यति। किन्तु श्लोकस्य व्याख्यानात्पूर्वं भवान् जानातु यत् का नाम अतिशयोक्तिः, कश्च आक्षेपालङ्कारः इति।

अतिशयोक्तिरलङ्कारः अध्यवसायमूलकः अभेदप्रधानोऽलङ्कारो-
ऽस्ति। इयम् अतिशयोक्तिः त्रिभिः प्रकारैः भवति। उपमानेन उपमेयस्य निगरणेन, प्रस्तुतस्य वस्तुनः अन्यप्रकारेण वर्णनेन, कस्यापि वस्तुनः सम्बन्धे यदिशब्देन तत्समानार्थकशब्देन वा परिकल्पनेनेति। उक्तञ्च काव्यप्रकाशे-

निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।
प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥

कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः ।
विज्ञेयातिशयोक्तिः सा ॥

एवम् अत्र भवान् अतिशयोक्त्यलङ्कारस्य परिचयं ज्ञातवान्। इदानीम् आक्षेपालङ्कारस्य परिचयं जानातु। आक्षेपालङ्कारः तत्र भवति यत्र कस्यापि वस्तुनः उत्कर्षस्य अभिवृद्धये वक्तुम् इष्टस्य अपि वाक्यस्य आत्मना एव निषेधः क्रियते। अयं निषेधः क्वचित् वक्ष्यमाणविषयो भवति। अर्थात् किमपि वाक्यम् अकथयित्वा एव 'भवतु नैव वदिष्यामि' इति निषिध्यते, तदा वक्ष्यमाणविषयकः आक्षेपो भवति। यत्र वाक्यम् उक्त्वा अथवा किमेतेन कथनेन, न वदिष्यामीति उच्यते तथा उक्तविषयकः आक्षेपो भवति। उक्तञ्च मम्मटेन- "निषेधो वक्तुमिष्टस्येति।"

वाच्यार्थविषये व्यङ्ग्यार्थविषये अपि भवान् जानाति एव। यत्र अभिधया साक्षात् सङ्केतितार्थेन अलङ्कारः बोध्यते तत्र वाच्यालङ्कारो भवति। यत्र च वाक्यार्थशक्त्या व्यञ्जनया अलङ्कारः व्यज्यते तदा तत्र व्यङ्ग्यालङ्कारो भवति। इदमपि भवता अनेकवारं पठितमेव यत् व्यङ्ग्यार्थः अलङ्कारः तदा चारुत्वयुक्तः यदा, वाच्यालङ्कारापेक्षया प्रधानं भवति। तदा सः अलङ्कारध्वनिः भवति।

इदानीं ध्वन्यालोके "स वक्तुमखिलान्" इत्यादिश्लोके कथम् अतिशयोक्तिः वाच्यालङ्कारः कथं वा आक्षेपालङ्कारः व्यङ्ग्यालङ्कारः, कथं वा अलङ्कारध्वनिः इत्येतत् सर्वं जानातु। किन्तु प्रथमं मूलग्रन्थस्य अर्थं जानातु। ततः अनुक्षणमेव भवान् विवेचनं पठिष्यति।

अर्थः- आक्षेपध्वनेः परिचयाय उदाहरणं प्रददाति-यः अम्बुकुम्भैः महोदधेः परिच्छेदं ज्ञातुं शक्तः स हयग्रीवाश्रितान् अखिलान् गुणान् वक्तुं शक्तः भवतीत्यन्वयः॥ अर्थाद् यः मनुष्यः समुद्रस्य जलानि घटद्वारा जलं परिपूर्य परिच्छेदम्=परिमाणं ज्ञातुं शक्नोति स एव जनः हयग्रीवे (देवे) आश्रितान् गुणान् वर्णयितुं समर्थो भविष्यति इति भावः।

अस्मिन् पद्ये अतिशयोक्त्या अर्थात् यः महोदधेः परिमाणं ज्ञास्यति सः एव हयग्रीवगुणान् गणयिष्यति नान्यः इत्येवं रूपेण वर्णनेन तस्य गुणस्य अवर्णनीयतायाः ख्यापनात् अतिशयोक्तिः अलङ्कारः वाच्यः तथा च हयग्रीवस्य गुणान् वक्तुमिच्छामि। किन्तु असाधारणतमत्वाद् तस्य गुणाः शब्दैः कथमपि वक्तुं न शक्यन्ते इति वक्ष्यमाणविषयकः आक्षेपः व्यङ्ग्यः। स च व्यङ्ग्यार्थः अतीव चमत्कारात् ध्वनिः इति अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धस्य अलङ्कारेणालङ्कारव्यङ्ग्यध्वनेरुदाहरणम् अत्र अनुष्टुप् वृत्तम्। लक्षणमुक्तमेव पूर्वम्।

मूलग्रन्थः

आक्षेपध्वनिर्यथा-

स वक्तुमखिलान् शक्तो हयग्रीवाश्रितान् गुणान्।

योऽम्बुकुम्भैः परिच्छेदं ज्ञातुं शक्तो महोदधेः॥

अत्र अतिशयोक्त्या हयग्रीवगुणानामवर्णनीयताप्रतिपादनरूपस्य असाधारणत-
द्विशेषप्रकाशनपरस्य आक्षेपस्य प्रकाशनम्।

बोधप्रश्नाः

१४. अनुष्टुप् छन्दसः किं लक्षणम्?

१५. अत्र कथमलङ्कारध्वनिरिति प्रतिपाद्यताम्?

८.४ अर्थान्तरन्यास-व्यतिरेकरोत्प्रेक्षाश्लेषयथासंख्यध्वनयः

इदानीं भवान् अर्थान्तरन्यासस्य व्यतिरेकस्य, उत्प्रेक्षायाः, श्लेषस्य यथासंख्यस्य च ध्वनित्वं सोदाहरणं पठतु-

८.४.१ अर्थान्तरन्यासध्वनेः शब्दार्थमूलानुरणनव्यङ्ग्यत्वम्

अस्मिन् पाठे भवता, क्रमेण उपमालङ्कारध्वनिः, आक्षेपालङ्कारध्वनिः च पठितौ। साम्प्रतम् अर्थान्तरन्यासालङ्कारध्वनिविषये ज्ञास्यति अस्मिन् प्रसङ्गे ग्रन्थकारः कथयति यत् अर्थान्तरन्यासध्वनिः शब्दशक्तिमूलकोऽपि भवति, अर्थशक्तिमूलकोऽपि भवति। अतः अत्र शब्दशक्त्युत्थ-अर्थशक्त्युत्थयोः उभयोः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ययोः उदाहरणं प्रस्तोष्यते। किन्तु अर्थालङ्कारस्य किं स्वरूपं तथा च अप्रस्तुतप्रशंसायाः किं स्वरूपमिति प्रथमं भवान् जानातु। तदनन्तरं भवान् मूलग्रन्थस्य अनुसारेण प्रस्तुतं विषयं ज्ञास्यति।

अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः गम्य-औपम्याश्रितः सादृश्यमूलकः अलङ्कारः अस्ति। यत्र सामान्येन अर्थेन विशेषस्य अर्थस्य, विशेषेण अर्थेन सामान्यस्य अर्थस्य समर्थनं क्रियते तत्र अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारो भवति। अयं साधर्म्यमूलकोऽपि भवति वैधर्म्यमूलकोऽपि। अस्य लक्षणं मम्मटेन काव्यप्रकाशे एवमुक्तम्।

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते।

यत्तु सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा॥

अप्रस्तुतप्रशंसायाः अपि लक्षणस्य ज्ञानम् अत्र अपेक्षितमस्ति इति हेतोः तस्यापि लक्षणं भवान् जानातु। तथा हि-

‘अप्रस्तुतप्रशंसा सा या सैव प्रस्तुताश्रया।’

अत्र इदम् अवधेयं यत् सामान्यविशेषयोः वाक्यार्थयोः परस्परं समर्थ्यसमर्थकभावेन अर्थान्तरन्यासो भवति। सामान्यविशेषयोश्च परस्परं गम्यगमकभावेन अप्रस्तुतप्रशंसा भवति। ग्रन्थकारेण अत्र द्वे उदाहरणे प्रस्तूयेते। तद् भवान् मूलग्रन्थस्य व्याख्यायाम् अनुपदमेव पठतु।

अर्थः- आनन्दवर्धनाचार्यः कथयति यत् अर्थान्तरन्यासो ध्वनिः द्विविधो भवति-

(१) शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यः। अर्थात् यत्र शब्दशक्त्या एव पदप्रकाश्य वाक्यप्रकाश्यरूपेण व्यङ्ग्यार्थः अर्थालङ्काररूपेण प्रतीयते।

(२) अर्थशक्त्युत्थानुरणनरूपव्यङ्ग्यः अर्थाद् यत्र अर्थशक्त्या अर्थान्तरन्यासरूपो व्यङ्ग्यार्थः प्रतीयते। अनयोः द्वयोः प्रथमं शब्दशक्त्युत्थस्योदाहरणं व्याख्यायते-

दैवायत्ते फले किं क्रियताम्। पुनः वयम् एतावद् भणामः रक्ताशोकपल्लवाः अन्येषां पल्लवानां सदृशाः न भवन्तीति अन्वयः। दैवायत्ते = दैवाधीने फले किं क्रियताम् अर्थात् सर्वं फलं दैवाधीनमस्ति। अस्मिन् विषये किमपि कर्तुं न शक्यते। किन्तु रक्तशोकस्य वृक्षस्य पल्लवाः = किसलयाः अन्येषाम् = आम्रादीनां वृक्षाणां पल्लवसदृशाः न भवन्ति इति भणामः।

अत्र अप्रस्तुतस्य विशेषस्य रक्ताशोकवृक्षस्य वृत्तान्तेन लोकोत्तरप्रयत्ने कृतेऽपि मोघरूपायाः कस्यचन पुरुषस्य क्रियायाः प्रशंसारूपेण प्रस्तुतस्य प्रतीत्या अप्रस्तुतप्रशंसा। किन्तु फलशब्दोच्चारणेन भाग्यवशाद् जातायाः विफलतायाः समर्थनं प्रथममेव जायते, अतोऽत्र ‘फल’ शब्दसमर्थनेन सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-न्यासः। एवमुभयोः व्यङ्ग्यार्थीभूतयोः सत्योः अर्थान्तरन्यासस्य पदप्रकाशतया प्राथम्येन प्रतीतिः। केचिदत्र

अप्रस्तुतप्रशंसां स्वीकुर्वन्ति परम् अप्रस्तुतप्रशंसायाः वाक्यप्रकाशतया परतः प्रतीतिः भवति । अतश्च अत्र अर्थान्तरन्यासध्वनेः एव उदाहरणं स्वीकर्तव्यम् । पदवाक्यप्रकाशतया चोभयोरभेदान्नास्ति विरोधः ॥ अत्र एव मूले ग्रन्थकारः लिखति-

अर्थशक्त्युद्भवेऽलङ्कारध्वनिः

अयम् अर्थान्तरन्यासालङ्कारध्वनिः पदप्रकाशरूपः अतः वाक्यस्य अर्थान्तरतात्पर्येऽपि अर्थाद् अप्रस्तुतप्रशंसाालङ्कारव्यङ्ग्ये कश्चन विरोधः नास्ति ।

अतः परं द्वितीयस्य अर्थशक्त्युत्थार्थान्तरन्यासालङ्कारध्वनेः उदाहरणं प्रददाति-

हृदयस्थापितमन्युम् अपरोषमुखीमपि मां प्रसादयन् हे बहुज्ञ । अपराद्धस्यापि ते रोषितुं न शक्यम् खलु इत्यन्वयः ॥

हृदयस्थापितमन्युम्=हृदये स्थापितः मन्युः क्रोधः यया सा ताम् अर्थात् क्रोधावेष्टितचित्ताम् तथापि अपरोषमुखीम्=अपगतः रोषः क्रोधमुखाद् यस्याः ताम् अर्थाद् हृदये क्रोधाग्रिपरिपूर्णापि मुखाद् अदर्शितक्रोधाम् माम् (इयं क्रुद्धा अस्ति ममोपरि, किन्तूपरिष्ठात् क्रोधो न लक्ष्यते) एवं भूतां मां जानन् अपि प्रसादयन्= अनुनयन्, हे बहुज्ञ=सर्वेषां हृदयस्थं भावं ज्ञातुं समर्थः । अपराद्धस्य कृतापराधस्य अपि ते तव समक्षं रोषितुं=क्रोधं कर्तुं न शक्यम् ।

अत एव वृत्तौ ग्रन्थकारो लिखति- 'अत्र वाच्यविशेषेण सापराधस्यापि अर्थात् वाच्यार्थस्य वैशिष्ट्याद् सापराद्धस्यापि=कृतापराधस्यापि बहुज्ञस्य=अतीवचतुरस्य भवतः कृते क्रोधः कर्तुम् अशक्यः इति समर्थकं सामान्यं वाक्यं तात्पर्यसम्बद्धः सन् विशेषम् अभिव्यनक्ति । इति अत्र अर्थशक्त्युत्थः अर्थान्तरन्यासव्यङ्ग्यः चमत्काराधिक्येन अर्थालङ्काररूपः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिः ।

मूलग्रन्थः

अर्थान्तरन्यासध्वनिः शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्योऽर्थशक्तिमूलानुरणरूप-
व्यङ्ग्यश्च सम्भवति तत्राद्यस्योदाहरणम् -

दैवायत्ते फले किं क्रियतामेतावत्पुनर्भणामः ।

रक्ताशोकपल्लवाः पल्लवानामन्येषां न सदृशाः ॥

पदप्रकाशश्चायं ध्वनिरिति वाक्यस्यार्थान्तरतात्पर्येऽपि सति न विरोधः ।
द्वितीयस्योदाहरणम्-

हृदयस्थापितमन्युमपरोषमुखीमपि मां प्रसादयन् ।

अपराद्धस्यापि न खलु ते बहुज्ञ रोषितुं शक्यम् ॥

अत्र हि वाच्यविशेषेण सापराधस्यापि बहुज्ञस्य कोपः कर्तुमशक्यः इति समर्थकं सामान्यमन्वितमन्यतात्पर्येण प्रकाशते ॥

बोधप्रश्नाः

१६. दैवायत्ते फले इत्यत्र ध्वनिः प्रतिपाद्यताम् ।

१७. 'हृदयस्थापितः ...' इत्यत्र कथम् अर्थान्तरन्यासध्वनिः ?

८.४.२ व्यतिरेकालङ्कारध्वनेः शब्दार्थोत्थशक्तिमूलानुरणनव्यङ्ग्यम्

पूर्वं यथा भवता अर्थान्तरन्यासालङ्कारध्वनेः शब्दशक्त्युत्थार्थशक्त्युत्थ-

भेदाभ्याम् उदाहरणद्वयं पठितम्। तथैव आनन्दवर्धनाचार्यः अत्र व्यतिरेकालङ्कार-ध्वनेरपि शब्दशक्त्युत्थेन अर्थशक्त्युत्थेन च, द्वाभ्यां प्रकाराभ्याम् उदाहरणानि प्रस्तौति। किन्तु अत्रापि प्रथमं भवान् व्यतिरेकालङ्कारस्य स्वरूपं जानातु तदनन्तरं व्यतिरेकालङ्कारध्वनिविषये ज्ञास्यति। यतोहि सति कुड्ये चित्रं कर्तुं भित्तिका यथा अपेक्षिता भवति तथैव व्यतिरेकालङ्कारध्वनिं ज्ञातुं व्यतिरेकालङ्कारस्य ज्ञानमपेक्षितं भवति। भवान् जानाति एव यत् काव्यप्रकाशः मम्मटाचार्येण लिखितोऽस्ति। तत्र अलङ्काराणां महत्त्वपूर्णं विवचेनम् अस्ति। तत्रैव व्यतिरेकालङ्कारस्य लक्षणमेवं लिखितमस्ति- “उपमानाद् यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः॥”

अर्थात् यत्र उपमानापेक्षया उपमेयस्य आधिक्येन वर्णनं भवति तत्र व्यतिरेकालङ्कारो भवतीति। अलङ्कारः कदा ध्वनिरूपतामेति इति तु भवान् जानाति एव।

अत्र व्यतिरेकालङ्कारध्वनिविवेचनप्रसङ्गे आचार्येण शब्दशक्त्युत्थः अर्थशक्त्युत्थः इति व्यतिरेकध्वनिः द्विविधः स्वीकृतः। तत्र शब्दशक्त्युत्थस्य व्यतिरेकध्वनेः विवेचनं पूर्वमेव “आक्षिप्त वालङ्कारः ...” शब्दशक्त्युद्भवो हि सः॥२/२१ कारिकायाः विवेचनप्रसङ्गे शब्दशक्तिमूलवस्तुना इत्याद्युदाहृतम्। पूर्वपाठे भवता एतत् सर्वं पठितमेव।

इदानीम् अर्थशक्त्युत्थव्यतिरेकालङ्कारध्वनेः उदाहरणं प्रस्तूयते। किन्तु उदाहरणस्य व्याख्यानात्पूर्वं भवान् मूलग्रन्थस्य सारांशं पठतु। ततश्च उदाहरणे व्यतिरेकध्वनिः कथं संगम्यते इति पठिष्यति भवान्।

व्यतिरेकध्वनिरप्युभयरूपः सम्भवति। तत्राद्यस्योदाहरणं प्राक् प्रदर्शितमेव। द्वितीयस्योदाहरणं यथा-

जाएज्ज वणुदेशे खज्ज व्विअपाअवोर्गाडअवलो।
मा माणुसम्मि लोए ताएक्करसो दरिद्धो अ॥
जायेय वनोद्देशे कुब्ज एव पादपो गलितपत्रः।
मा मानुषे लोके त्यागैकरसो दरिद्रश्च॥

अत्र हि त्यागैकरसस्य दरिद्रस्य जन्मनिन्दनं त्रुटितपत्रकुञ्जपादपजन्माभिनन्दनं च साक्षाच्छब्दवाच्यम्। तथाविधादपि पादपात् तादृशस्य पुंसः उपमानोपमेयत्वप्रतीति-पूर्वकं शोच्यतायामाधिक्यं तात्पर्येण प्रकाशयति॥”

अर्थः- व्यतिरेकालङ्कारध्वनिरपि शब्दशक्त्युत्थ-अर्थशक्त्युत्थभेदाभ्यां द्विविधो भवति। तत्र आद्यस्य शब्दशक्त्युत्थस्य व्यतिरेकालङ्कारध्वनेः उदाहरणं प्राक् “आक्षिप्त एवालङ्कारः ...” २/२१ कारिकायाः विवचेनप्रसङ्गे “खं येऽप्युज्ज्वलयन्ति लूनतमसो ...” इत्यादिना पद्येन उदाहरणेन प्रदर्शितमिति अयं भेदः भवता तत्रैव पठितः इति हेतो नेहि पुनरुच्यते। द्वितीयस्य अर्थशक्त्युत्थस्य व्यतिरेकालङ्कारध्वनेः उदाहरणं प्रस्तूयते। तथा हि-

अन्वयः- वनोद्देशे गलितपत्रः कुब्ज एव पादपो जायेय। त्यागैकरसः दरिद्रश्च मनुष्यलोके मा जायेय इत्यन्वयः॥

वनोद्देशे=एकान्ते वनप्रदेशे, गलितपत्रः=गलितं शीर्णं पत्रं यस्य सः गलितपत्रः= शीर्णपत्र इत्यर्थः। कुब्जः=भङ्गुरः (वक्रः) पादपः वृक्ष एव जायेय=भवेयम्, स्यां वा। किन्तु त्यागैकरसः=त्यागः दानम् एव एकः परमः रसो यस्येति त्यागैकरसः दानपरायणः, दरिद्रः=निर्धनः मनुष्यलोके=मानवयोनि, मा=न जायेय इति शब्दार्थः।

अत्र कश्चिद् दानेच्छासंवलितहृदयोऽपि परमदरिद्रः स्वीयं निर्वेदं प्रकटयति अस्मिन् पद्ये। हे भगवन् मां क्वचिदेकान्ते वने पत्रपुष्पफलविहीनं वृक्षं करोतु। किन्तु

दानेच्छासम्पन्नं वित्तरहितं मा करोतु इति निर्वेदः केनापि प्रकटितः । अत्र वित्तरहित-मनुष्यापेक्षया पत्ररहितः वृक्षः एव श्रेष्ठ इति उपमानापेक्षया उपमेयस्यैव आधिक्यवर्णनम् । किन्तु इदं वर्णनम् अभिधया वाक्यार्थद्वारा न प्रतीयते । अपितु व्यञ्जनया वृत्त्या प्रतीयते । एतस्मात् कारणात् अत्र व्यतिरेकालङ्कारो व्यङ्ग्यः । स च व्यङ्ग्यः अतिशयचमत्कारी । एतस्मात् कारणात् व्यङ्ग्यो व्यतिरेकालङ्कारः ध्वनिरूपतां गतः । अतोऽत्र वाच्यालङ्काराभावात् स्वतःसम्भविना वस्तुना व्यतिरेकालङ्कारध्वनिः इति ज्ञेयः ॥

मूलग्रन्थः

व्यतिरेकध्वनिरप्युभयरूपः सम्भवति । तत्राद्यस्योदाहरणं प्राक् प्रदर्शितमेव ।
द्वितीयस्योदाहरणं यथा -

जाएज्ज वणुदेशे खज्ज व्विअपाअवोर्गाडअवलो ।
मा माणुत्तम्मि लोए ताएक्करसो दरिदो अ॥
जायेय वनोदेशे कुब्ज एव पादपो गलितपत्रः ।
मा मानुषे लोके त्यागैकरसो दरिद्रश्च ॥

अत्र हि त्यागैकरसस्य दरिद्रस्य जन्मनिन्दनं त्रुटितपत्रकुञ्जपादपजन्माभिनन्दनं च साक्षाच्छब्दवाच्यम् । तथाविधादपि पादपात् तादृशस्य पुंसः उपमानोपमेयत्वप्रतीति-पूर्वकं शोच्यतायामाधिक्यं तात्पर्येण प्रकाशयति ॥”

बोधप्रश्नाः

१८. त्यागैकरसेन दरिद्रेण किम् अभिनन्द्यते?
१९. व्यङ्ग्यो व्यतिरेकः कदा व्यतिरेकालङ्कारध्वनिः ?

८.४.३ उत्प्रेक्षालङ्कारध्वनेरुदाहरणम्

अत्र आचार्यः कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना उत्प्रेक्षालङ्कारव्यङ्ग्यस्य संलक्ष्य-क्रमव्यङ्ग्यध्वनेः उदाहरणं प्रददाति । किन्तु प्रश्नः उदेति यत् उत्प्रेक्षालङ्कारः कः ? यतो हि भवान् जानाति एव यत् यावत्कालम् उत्प्रेक्षालङ्कारस्य लक्षणं न ज्ञायते तावत्कालम् उत्प्रेक्षालङ्कारध्वनिः कथं ज्ञातुं शक्यते इति हेतोः प्रथमम् उत्प्रेक्षालङ्कारस्य लक्षणं भवान् विजानातु । “सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्” अर्थात् उपमेये यत्रोपमानस्य सम्भावना क्रियते तत्रोत्प्रेक्षा भवति । किञ्च, उत्प्रेक्षाबोधकाः केचन शब्दाः भवन्ति मन्ये, शङ्के, ध्रुवं प्रायः, नूनम्, इव प्रभृतयः । एतेषां शब्दानां प्रयोगे उत्प्रेक्षालङ्कारो भवति । यदि उत्प्रेक्षावाचकानां शब्दानां प्रयोगः न क्रियते तदा न भवति उत्प्रेक्षालङ्कारः वाच्यः, अपितु प्रतीयमानः ।

अस्मिन् प्रसङ्गे ग्रन्थकारेण उत्प्रेक्षालङ्कारध्वनेः त्रीणि उदाहरणानि प्रस्तुतानि ।

उत्प्रेक्षालङ्कारध्वनेः उदाहरणं प्रस्तौति ध्वनिकारः । चन्दनासक्तभुजगनिः
श्वासानिलमूर्च्छितः एष मलयमरुतः मधौ पथिकान् मूर्च्छयति इत्यन्वयः ।

वसन्तर्तौ मलयाचलस्य पवनस्य मन्मथोन्मदिकारित्वं वर्णयन् कविः
कथयति यत् चन्दनवृक्षे आसक्ताः संसक्ताः ये भुजगाः सर्पास्तेषां निःश्वासवायुना मूर्च्छितः
मूर्च्छामापन्नः एषः पुरः प्रवहमानः मलयाचलस्य वायुः मधौ=वसन्ते पथिकान् विरहिणः
मूर्च्छयति=मदनोन्माधेन भृशं पीडयतीत्यर्थः ।

अत्र हि=अस्मिन् पद्ये मलयाचलवायोः पथिकेषु मूर्च्छाकारित्वं मन्मथस्य= कामस्य उद्वेगदायित्वेन स्वीकृतम्। तत्तु = उन्मादाधिक्यम् चन्दने आसक्तानां भुजगानां निःश्वासरूपेण अनिलेन मूर्च्छायाः उत्प्रेक्षणेन उत्प्रेक्षालङ्कारः, उत्प्रेक्षावाचकं मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायेत्यादिशब्दानाम् अनुपादानेऽपि वाक्यार्थस्य सामर्थ्येन संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यरूपेण प्रतीयते।

एवंविधे विषये इवादीनाम् उत्प्रेक्षावाचकानाम् प्रयोगाभावे उत्प्रेक्षालङ्कारो नैव स्वीकर्तुं शक्यते इत्यस्याः शङ्कायाः समाधाने ग्रन्थकारः कथयति यत् यथा अत्र "चन्दनासक्तभुजगेत्यत्र इवादीनां प्रयोगेण गमकत्वादुत्प्रेक्षायाः अवगतिः भवति तथैव अन्यत्रापि उत्प्रेक्षावाचकानां शब्दानाम् अभावेऽपि वाक्ये सम्भावनाव्यञ्जकानामन्येषां शब्दानां प्रयोगेणामभादोर्यपि उत्प्रेक्षा व्यज्यते इति बोध्यम्। एवमत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना व्यज्यमानः उत्प्रेक्षालङ्कारः ध्वनिरूपतामुपयाति।

उत्प्रेक्षाध्वनिर्यथा-

चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासानिलमूर्च्छितः।

मूर्च्छयत्येष पथिकान् मधौ मलयमारुतः॥

अत्र हि मधौ मलयमारुतस्य पथिकमूर्च्छाकारित्वं मन्मथोन्माददायित्वेनैव। तत्तु चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासानिलमूर्च्छितत्वेनोत्प्रेक्षितमित्युत्प्रेक्षा साक्षादनुक्तापि वाक्यार्थासामर्थ्यादनुरणनरूपा लक्ष्यते न चैवंविधे विषये इवादिशब्दप्रयोगमन्तरेणा-सम्बद्धतैवेति शक्यते वक्तुं गमकत्वादन्यत्रापि तदप्रयोगे तदर्थावगतिदर्शनात्। यथा-

ईर्ष्याकलुषस्यापि तव मुखस्य नन्वेव पूर्णिमाचन्द्रः।

अद्य सदृशत्वं प्राप्य अङ्ग एव न माति

यथा वा-

त्रासाकुलः परिपतन्परितो.निकेतान्

पुम्भिर्न कैश्चिदपि धन्विभिरन्वबन्धि।

तस्थौ तथापि न मृगः क्वचिदङ्गनाभि-

राकर्णपूर्णनयनेषुहतेक्षणश्रीः॥

शब्दार्थव्यवहारे च प्रसिद्धिरेव प्रमाणम्॥"

उत्प्रेक्षावाचकानां शब्दानामभावेऽपि सम्भावनायाः प्रतीत्या उत्प्रेक्षालङ्कारो भवतीति चेत्तदा किमपि अन्यद् उदाहरणं प्रदीयताम् इति सम्भावनायां ग्रन्थकारः स्वकीयं मतं परिपोषयितुम् उत्प्रेक्षावाचकशब्दानामभावेऽपि उत्प्रेक्षालङ्कारस्य अन्यद् उदाहरणम् उल्लिखति-ईर्ष्याकलुषस्यापीति-

ननु एष पूर्णिमाचन्द्रः अद्य ईर्ष्याकलुषस्य अपि तव मुखस्य सदृशत्वं प्राप्य अङ्गे एव न माति इत्यन्वयः।

कस्यापि मानवत्याः नायिकायाः इदं वर्णनम्। चन्द्रमसि कलङ्को भवति इति भवान् जानाति। नायिकायाः मुखं निष्कलङ्कं विद्यते। एवं निष्कलङ्कस्य मुखस्य तुलनां कर्तुं चन्द्रः कदापि समर्थो न भवति। परन्तु पूर्णिमायाः चन्द्रमसः स्वाभाविकं प्रकाशमवलोक्य कश्चित् कथयति यत् हे दयिते! सर्वथा असमर्थः, अत एव निराशः चन्द्रः अद्य ईर्ष्यारूपेण कलङ्कितं मुखमवलोक्य अतीव प्रसन्नोस्ति। यतो हि कलङ्कसहितः अहम् अद्य एतस्याः नायिकायाः सकलङ्कस्य मुखस्य तुलनां कर्तुं प्राभवम् इति।

यद्यपि अत्र उत्प्रेक्षावाचकः शब्दो नास्ति तथापि अर्थशक्त्या अत्रोत्प्रेक्षा व्यज्यते इति “चन्दनासक्तभुजगेत्यस्मात् भिन्नेऽपि पद्ये उत्प्रेक्षावाचकानां शब्दानामभावेऽपि उत्प्रेक्षा सम्भाव्यते इति भावः ।”

अर्थशक्त्युद्भवेऽलङ्कारध्वनिः

किन्तु इदं पद्यं प्राकृतभाषायां लिखितस्य “ईसा कलुषस्ये”ति पद्यस्य च्छाया वर्तते । तत्र चतुर्थचरणोऽस्ति- ‘अङ्ग बिअ न माति’ तस्य च्छाया अस्ति- “अङ्ग एव न माति ।” प्राकृते बिअ इत्यस्य संस्कृतं वस्तुतः ‘इव’ एव भवति न तु ‘एव’ । किन्तु व्याख्यातारः स्वकीयं मतं पोषयितुम् ‘बिअ’ इत्यस्य ‘एव’ इति अनुवादं कृतवन्तः । एवम् ‘एव-इव’ इति शङ्कामादाय स्वमतपरिपोषणार्थपद्यमिमं प्रतिबन्धमुत्तरं मन्यमानः अरुचिं निधाय द्वितीयमुदाहरति ग्रन्थकारः-त्रासाकुलः परिपतनिन्त्यादि । अत्रापि उत्प्रेक्षाबोधकानामि-वादीनामभावेऽपि उत्प्रेक्षा प्रतीयते । तथा हि-

निकेतान् परितः परिपतन् त्रासाकुलः कैश्चिदपि धन्विभिः पुम्भिः न अन्वबन्धि । तथापि क्वचिदङ्गनाभिः आकर्णपूर्णनयनेषुहतेक्षणश्रीः मृगः न तस्थौ इत्यन्वयः ।।

अर्थः- निकेतान्=गृहान् परितः परिपतन्=परिभ्रमन् त्रासाकुलः त्रासेन भयेन व्याकुलः=मृगः कैश्चिद् धनुर्धारिभिः=पुरुषैः न अन्वबन्धि=हन्तुं न पराक्रान्तं तथापि अङ्गनानां कर्णपर्यन्तं विस्तृतैः नेत्रवाणैः अपहतनयनसौन्दर्यो मृगः न कुत्रचित् तस्थौ स्थितिमवाप इति । वसन्ततिलकावृत्तमत्र ।

अत्रापि उत्प्रेक्षाव्यञ्जकानां मन्ये-शङ्के-प्रभृतीनां शब्दानामभावेऽपि हेतूत्प्रेक्षा प्रतीयमाना सहृदयानाम् आस्वादगोचरतामुपयाति । अतः अत्रापि अर्थशक्त्युत्थस्वतः सम्भविवस्तुना व्यज्यमानः उत्प्रेक्षालङ्कारः ध्वनिपदवीमुपयातीति भावः ।

प्रश्नः समुदेति- ‘चन्दनासक्तभुजगेत्यत्र’ इवादिशब्दानामभावे उत्प्रेक्षायाः असम्बद्धार्थतां प्रमाणीकर्तुं यदुदाहरणद्वयमुपस्थापितं तद्व्ययमपि इवाद्युत्प्रेक्षावाचक-शब्दविरहितमेवेति । अतोऽत्र असम्बद्धार्थकतायां किं विनिगमकमित्यस्यां शङ्कायां जातायाम् उच्यते- ‘शब्दार्थव्यवहारे च प्रसिद्धिरेव प्रमाणमिति ।’ अर्थात् एतेषूदाहरणेषु सहृदयैः इवादिशब्दानामभावेऽपि सम्भावनामनुभूय उत्प्रेक्षालङ्कारः स्वीकृतः इति सहृदयहृदयमेवात्र प्रमाणम् ।

एतस्य उत्प्रेक्षालङ्कारध्वनेः विवेचनस्य सारः एवमस्ति । भवान् जानाति यत् यत्र उपमेये उपमानस्य सम्भावना क्रियते । अथवा मन्ये शङ्के इत्यादि उत्प्रेक्षाव्यञ्जका शब्दाः उपात्ताः भवन्ति तदा उत्प्रेक्षालङ्कारो भवति । यदा सम्भावना साक्षात् शब्दशक्त्या उच्यते, अथापि वाक्यार्थशक्त्या सम्भावना प्रतीयते तत्र व्यङ्ग्या उत्प्रेक्षा भवति । सा एव चमत्काराधिक्ये उत्प्रेक्षालङ्कारध्वनिः भवतीति सिद्धान्तः ।

ग्रन्थकारेण उत्प्रेक्षाध्वनेः उदाहरणप्रसङ्गे “चन्दनासक्तभुजगेत्युदाहृतम् तथा चोक्तं यत् अत्र उत्प्रेक्षावाचकानां शब्दानामभावो वर्तते, किन्तु वाक्यार्थसामर्थ्यादुत्प्रेक्षा प्रतीयते । अतो हेतोः अत्र संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य स्वतःसम्भविना वस्तुना शब्दशक्त्युत्थ व्यज्यमानोत्प्रेक्षा-लङ्कारध्वनिः अस्ति ।

एवञ्च ‘इवादीनामुत्प्रेक्षाव्यञ्जकानां शब्दानामभावेऽपि उत्प्रेक्षाव्यङ्ग्यतायां किं प्रमाणमित्याशङ्क्य उत्प्रेक्षावाचकानां शब्दानामभावेऽपि सिद्धस्य उत्प्रेक्षालङ्कारध्वनेः द्वितीयमुदाहरणं “ईर्ष्याकलुषस्यापीत्युदाहरति । किन्तु अत्रापि प्राकृतं पदं “बिअ’ इत्येतस्य संस्कृतं ‘इव’ भवति ‘एव’ वा इति संशयः समापतति । यदि ‘एव’ इति संस्कृतच्छाया स्वीक्रियते तदा तु उत्प्रेक्षावाचकस्य शब्दस्य अभावो मन्तव्यः । यदि ‘बिअ’ इत्यस्य ‘इव’

इति संस्कृतं स्यात्तदा उत्प्रेक्षावाचकः शब्दः अस्त्वेव, अतो भवतीदमुदाहरणं दृष्टान्तप्रतिबन्धि । अतस्तृतीयं पद्यमुदाहरति 'त्रासाकुल' इति । अत्र उत्प्रेक्षावाचकः शब्दो नास्ति, अथापि व्यञ्जनया उत्प्रेक्षालङ्कारः व्यज्यते इति उत्प्रेक्षालङ्कारध्वनिः ।

किन्तु, अत्रापि विनापि उत्प्रेक्षावाचकं शब्दमुत्प्रेक्षायाः स्वीकारे असम्बद्धार्थकता नास्तीत्यत्र किं विनिगमकमिति जिज्ञासायाम्- ग्रन्थकारः कथयति- "शब्दार्थव्यवहारे च प्रसिद्धिरेव प्रमाणम् ।" अर्थात् सहृदया अत्र इवादीनामुत्प्रेक्षा-वाचकानां शब्दानामभावेऽपि उत्प्रेक्षालङ्कारमनुभवन्तीति स्वतःसम्भविना वस्तुना उत्प्रेक्षालङ्कार-व्यङ्ग्यतायाः चमत्कृत्याधायकत्वात् उत्प्रेक्षालङ्कारध्वनिः ।

मूलपाठः

उत्प्रेक्षाध्वनिर्यथा-

चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासानिलमूर्च्छितः ।

मूर्च्छयत्येष पथिकान् मधौ मलयमारुतः ॥

अत्र हि मधौ मलयमारुतस्य पथिकमूर्च्छाकारित्वं मनमथोन्माथदायित्वेनैव । तत्तु चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासानिलमूर्च्छितत्वेनोत्प्रेक्षितमित्युत्प्रेक्षा साक्षादनुक्तापि वाक्यार्थासामर्थ्यादनुरणनरूपा लक्ष्यते न चैवंविधे विषये इवादिशब्दप्रयोगमन्तरेणा-सम्बद्धतैवेति शक्यते वक्तुं गमकत्वादन्यत्रापि तदप्रयोगे तदार्थावगतिदर्शनात् । यथा-

ईर्ष्याकलुषस्यापि तव मुखस्य नन्वेष पूर्णिमाचन्द्रः ।

अद्य सदृशत्वं प्राप्य अङ्ग एव न माति

यथा वा-

त्रासाकुलः परिपतन्परितो निकेतान्

पुम्भिर्न कैश्चिदपि धन्विभिरन्वबन्धि ।

तस्थौ तथापि न मृगः क्वचिदङ्गनाभि-

राकर्णपूर्णनयनेषुहतेक्षणश्रीः ॥

शब्दार्थव्यवहारे च प्रसिद्धिरेव प्रमाणम् ॥"

बोधप्रश्नाः

२०. उत्प्रेक्षाध्वनेः समर्थनायां त्रीणि उदाहरणानि किमर्थं दत्तानि ?

२१. त्रासाकुलः इत्यदिश्लोकः किं छन्दः ?

२३. शब्दार्थव्यवहारे प्रसिद्धिरेव प्रमाणमित्यस्य कोऽभिप्रायः ?

८.४.४ श्लेषालङ्कारध्वनेरुदाहरणम्

भवता अर्थशक्त्युत्थालङ्कारध्वनेः विवेचनप्रसङ्गे क्रमेण उपमालङ्कारध्वनेः विषये, आक्षेपालङ्कारध्वनेः विषये, अर्थान्तरन्यासालङ्कारध्वनेः विषये, व्यतिरेकालङ्कारध्वनेः विषये उत्प्रेक्षालङ्कारध्वनेः विषये च पठितम् । अस्मिन् उपपाठे भवान् श्लेषालङ्कारध्वनेः विषये जानातु ।

अत्रापि भवान् प्रथमं श्लेषालङ्कारविषये जानातु । काव्यप्रकाशानुसारेण श्लेषः द्विविधः-शब्दश्लेषः अर्थश्लेषश्च । अत्र अर्थश्लेषस्यैव विषयता वर्तते । अर्थश्लेषस्य लक्षणमस्ति-

'श्लेषः स वाक्ये एकस्मिन् यत्रानेकार्थता भवेत्' इति। अर्थात् एकस्मिन् एव पदे वाक्ये वा यत्र अनेके अर्थाः भवन्ति तत्र श्लेषः भवति। तस्यैव व्यङ्ग्यतायां श्लेषालङ्कारध्वनिः भवति।

अत्र पद्ये द्वारकावत्याः नगर्याः युवतीनां प्रासादानाञ्च वर्णनम् अस्ति। तथा च तत्रत्यैः युवभिः कृतस्य उभयोः उपभोगस्य च वर्णनमस्ति। कविः कथयति- यत् द्वारकावत्यां नगर्यां युवानः अनुरागवतीभिः सुन्दरीभिः सह पताकादिभिः अलङ्कृता वलभीः सेवन्ते स्म। अत्र युवानः वधूभिः सह कूटागारमपि सेवन्ते स्म' इयं प्रतीतिः श्लेषप्रतीतेरनन्तरम् अर्थसामर्थ्याद् मुख्यतया भवति। अतोऽत्र स्वतःसम्भविवस्तुना अलङ्कारव्यङ्ग्यरूपः श्लेषध्वनिः अस्ति। प्रथमं भवान् मूलग्रन्थं पठतु, ततः अर्थावबोधे जाते ध्वनिविचारं सम्यक्तया बुद्धिगतं भविष्यति।

“श्लेषध्वनिर्यथा-

रम्या इति प्राप्तवतीः पताका रागं विविक्ता इति वर्धयन्तीः।

यस्यामसेवन्त नमद्वलीकाः समं वधूभिर्बलभीर्युवानः॥”

अत्र वधूभिः सह बलभीरसेवन्तेति वाक्यार्थप्रतीतेरनन्तरं बध्व इव वलभ्यः इति श्लेषप्रतीतिरशब्दाप्यर्थसामर्थ्यान्मुख्यत्वेन वर्तते॥”

“यस्यां युवानः रम्या इति पताकाः प्राप्तवतीः, विविक्ता इति रागं वर्धयन्तीः नमद्वलीकाः वलभीः वधूभिः समम् असेवन्त इत्यन्वयः।”

यस्यां द्वारवत्यां नगर्याम्, युवकाः युवानः रम्याः शोभनाः इति पताकाः प्रसिद्धीः प्राप्तवतीः, विविक्ता जनसङ्कुलाभावाद् एकान्ताः इति रागं कामोन्मादं वर्धयन्तीः परिवर्धयन्तीः नमद्वलीकाः=नमन्ति बलीकानि छदिपर्यन्तभागा यासु ताः वलभीः असेवन्तः= आभुक्तवन्तः। काभिः सह? वधूभिः सह, बध्वः कीदृशः? इति जिज्ञासायाम् उपर्युक्तानि विशेषणानि वधूभिः इत्यत्रापि लगन्ति।

अतोऽयं वधूभिः सह वलभीः असेवन्त इति वाक्यार्थस्य अनन्तरं वधूभिः सदृशी वलभी इत्यस्य श्लेषस्य प्रतीतिः अशब्दजन्यापि अर्थसामर्थ्येन मुख्यतया भवति।

मूलग्रन्थः

“श्लेषध्वनिर्यथा-

रम्या इति प्राप्तवतीः पताका रागं विविक्ता इति वर्धयन्तीः।

यस्यामसेवन्त नमद्वलीकाः समं वधूभिर्बलभीर्युवानः॥”

अत्र वधूभिः सह बलभीरसेवन्तेति वाक्यार्थप्रतीतेरनन्तरं बध्व इव वलभ्यः इति श्लेषप्रतीतिरशब्दाप्यर्थसामर्थ्यान्मुख्यत्वेन वर्तते॥”

बोधप्रश्नः

२३. अत्र कथं श्लेषालङ्कारध्वनिः?

२४. अत्र शब्दश्लेषः अर्थश्लेषो वा?

८.४.५ यथासंख्यालङ्कारध्वनेरुदाहरणम्

इदानीं यथासंख्यालङ्कारध्वनेः विषये भवान् पठतु। अस्य पाठस्य इदम् अन्तिममुपशीर्षकम् अस्ति। क्रमेणोक्तानां पदार्थानां यदि तेनैव क्रमेण समन्वयो भवति तदा

यथासंख्यालङ्कारो भवति। उक्तञ्च काव्यप्रकाशे मम्मटेन- “यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः।” यदा अयम् अलङ्कारः अभिधया बोध्यते तदा वाच्यः यथासंख्यालङ्कारो भवति यदा च व्यञ्जनया प्रतीयते तदा व्यङ्ग्यः यथासंख्यालङ्कारो भवति। व्यङ्ग्यार्थस्य प्राधान्ये सति यथासंख्यध्वनिः भवति। तथा हि व्याख्यास्यमानस्य पद्यस्य भावः अस्ति- “आम्रवृक्षः काश्च अङ्कुरितः पल्लवितः कोरकितः पुष्पितश्च जातः।”

अत्र यदि वर्णितयोः सहकारस्य मदनस्य च व्यवहारयोः साक्षात् शब्द-निवेदितः क्रमः स्यात् तदा वाच्यरूपः यथासंख्यालङ्कारः स्यात्। किन्तु अत्र यथासंख्यालङ्कारप्रतिपादकक्रमस्य वाचकः कश्चन शब्दो नास्ति अत एव अत्र यथासंख्यालङ्कारस्य प्रतीतेः ध्वनिः। ध्वनिकारोवदति-

“यथासंख्यध्वनिर्यथा-

अङ्कुरितः पल्लवितः कोरकितः पुष्पितश्च सहकारः।

अङ्कुरितः पल्लवितः कोरकितः पुष्पितश्च हृदि मदनः॥”

अत्र हि यथोद्देशमनूद्देशे यच्चारुत्वमनुरणनरूपं मदनविशेषणभूताङ्कुरितादि-शब्दगतं तन्मदनसहकारयोस्तुल्ययोगितासमुच्चयलक्षणाद् वाच्यादतिरिच्यमानमालक्ष्यते। एवमन्येऽप्यलङ्काराः यथायोगं योजनीयाः॥२७॥

अर्थः- अस्मिन् उपशीर्षके यथासंख्यालङ्कारध्वनिविषये पठिष्यति। अत्र तुल्ययोगितालङ्कारः वाच्यः अस्ति यथासंख्यालङ्कारः व्यङ्ग्यः अस्ति। तथा च सः वाच्यचारुत्वाद् उत्कृष्टो प्रतिभाति। तथा हि-

सहकारः अङ्कुरितः पल्लवितः कोरकितः पुष्पितश्च मदनः हृदि अङ्कुरितः पल्लवितः कोरकितः पुष्पितश्चेत्यन्वयः॥ अर्थः तु अत्र स्पष्टः एव अस्ति। अत्र वाच्यालङ्काररूपेण तुल्ययोगिता अस्ति। तुल्ययोगितायाः लक्षणमस्ति- “नियतानां सकृद्धर्मः स्यात्तदा तुल्ययोगिता।” यदा प्राकरणिकस्यैव एकेन धर्मेण सम्बन्धः स्याद् अथवा अप्राकरणिकस्यैव एकेन धर्मेण सम्बन्धः स्यात् तदा तुल्ययोगिता अलङ्कारो भवति। यदा च क्रमिकाणां क्रमेण समन्वयो भवति तदा यथासंख्यालङ्कारो भवति। यदि तु व्यञ्जनावृत्तिबोध्यो भवति प्रतीयमानालङ्कारो भवति। अत्र प्राकरणिकयोः एव मदनसहकारयोः एकया क्रियया सम्बन्धः साक्षादुपात्तः, अतो हेतोः अत्र तुल्ययोगितालङ्कारो वाच्यः। तथा च प्रथमवाक्यपरिपठितानाम् अङ्कुरितादिशब्दानां तेनैव क्रमेण द्वितीये वाक्ये अभिधानात् स्वतःसम्भविनः तुल्ययोगितालङ्कारात् यथासंख्यालङ्कारो व्यज्यते। स चातीव चारुत्वोत्कर्षात् ध्वनिः।

अत एव वृत्तौ लिखितं ग्रन्थकारेण-अत्र हीति- अत्र प्रथमवाक्यस्य पाठानुसारेण अङ्कुरितादिशब्दानां तेनैव क्रमेण अनूद्देशं=द्वितीयकथनं तेन अङ्कुरितादिशब्देषु मदनविशेषणेषु यत् संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यं प्रतीयते तत् कामदेवाग्रवृक्षयोः तुल्ययोगितालक्षणेन वाच्यचारुत्वेन उत्कृष्टं प्रतीयते। एवमेव अन्येऽपि अलङ्काराः ध्वनिविषये चिन्तनीयाः।

मूलपाठः

“यथासंख्यध्वनिर्यथा-

अङ्कुरितः पल्लवितः कोरकितः पुष्पितश्च सहकारः।

अङ्कुरितः पल्लवितः कोरकितः पुष्पितश्च हृदि मदनः॥”

अत्र हि यथोद्देशमनूद्देशे यच्चारुत्वमनुरणनरूपं मदनविशेषणभूताङ्कुरितादि-शब्दगतं तन्मदनसहकारयोस्तुल्ययोगितासमुच्चयलक्षणाद् वाच्यादतिरिच्यमानमा-

बोधप्रश्नाः

२५. तुल्ययोगितालङ्कारस्य कथमत्र वाच्यता ?
२६. कथं चात्र यथासंख्यालङ्कारध्वनिः ?

८.५ सारांशः

अयम् अष्टमः पाठः महान् अस्ति इति भवान् पठित्वा अनुभूतवान् । अस्मिन् पाठे यत् यत् उपशीर्षकं भवता पठितं तत् सर्वं सारांशरूपेण अधस्तात् प्रस्तूयते, येन भवान् सर्वान् विषयान् अत्र पुनरपि ज्ञास्यति । पूर्वपाठे भवता पठिताः ध्वनेः भेदाः । तत्र ध्वनेः द्वौ भेदौ पठितौ । तयोः विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेः यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः तस्य त्रयो भेदाः भवन्ति इति भवता पठितम् । तत्र यः अर्थशक्त्युत्थध्वनिः तस्य द्वादश भेदाः भवन्ति । तेषु द्वादशसु भेदेषु वस्तुना अलङ्कारः, अलङ्कारेण अलङ्कारः इति अर्थशक्त्युत्थालङ्कारध्वनेः द्वौ भेदौ भवतः । अस्मिन् पाठे भवता अर्थशक्त्युत्थालङ्कारध्वनिविषये एव ज्ञातम् । अयम् अलङ्कारः व्यङ्ग्यरूपतामुपगतः सन् यदा अतिशयचारुत्ववान् तदा अलङ्कारध्वनिः भवति । एवंविधानां प्रतीयमानानाम् अलङ्कारध्वनीनां न्यूनता नास्ति । प्राक्तनाः आचार्याः अपि व्यङ्ग्यालङ्कारान् भूम्ना प्रदर्शितवन्तः सन्ति । अर्थशक्त्युत्थालङ्कारध्वनिविवेचनप्रसङ्गे सर्वप्रथमम् आचार्यः वदति यद् वाच्यालङ्काराद् व्यङ्ग्यालङ्कारस्याचारुत्वे ध्वनिः न भवति । अपितु तत्र गुणीभूतकाव्यम् वाच्यालङ्कारः एव वरीयान् भवति । अस्मिन् विषये एकमुदाहरणम् आचार्येण दत्तम् । ततः उपमालङ्कारध्वनेः आक्षेपालङ्कारध्वनेः अर्थान्तरन्यासालङ्कारध्वनेः श्लोदाहरणं प्रस्तुतम् । एवमेव व्यतिरेकालङ्कारध्वनेः द्वे उदाहरणे प्रस्तूय उत्प्रेक्षालङ्कारविषये त्रिभिः उदाहरणैः आचार्येण विचारितम् । अतः परं श्लेषालङ्कारस्य यथासंख्यालङ्कारस्यापि ध्वनित्वं सम्यक्तया आचार्येण साधितम् ।

८.६ शब्दावली

१. अनुस्वानोपमव्यङ्ग्यः = अनुस्वानेन उपमा यस्य सः अनुस्वानोपमः स चासौ व्यङ्ग्यः इति अनुस्वानोपमव्यङ्ग्यः अर्थात् अनुरणनरूपसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः ।
२. भूम्ना = बाहुल्येन ।
३. गम्यमानत्वम् = प्रतीयमानत्वम् ।
४. तत्परत्वम् = तस्मिन् व्यङ्ग्ये परत्वम् समर्पितत्वम् ।
५. गुर्वी = महत्त्वपूर्णा ।
६. काव्यव्यपदेशः = काव्याभिधानम् ।
७. अनुरणनरूपकाश्रयेण = अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य-रूपकस्य आधारेण ।
८. बहलसिन्दूरे = इदं कुम्भस्थले इत्यस्य विशेषणम् “परिलिप्तसिन्दूरे” इत्यर्थः ।
९. घुसृणारुणे = कुङ्कुमानुरञ्जिते ।

१०.	निवेशितम्	=	स्थापितम् ।
११.	दैवायत्ते	=	दैवाधीने ।
१२.	अपराद्धः	=	अपराधी ।
१३.	उभयरूपः	=	उभयथा द्वाभ्यां प्रकाराभ्यामित्यर्थः ।
१४.	गलितपत्रः	=	गलितं पत्रं यस्य सः ।
१५.	निकेतान्	=	गृहान् ।

८.७ सन्दर्भग्रन्थाः

१.	ध्वन्यालोकः	=	आचार्यजगन्नाथपाठकस्य व्याख्यया सहितः चौखम्बाप्रकाशनम्, वाराणसी ।
२.	ध्वन्यालोकः	=	हिन्दीटीकायुतः ले. आचार्यविश्वेश्वरः ।
३.	काव्यप्रकाशः	=	सुधासागरीटीकासहितः, का.हि.वि. वि. प्रकाशनम् । वाराणसी
४.	ध्वन्यालोकः	=	लोकमणिदाहालकृतसंस्कृतटीका-सहितः ।
५.	ध्वन्यालोकः	=	लोचनटीकासहितः, काव्यमाला-प्रकाशनम् ।

८.८ सहायकग्रन्थाः

१.	काव्यशास्त्र का इतिहास	-	पी.वी.काणे ।
२.	व्यतिविवेकः	-	महिमभट्टः ।
३.	साहित्यदर्पणः	-	विश्वनाथविरचितः ।
४.	काव्यप्रकाशः	-	विश्वेश्वरटीकायुतः ।

८.९ बोधप्रश्नोत्तराणि

१. अनुस्वानोपव्यङ्ग्यः इत्यस्य अनुरणनरूपव्यङ्ग्यः इत्यर्थो भवति । अयमेव संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इत्युच्यते । अनुस्वानम्=प्रतिध्वनिः तेन उपमा यस्य व्यङ्ग्यस्येति अनुस्वानोपमव्यङ्ग्यः ।
२. यदा अर्थशक्त्या व्यञ्जनाद् प्रधानत्वेन व्यङ्ग्यः कश्चन अलङ्कारो भवति तदा अर्थशक्त्युत्थोऽलङ्कारव्यङ्ग्य इति कथ्यते ।
३. काव्यार्थश्रवणसमनन्तरमेव अभिधया वाचकशब्दात् प्रतिपाद्यः अलङ्कारः वाच्यालङ्कार इत्युच्यते ।
४. यदा अर्थशक्त्या व्यञ्जनया वाक्यार्थात् तात्पर्येण कश्चन अलङ्कारो द्योत्यते, तदा व्यङ्ग्यालङ्कार इत्युच्यते ।

५. व्यङ्ग्यालङ्कारतायाः विषये शङ्का भवति यद् व्यङ्ग्यालङ्कारस्य क्षेत्रं विस्तृतं नास्ति, तस्य प्रविरलविषयता भविष्यति तदा आनन्दवर्धनः कथयति यत् व्यङ्ग्यालङ्काराणां सत्ता प्राचीनैः भट्टोद्भटादिभिः प्रदर्शिता तथा च ये वाच्यालङ्काराः सन्ति ते एव व्यञ्जनया गम्यमानाः सन्तः व्यङ्ग्यालङ्काराः भवन्तीति अस्याः कारिकायाः अभिप्रायः ।
६. देहलीदीपकन्यायः—लोके यथा देहल्यां स्थापितः दीपः बहिः प्रकाशयति आभ्यन्तरमपि प्रकाशयति । तथैव काचित् क्रिया किमपि कारकं वा प्रकृते वर्णितेन वस्तुना अप्रकृतेनापि वस्तुना अन्वयं प्राप्य प्रकृतम् अप्रकृतं वा अर्थं बोधयति सः दीपकालङ्कारो भवति । अयं दीपकालङ्कारः देहलीदीपकन्यायेन प्रवर्तते ।
७. अत्र गुर्वी क्रियते इत्यस्याः क्रियायाः प्रकृताप्रकृताभ्यां कारकाभ्यां सम्बन्धो वर्तते इत्यस्मात् कारणात् दीपकालङ्कारः ।
८. प्रस्फुटं सुन्दरं साम्यमुपमेत्यभिधीयते इति लक्षणेन यत्र द्वयोः वस्तुनोः परस्परं सादृश्यं वर्ण्यते तत्रोपमा । अत्र च उपमाप्रतिपादकाम् इवादीनाम-भावेऽपि वाक्यार्थमहिम्नाप्रकृताप्रकृतयोः पदार्थयोः सादृश्यं गम्यते इति हेतोः अत्र व्यङ्ग्योपमालङ्कारः ।
९. प्राप्तश्रीरेष कस्मादित्यत्र समुद्रे चन्द्रोदयात् चाञ्चल्यमागतमस्ति । किन्तु समुद्रतटे आगतं राजानमवलोक्य अयं पुनः मन्थनं करिष्यति अथवा सेतुबन्धनं करिष्यतीत्यादिकरूपेण सन्देहो भवति । अतोऽत्र सन्देहोऽलङ्कारः तथा सन्देहनिमित्तकमेव भयोद्भूतेन कम्पनेनोत्प्रेक्षा कृतास्ति अतोऽत्र परस्परमङ्गाङ्कितया अङ्गाङ्गिभावसङ्करालङ्कारः विद्यते ।
१०. लावण्यकान्तिरित्यत्र श्लेषालङ्कारो वाच्यः अस्ति । तेन नायिकायाः मुखोपरि पूर्णिमायाः चन्द्रमसः कल्पिताभेदारोपाद् रूपकम् । तच्च व्यञ्जनया वाक्यार्थसामर्थ्यात् प्रतीयते इति रूपकालङ्कारस्य व्यङ्ग्यत्वम् ।
११. अनयोः द्वयोः पद्ययोः क्रमेण रूपकालङ्कारस्य वाक्यार्थसामर्थ्यात् व्यञ्जनया प्रतीयमानेन तथा च वाच्यालङ्कारापेक्षया चमत्काराधिक्येन रूपकालङ्कारस्य ध्वनित्वम् ।
१२. वीराणां रमते दृष्टिरित्यत्र साक्षात् प्रियास्तनोत्सङ्गस्य गजकुम्भस्थलापेक्षया न्यूनत्वम् । अतो व्यतिरेकालङ्कारः शब्दोपात्तः वाच्यः । रमणक्रियायाः साहाय्येन यथा प्रियास्तनोत्सङ्गे रमते तथैव वीराणां दृष्टिः कुम्भस्थले रमते इति द्वयोः स्थलयोः रमणसादृश्यात् उपमा व्यङ्ग्यार्थरूपा चमत्कारोत्पादिका इति तस्या ध्वनित्वम् ।
१३. सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते । अध्यवसायसिद्धौ अतिशयोक्ति-र्भवति । विषयस्य निगरणं कृत्वा विषयिणा उपमानेन सह तस्याभेदसम्बन्ध-स्थापनम् अध्यवसायः । अतिशयोक्तौ अध्यवसानं निश्चितरूपेण प्रतीयते
१४. श्लोके षष्ठं गुरुः ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।
द्विचतुष्पादयोः ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥

अर्थात् यस्मिन् पद्ये चतुर्षु पादेषु पञ्चममक्षरं लघु। षष्ठञ्च गुरु, तथैव द्विचतुष्पादयोः सप्तमं ह्रस्वम्, प्रथमतृतीययोः सप्तमं दीर्घं भवति। तत् अनुष्टुप् वृत्तमित्युच्यते।

१५. स वक्तुं मखिलान् शक्त इत्यत्र आक्षेपालङ्कारः व्यञ्जनया वृत्त्या वाक्यार्थसामर्थ्यात् प्रतीयते तथा च अस्मिन् प्रतीयमाने आक्षेपालङ्कारे एव चारुत्वं प्रतीयते इत्यस्मात् कारणात् आक्षेपालङ्कारो ध्वनिः अस्ति।
१६. अत्र फलशब्दसमर्थनेन सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः व्यङ्ग्यः चमत्कारविषयत्वात् ध्वनिः। विशेषरूपेण मूलग्रन्थस्य व्याख्याने द्रष्टव्यम्।
१७. अत्र अर्थशक्त्युत्थः अर्थान्तरन्यासः व्यङ्ग्यः। स च चमत्काराधिक्येन अर्थालङ्काररूपः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः ध्वनिः।
१८. गलितपत्रकुब्जपादपजन्म।
१९. अस्मिन् पाठे अनेकवारं भवता पठितं यत् अर्थशक्त्युत्थव्यञ्जकालङ्कारेण यदा अलङ्कारो व्यज्यते, तथा च सोऽलङ्कारः चमत्कारी भवति तदा ध्वनिः भवति। तथैव अत्रापि अभिधया वृत्त्या वाच्यः व्यतिरेकः वाच्यालङ्कारः व्यञ्जनया प्रतीयमानः अलङ्कारः व्यङ्ग्यालङ्कारो भवति। स एव चमत्कारातिशये व्यतिरेकध्वनिः।
२०. उत्प्रेक्षालङ्कारध्वनेः स्फुटीकरणाय ग्रन्थकारेण प्रथमं चन्दनासक्तभुजगेति उदाहृतम्। अत्र शङ्का उत्थापिता ग्रन्थकारेण यत् इवादीनामुत्प्रेक्षाबोधकानां पदानामभावेऽपि कथमुत्प्रेक्षालङ्कारः? तदा समाधत्ते यद् इवादीनामभावेऽपि वाक्यार्थशक्त्या आक्षिप्तः अपि उत्प्रेक्षालङ्कारः ध्वनिपदभाग् भवतीति। समर्थने च दृष्टान्तरूपेण उत्प्रेक्षालङ्कारध्वनेः द्वितीयं पद्यमुद्धृतवान्- “ईर्ष्याकलुषस्यापि” किन्तु एव- इव पदयोः संशयं विभाव्य प्रतिबन्धि उत्तरं मन्यमानः ग्रन्थकारः तृतीयमुत्तरम् उद्धृतवान् - त्रासाकुल इति।
२१. त्रासाकुलः इत्यत्र वसन्ततिलकानामकं वृत्तम्। तल्लक्षणञ्च “उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः” इति।
२२. अलङ्काररसगुणादिनिर्णये लोकप्रसिद्धिः तथा च सहृदयाः एव प्रमाणं भवन्तीत्यभिप्रायः।
२३. रम्या इति प्राप्तवतीः पताकाः इत्यत्र वधूभिः सह बलभी असेवन्त इति वाक्यार्थस्य अनन्तरं बधूभिः सदृशी बलभी इत्यस्य श्लेषस्य प्रतीतिः अशब्दजन्यापि अर्थसामर्थ्येन मुख्यतया भवतीति तस्य चमत्कारविषयत्वात् श्लेषालङ्कारध्वनिः।
२४. शब्दश्लेषस्तु शब्दालङ्कारः स हि सभङ्गाभङ्गरूपः। अत्र अर्थश्लेषो विद्यते।
२५. प्राकरणिकानाम् अप्राकरणिकानामेव वा यदा एकेन धर्मेण सम्बन्धः स्यात् तदा तुल्ययोगिता भवति। इति लक्षणमपि उद्धृतम्- “नियतानां सकृद्धर्मः स्यात्तदा तुल्ययोगिता।” अत्र पद्ये द्वयोः प्राकरणिकयोः मदनसहकारयोः एकेन पल्लवितः कोरकितः इत्यादिना धर्मेण सह सम्बन्धः वाच्यवाचक-सम्बन्धमूलकः वाच्य इति तुल्ययोगितालङ्कारो वाच्यः।

२६. अत्र प्रथमवाक्ये येन प्रकारेण अङ्कुरितः पल्लवितः इत्यादिकं सहकारे अलङ्कारध्वनेः प्रयोजनप्रतिपादनम् उक्तं तेनैव क्रमेण द्वितीयवाक्ये अङ्कुरितः पल्लवितः इत्यादिकमुक्तं किन्तु अयं समन्वयक्रमः शब्दसामर्थ्येन न भवति अपितु अर्थसामर्थ्येन व्यञ्जनया भवति इति हेतोः यथासंख्यालङ्कारस्य व्यङ्ग्यत्वम्। चमत्कारातिशयत्वे च ध्वनिः।

८.१० अभ्यासप्रश्नाः

१. वस्तुना अलङ्कारध्वनिः कदा भवति ?
२. उत्प्रेक्षालङ्कारध्वनेः व्याख्याने ग्रन्थकारेण त्रीणि उदाहरणानि किमर्थं दत्तानि ?
३. वाच्यालङ्कारस्य व्यङ्ग्यालङ्कारपरत्वाभावे किं भवति ?
४. श्रृंखालङ्कारध्वनेः विवेचनं क्रियताम् ?
५. व्यतिरेकालङ्कारस्य ध्वनित्वं प्रतिपाद्यताम्।
६. एकत्रैव यदि उभौ अलङ्कारौ व्यङ्ग्यौ स्यातां तदा तयोरेकतरस्य प्राधान्ये का वाचो युक्तिः ?
७. चन्द्रमयूखैर्निशा ... इत्यत्र कथं न रूपकालङ्कारध्वनिः इति प्रतिपाद्यताम् ?
८. पठितपाठविषयम् आश्रित्य एको निबन्धो लिख्यताम्।

—♦—

नवमः पाठः (अलङ्कारध्वनेः प्रयोजनप्रतिपादनम्)

पाठसंरचना

९.१ प्रस्तावना

९.२ उद्देश्यम्

९.३ प्रसङ्गसङ्गतिः

मूलग्रन्थः- एवमलङ्कारध्वनिमार्गं ... मिदमुच्यते ।।

बोधप्रश्नाः

९.४ व्यङ्ग्यरूपतामुपगतानामलङ्काराणां ध्वन्यङ्गता ।

मूलग्रन्थः- शरीरीकरणं ... ध्वन्यङ्गतां गताः ।।२/२८ ।।

ध्वन्यङ्गता चोभाभ्यां ... प्रतिपादयिष्यते ।।

बोधप्रश्नाः

९.५ वस्तुमात्रेणालङ्कारव्यङ्ग्यतायां ध्वन्यङ्गता ।

मूलग्रन्थः - अङ्गित्वेन व्यङ्ग्यतायामपि ... कदाचिदलङ्कारेण । तत्र- व्यज्यन्ते ... काव्यवृत्तिस्तदाश्रयाः ।। २/२९ ।। यस्मात्तत्र 'तद्वाक्यमात्रमेव स्यात् ।'

बोधप्रश्नाः

९.६ अलङ्कारान्तरव्यङ्ग्यतायां ध्वन्यङ्गता -

मूलग्रन्थः - तासामेवालङ्कृतीनां ध्वनिरवगन्तव्यः ।।

बोधप्रश्नाः

९.७ सारांशः

९.८ शब्दावली

९.९ सन्दर्भग्रन्थः

९.१० सहायकग्रन्थः

९.११ बोधप्रश्नोत्तराणि

९.१२ अभ्यासप्रश्नाः

९.१ प्रस्तावना

अत्र ध्वन्यालोकस्य नवमे पाठे भवतः स्वागतम् । अस्य ध्वन्यालोकनामकस्य ग्रन्थस्य पूर्वपाठेषु भवता साङ्गोपाङ्गं ध्वनिविषये पठितम् । तत्र क्रमेण संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेः शब्दशक्त्युत्थः, अर्थशक्त्युत्थः उभयशक्त्युत्थः च, इति त्रयो भेदाः, तथैव अर्थशक्त्युत्थस्यापि स्वतःसम्भवी, कविप्रौढोक्तिसिद्धः, कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धः च, इति त्रयो भेदाः भवता विज्ञाताः । भवान् जानाति एव यद् अर्थशक्त्युत्थध्वनेः एते त्रयो भेदाः वस्त्वलङ्काराभ्यां द्विधा भूत्वा षट्प्रकारकाः भवन्ति । एते व्यञ्जकाः अर्था इति उच्यन्ते खलु । पुनश्च एतेभ्यः षट्प्रकारकेभ्यः वस्त्वलङ्कारात्मकेभ्यः व्यञ्जकार्थेभ्यः वस्त्वलङ्कारात्मकाः षड् व्यङ्ग्यार्थाः भवन्ति । एवमाहृत्य अर्थशक्त्युत्थध्वनेः द्वादशभेदाः इति पूर्वं भवता अधिगतमेव । इदानीम् एतस्य अलङ्कारध्वनेः विवेचनस्य किं प्रयोजनमिति प्रस्तुते नवमे पाठे भवान् विस्तरेण ज्ञास्यति ।

९.२ उद्देश्यम्

“अलङ्कारध्वनेः प्रयोजनप्रतिपादनम्” इति अस्य पाठस्य अध्ययनेन भवान्-

➤ अलङ्कारध्वनेः महत्त्वं ज्ञास्यति ।

➤ वाच्यालङ्काराद् व्यज्यमानः अलङ्कारः कदा ध्वनिरूपो भवतीति ज्ञास्यति ।

- अलङ्कारः कदा गुणीभूतव्यङ्ग्यो भवतीति ज्ञास्यति ।
- अलङ्कारे चारुत्वोत्कर्षः कदा आयातीति ज्ञास्यति ।
- ध्वनिभेदेषु अलङ्कारध्वनेः किं महत्त्वमिति ज्ञास्यति ।
- अलङ्कारालङ्कार्ययोः भेदं ज्ञास्यति ।
- ध्वन्यालोकस्य द्वितीये उद्योते अलङ्कारध्वनेः प्रयोजनमित्येतद् विषयस्य मूलग्रन्थस्य व्याख्यां भावार्थं च ज्ञास्यति ।
- वाच्यतया स्थितः अलङ्कारः यां प्रतिष्ठां नाप्तवान् व्यङ्ग्यतया स एवालङ्कारः ध्वनिप्रतिष्ठाम् आप्नोदिति ज्ञास्यति ।

१.३ प्रसङ्गसङ्गतिः

ध्वन्यालोकस्य प्रथमे उद्योते भवान् पठितवान् अस्ति यत् सहृदयश्लाघ्यः यः अर्थः अस्ति स एव काव्यस्यात्मा अस्ति । तस्य सहृदयश्लाघ्यस्य अर्थस्य वाच्यः प्रतीयमानः च इत्युभौ भेदौ भवतः । उक्तञ्च कारिकायाम्-

वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ ।।

तत्र वाच्यशब्देन गम्यमानौ वस्त्वलङ्कारौ एव निर्दिष्टौ स्तः । प्रतीयमानशब्देन च रसः निर्दिष्टः । आनन्दवर्धनेन ध्वन्यालोकस्य द्वितीये उद्योते विस्तरेण भेदोपभेदपूर्वकं ध्वनेः विवेचनं कृतम् । तथा हि- ध्वनेः द्वौ भेदौ-अविवक्षितवाच्यध्वनिः विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिः च । इमौ क्रमेण लक्षणामूलध्वनिः अभिधामूलध्वनिः च कथ्येते । अविवक्षितवाच्यध्वनिरपि अर्थान्तरसङ्क्रमित- अत्यन्ततिरस्कृतभेदाभ्यां द्विधा । तथैव विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभेदाभ्यां द्विविधः । तत्र असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः रसभावतदा-भासाद्यनन्तत्वादेक एव गणितः आचार्यैः । संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः पुनः शब्दशक्त्युत्थः अर्थशक्त्युत्थः उभयशक्त्युत्थः चेति त्रिविधः । एतेषु भेदेषु शब्दशक्त्युत्थः वस्त्वलङ्काराभ्यां द्विविधः, उभयशक्त्युत्थः एक एव भवति । अर्थशक्त्युत्थः पुनः स्वतःसम्भवी, कविप्रौढोक्तिसिद्धः कविनिबद्धवक्तृ-प्रौढोक्तिसिद्धः चेति भेदैः त्रिधा भवति । तेषु प्रत्येकं वस्त्वलङ्काराभ्यां द्विधा भूत्वा षट् भेदाः भवन्ति । पुनश्चैते षड्भेदाः व्यङ्ग्यव्यञ्जकात्मना द्विगुणिततया द्वादश भवन्ति । एवं सङ्कलनया ध्वनेः अष्टादश भेदाः प्रसिद्धाः इति पूर्वपाठानाम् अध्ययनेन सोदाहरणं भवान् ज्ञातवान् । रेखाचित्रेण ध्वनेः अष्टादशानां भेदानां ज्ञानम् एवं कर्तुं शक्यते-

ध्वनिः-

१. अविवक्षितवाच्यध्वनिः (लक्षणामूलध्वनिः)
२. विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिः (अभिधामूलध्वनिः)
१. अविवक्षितवाच्यध्वनिः (लक्षणामूलध्वनिः)-
 १. अर्थान्तरसङ्क्रमितम्
 २. अत्यन्ततिरस्कृतम्
२. विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिः (अभिधामूलध्वनिः)-
 १. असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः (रसादिरूपः एक एव)
 २. संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः

२. संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः-

१. शब्दशक्त्युत्थः
२. अर्थशक्त्युत्थः
३. उभयशक्त्युत्थः (एकः एव)

१. शब्दशक्त्युत्थः-

१. वस्तुरूप
२. अलङ्काररूपः

२. अर्थशक्त्युत्थः-

१. स्वतः सम्भविना
२. कविप्रौढोक्तिसिद्धेन
३. कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन

१. स्वतः सम्भविना-

१. वस्तुना वस्तु
२. वस्तुना अलङ्कारः
३. अलङ्कारेण वस्तु
४. अलङ्कारेण अलङ्कारः

२. कविप्रौढोक्तिसिद्धेन-

१. वस्तुना वस्तु
२. वस्तुना अलङ्कारः
३. अलङ्कारेण वस्तु
४. अलङ्कारेण अलङ्कारः

३. कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन-

१. वस्तुना वस्तु
२. वस्तुना अलङ्कारः
३. अलङ्कारेण वस्तु
४. अलङ्कारेण अलङ्कारः

द्वितीये उद्योते अविवक्षितवाच्यध्वनेः उभयोः भेदयोः, विवक्षितान्यपरवाच्यस्य च असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य विस्तरेण चर्चायाः अनन्तरं संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यं सोदाहरणं विस्तरेण वर्णितम् इति भवता पूर्वपाठेषु पठितमेव। वस्तुतः यत्र वाच्यार्थस्य व्यङ्ग्यार्थस्य च प्रतीतिक्रमः स्पष्टतया परिलक्षितो भवति सः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः अस्ति। अस्य त्रिषु भेदेषु यत्र वाच्यार्थ-प्रतीतिः अनन्तरम् अनुकरणरूपस्य अन्यस्य अर्थस्य प्रतीतिः भवति तत्र शब्दशक्त्युत्थः

संलक्ष्यक्रमध्वनिः भवति। यद्यपि शब्दशक्त्या एव द्वयोः अर्थयोः प्रतीतिः श्रृंगालङ्कारे अपि भवति, तथापि यत्र शब्दशक्त्या उभयोः अर्थयोः प्रतीतिः वाच्यरूपेण भवति तत्र श्रृंगालङ्कारः, अर्थाद् यत्र च द्वयोः वस्तुनोः प्रतीतिः अभिधया तत्र श्रृंगालङ्कारः। यत्र च शब्दशक्त्या एकस्य प्राकरणिकार्थस्य प्रतीतिः अन्यत्र च व्यञ्जनया अलङ्कारस्य प्रतीतिः तत्र ध्वनिः भवति इति विषयविभागोऽपि ग्रन्थाकारेण स्फोरितः। एवं महता विस्तरेण शब्दशक्त्युत्थस्य ध्वनेः निरूपणं विधाय उदाहरणप्रत्युदाहरणाभ्यां श्रृंगालङ्कारशब्दशक्त्युत्थध्वन्योः विवेकं कृत्वा ग्रन्थकारः भूयोऽपि विस्तरेण अर्थशक्त्युत्थस्य ध्वनेः विवेचनं कृतवान् इति भवता पूर्वं पठितमेव।

अलङ्कारध्वनेः प्रयोजनप्रतिपादनम्

यत्र वाच्यार्थः शब्दव्यापारं विनैव स्वकीय-ध्वनन-सामर्थ्याद् अर्थान्तरं व्यनक्ति तत्र अर्थशक्त्युत्थः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिः भवति। तत्र अर्थशक्त्युत्थध्वनिविवेचनप्रसङ्गे वस्तुना वस्तुव्यङ्ग्यस्य विवेचनं युक्तिप्रत्युक्तिभ्यां पञ्चभिः उदाहरणैः कृतम् इति भवता पठितमेव। तत्र 'एवं वादिनि देवर्षौ' 'शिखिपिच्छकर्णपूरा' इति द्वाभ्यामुदाहरणाभ्यां स्वतः सम्भविवस्तुना वस्तुव्यङ्ग्यस्य, 'शिखरिणि क्व नु नाम', 'सादरवितीर्णयौवन' इति द्वाभ्यामुदाहरणाभ्यां कविनिबद्ध-वक्तृप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुना वस्तुव्यङ्ग्यस्य, एवमेव 'सज्जयति सुरभिमासो न तावदिति एकेनोदाहरणेन कविप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुना वस्तुव्यङ्ग्यस्य विवेचनपुरःसरं चोत्कृष्टं व्याख्यानं प्रस्तुतम् इति भवता अवलोकितमेव। एवमेव बहुविस्तरेण अर्थशक्त्युत्थस्य अलङ्कारध्वनेः एकादशभिः उदाहरणैः विवेचनं विहितम्। यत्र अर्थसामर्थ्याद् वाच्यालङ्कारात् प्रतीयमानः अन्यः अलङ्कारः भवति तत्र अर्थशक्त्युत्थादलङ्कारगदलङ्कारव्यङ्ग्यो भवति। अत्र इदमपि अवधेयं यद् अलङ्कारादलङ्कारान्तर-प्रतीतावेवायं ध्वनिविषयतां नोपयाति अपितु वाच्यालङ्कारापेक्षया आधिक्येन चारुत्वोत्कर्षतायामेव ध्वनिः भवति। यत्र व्यङ्ग्यालङ्कारापेक्षया वाच्यालङ्कारस्यैव प्राधान्यम्, उत वा द्वयोः समशीर्षिकया अवस्थितिः भवति तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यो भवति। अमुं विषयं स्फोरयितुं ग्रन्थकारेण आनन्दवर्धनेन अनेकानि उदाहरणानि प्रदत्तानि। यथा-

१. प्राप्तः श्रीरेष कस्मादित्यत्र सन्देहोत्प्रेक्षयोः अङ्गाङ्गिभावतया निष्पन्नात् सङ्करालङ्काराद् राजनि वासुदेवस्य आरोपमूलकः रूपकालङ्कारः व्यङ्ग्यते। अतोऽत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धाद् वाच्यालङ्कारादलङ्कारव्यङ्ग्यस्य ध्वनेः उदाहरणम्।
२. लावण्यकान्तिपरिपूरिते 'त्यत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धः श्रृंगालङ्कारः वाच्यः, रूपकालङ्कारश्च व्यङ्ग्यः। अतोऽत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धाद् अलङ्काराद् अलङ्कारव्यङ्ग्यध्वनेः उदाहरणम्।
३. वीराणां रमते दृष्टिरिति 'त्यत्र स्वतः सम्भविव्यतिरेकालङ्काराद् उपमालङ्कारो व्यङ्ग्यते। अतोऽत्र स्वतः सम्भविव्यतिरेकालङ्काराद् अलङ्कारव्यङ्ग्यस्योपमालङ्कारध्वनेरुदाहरणम्।
४. तत्तेषां श्रीसहोदरे 'त्यत्र अतिशयोक्तिः वाच्यालङ्कारः उपमालङ्कारश्च व्यङ्ग्यः। एवं कविप्रौढोक्तिसिद्धालङ्कारादुपमालङ्कारध्वनिः।
५. स वक्तुमखिलान् शक्त' इत्यत्र अपि अतिशयोक्तिः वाच्यालङ्कारः, हयग्रीवगुणगणानां वर्णनीयतायाः प्रतिपादनरूपः आक्षेपालङ्कारो व्यङ्ग्यः। अतः कविप्रौढोक्तिसिद्धालङ्कारादलङ्कारव्यङ्ग्यस्योदाहरणम्।
६. दैवायते फले किं क्रियतामिति 'त्यत्र अर्थान्तरन्यास-अप्रस्तुतप्रशंसयोः द्वयोः अलङ्कारयोः व्यङ्ग्यता प्रदर्शिता टीकाकारैः। अतोऽत्रापि व्यङ्ग्यालङ्कारध्वनिः।
७. हृदयस्थापितमन्युमिति 'त्यत्र अर्थान्तरन्यासालङ्काराभावात् स्वतः सम्भविना-वस्तुना व्यतिरेकालङ्कारस्य व्यङ्ग्यता वर्तते।

८. जायेय वनोद्देशे कुब्जे 'त्यत्र च वाच्यालङ्काराभावात् स्वतःसम्भविना वस्तुना व्यतिरेकालङ्कारस्य व्यङ्ग्यता वर्तते।
९. चन्दनासक्तभुजगे 'त्यत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धवस्तुना उत्प्रेक्षालङ्कारस्य व्यङ्ग्यता। एवमेव 'ईर्ष्याकालुष्यस्यापीत्यत्र, त्रासाकुलः परिपतन्' इत्यत्र च क्रमेण इवाद्युत्प्रेक्षालङ्काराणां व्यङ्ग्यता बोध्या।
१०. रम्या इति प्राप्तवती पताका' इत्यत्रापि स्वतःसम्भविना-वस्तुना श्लेषालङ्कारव्यङ्ग्यस्योदहरणम्।
११. अङ्कुरितः पल्लवितः' इत्यत्रापि स्वतःसम्भवि-तुल्ययोगितालङ्कारेण यथा-संख्यालङ्कारव्यङ्ग्यताया उदाहरणम्। एवमेकादशसु उदाहरणेषु मध्ये त्रिषु पद्येषु स्वतःसम्भविवस्तुना अलङ्कारव्यङ्ग्यस्य, शेषेषु च अष्टषु पद्येषु वाच्यालङ्कारेण अलङ्कारव्यङ्ग्यस्य उदाहरणं प्रदर्शितं ग्रन्थकारेण। इत्येतत् सर्वं भवता विस्तरेण पूर्वपाठे पठितम्। इह पुनः स्मरणार्थं दिङ्मात्रमुपदिष्टम्।

इदानीं जिज्ञासा भवति यद् एतावता विस्तरेण वाच्यालङ्काराद् व्यङ्ग्यालङ्काराणां विवेचनस्य किं प्रयोजनम्? इति व्याख्यातुम् अग्रिमः मूलग्रन्थः आचार्य-आनन्दवर्धनेन लिखितः। स एवांशः अत्र विस्तरेण प्रस्तूयते-

मूलग्रन्थः

एवमलङ्कारध्वनिमार्गं व्युत्पाद्य तस्य प्रयोजनवत्तां ख्यापयितुमिदमुच्यते-

व्याख्या:- एवम्=पूर्वोक्तप्रकारेण, अलङ्कारध्वनिमार्गम् = अलङ्कार एव ध्वनिः इति अलङ्कारध्वनिः, अर्थाद् अर्थशक्त्युत्थध्वनौ वस्तु-अलङ्काराभ्यां व्यञ्जकार्थाभ्यां व्यञ्जितस्य अलङ्कारध्वनेः, मार्गम्=सिद्धान्तम्, सरणीं प्रक्रियां वा, व्युत्पाद्य=बोधयित्वा, विज्ञाप्य वा, तस्य= व्युत्पादनस्य, विस्तरेण अलङ्कारध्वनेः विवेचनप्रक्रियायाः वा प्रयोजनवत्ताम्= प्रयोजनमस्ति अस्य इति प्रयोजनवत् तस्य भावः तत्ता, ताम्, उपयोगिताम् इति भावः, स्थापयितुम्=ज्ञापयितुम्, (ख्या प्रकथने धातोः तुमुन् प्रत्यये रूपम्) ख्यापयितुमिति अव्ययपदम्। इदम्= पुरोवर्ति पठ्यमानं प्रकरणम्, उच्यते= कथ्यते, वच् परिभाषणे धातोः लटि कर्मणि प्रत्ययः।

अस्याः अवतरणिकायाः अयमाशयः प्राचीनैः उद्धटवामनादिभिः आलङ्कारिकैः एते उपमा-रूपक-उत्प्रेक्षाप्रभृतयः अलङ्कारत्वेन स्वीकृताः। तेषामते एते केवलं वाच्यरूपाः अलङ्काराः काव्यशोभायकाः, काव्यशोभाभिवर्धकाः वा सन्ति। भवता पुनः एतेषाम् उपमा-उत्प्रेक्षादीनाम् अलङ्काराणां व्यङ्ग्यत्वं प्रदर्शितम् इति। अभिनवगुप्तपादाचार्येणापि स्वीयार्थां लोचनटीकायामेवमेवोक्तम्- "ननूक्तास्तावत् चिरन्तनैरलङ्कारास्तेषां तु भवता यदि व्यङ्ग्यत्वं प्रदर्शितं किमियतेत्याशङ्क्याह- एवमित्यादि।

बोधप्रश्नाः

१. वाच्यालङ्कारः इत्यस्य कोऽर्थः?
२. व्यङ्ग्यालङ्कारस्य कोऽर्थः?
३. अलङ्कारान् वाच्यत्वेन के स्वीकुर्वन्ति?
४. अलङ्कारान् व्यङ्ग्यत्वेनापि कः स्वीकरोति?

भवान् जानाति एव यद् आनन्दवर्धनः ध्वनिप्रस्थापनाचार्यः । आनन्दवर्धनात्पूर्वं साहित्यशास्त्रे स्पष्टरूपेण ध्वनेः चर्चा नासीत् । तथैव व्यञ्जनावृत्तिरपि केनापि आचार्येण न अङ्गीकृता आसीत् । परिणामतः उपमारूपक-उत्प्रेक्षाप्रभृतयः अलङ्काराः व्यङ्ग्यव्यञ्जकात्मकतया न स्वीकृताः आसन् । अलङ्काराणां स्थितिः केवलं शब्दगतत्वेन अर्थगतत्वेन च आसीत् । ये अलङ्काराः शब्दपरिवृत्तिसहाः आसन् ते अनुप्रास-यमक प्रभृतयः शब्दालङ्काराः कथ्यन्ते स्म । ये शब्दपरिवृत्तिसहाः, किं वा अर्थनिष्ठाः आसन् ते उपमा-उत्प्रेक्षा-रूपक प्रभृतयः अर्थालङ्काराः इत्युच्यन्ते स्म । यद्यपि समासोक्ति-अप्रस्तुतप्रशंसा-पर्यायोक्त-अतिशयोक्त्यादिषु अलङ्कारेषु व्यङ्ग्यार्थस्य सत्ता भवति, तथापि प्राचीनैः अलङ्कारात्मवादिभिः तत्र व्यङ्ग्यार्थस्य चर्चाऽपि न कृता ।

पूर्वं भवता पठितमेव यत् सर्वप्रथमं रससम्प्रदायः आसीत् । अनन्तरम् अलङ्कारसम्प्रदायस्य कालः आगतः । यद्यपि रससम्प्रदायेऽपि अलङ्कारस्य महत्त्वम् आसीत् परं शोभावर्धकत्वेन आसीत् न तु आत्मत्वेन । अलङ्कारप्रस्थानस्य विकासकालेऽपि अलङ्कारः काव्यस्य आत्मस्थानीयतया स्थानं स्पष्टरूपेण नाप्तवान् तथापि शोभाधायकतत्त्वरूपेण तु प्रतिष्ठामाप्नोदेव । अलङ्कारोत्कर्षकालेऽपि रस एव काव्यस्य प्राणत्वेन परिकल्पितः आसीत् । तथापि अलङ्कारः काव्ये महत्त्वपूर्णं स्थानम् आप्तवान् आसीत् । अत एव जयदेवः चन्द्रालोके मम्मटस्य काव्यलक्षणे 'अनलङ्कृतीति पदं लक्ष्यीकृत्य कटाक्षपातं विदधाति-

अङ्गीकरोति यः काव्यं शब्दार्थावनलङ्कृती ।

असौ न मन्यते कस्मादनुष्णामनलङ्कृती ॥

किन्तु अलङ्कारः काव्यजगति महत्त्वपूर्णां प्रतिष्ठां प्राप्य अपि काव्यशरीरस्य कटककुण्डलस्थानम् एव बभार । न तु शरीररूपताम् । आचार्यः आनन्दवर्धनः कथयति यद् एते कटककुण्डलस्थानीयत्वेन दृश्यमानाः वाच्यालङ्काराः काव्ये शरीररूपताम् अङ्गीतां वा स्वीकृत्य परां शोभामाप्नुयुः । एतदर्थं मया व्यञ्जकतया व्यङ्ग्यतया च विस्तरेण विवेचिताः अलङ्काराः । इदमेव परमं प्रयोजनमिह ध्वन्यालोके व्यङ्ग्यतया अलङ्काराणां विवेचनस्य ।

अयं भावः- येषाम् अलङ्काराणां वाच्यावस्थायां काव्ये शरीररूपतायाः प्राप्तिः सुनिश्चिता नासीत्, केवलं कटककुण्डलस्थानीयत्वेन एव स्थितिः आसीत् । ते अलङ्काराः व्यङ्ग्यरूपामधिगत्य शरीररूपतां किं वा परमं प्रकर्षं चारुत्वं वा प्राप्नुयुः । एतदर्थम् एव व्यङ्ग्यतया एते अलङ्काराः प्रतिपादिताः । इदमेव मम अस्य विवेचनस्य प्रयोजनम् । इयं च ध्वन्यङ्गता उभाभ्यां प्रकाराभ्यां भवितुमर्हति- व्यञ्जकत्वेन व्यङ्ग्यत्वेन च । किन्तु अत्र प्रकरणवशाद् व्यङ्ग्यत्वेनैव अलङ्काराणां ध्वन्यङ्गता बोध्या । किञ्च, व्यङ्ग्येऽपि अलङ्काराणां वाच्यालङ्कारापेक्षया चारुत्वाधिक्ये एव ध्वन्यङ्गता भवितुम् अर्हति इत्यपि अवधेयम् । यदि व्यङ्ग्यालङ्कारापेक्षया वाच्यालङ्कारे एव चारुत्वम् अथवा वाच्य-व्यङ्ग्यालङ्कारयोः समशीर्षिकया स्थितिस्तदा न ध्वन्यङ्गता व्यङ्ग्यालङ्काराणाम् । अपि तु गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेव स्यात् ।

मूलग्रन्थः

शरीरीकरणं येषां वाच्यत्वे न व्यवस्थितम् ।

तेऽलङ्काराः परां छायां यान्ति ध्वन्यङ्गतां गताः ॥२८॥

ध्वन्यङ्गता चोभाभ्यां प्रकाराभ्यां व्यञ्जकत्वेन व्यङ्ग्यत्वेन च । तत्रेह प्रकरणाद् व्यङ्ग्यत्वेन- त्यवगन्तव्यम् । व्यङ्ग्यत्वेऽप्यलङ्काराणां प्रधानविवक्षायामेव सत्यां ध्वनावन्तःपातः । इतरथा तु गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं प्रतिपादयिष्यते ॥२८॥

अन्वयः - येषां वाच्यत्वे शरीरीकरणं न व्यवस्थितं ते अलङ्काराः ध्वन्यङ्गताः गताः

शब्दार्थः- येषाम् = प्राचीनैः आलङ्कारिकैः वामनभट्टोद्भटादिभिः आचार्यैः काव्यस्योत्कर्षधायकत्वेन कटककुण्डलस्थानीयत्वेन स्वीकृतानाम् अलङ्काराणाम्। वाच्यत्वे = वाच्यावस्थायाम्, शरीरीकरणम् = शरीररूपताप्राप्तिः, अङ्गित्वं वा, न = न हि, व्यवस्थितम् = निश्चितम्। ते अलङ्काराः = वाच्यत्वेन अवस्थिताः अलङ्काराः एव ध्वन्यङ्गताम् = व्यङ्ग्यरूपताम्, गताः = प्राप्ताः, पराम् = उत्कृष्टां छायां = कान्तिम्, विच्छिन्ति वा, यान्ति = प्राप्नुवन्ति।

विशेषः- 'वाच्यत्वे न' इत्यत्र क्वचित् संस्करणे 'वाच्यत्वेन' इति तृतीयान्तं पदम् अपि दृश्यते। एतदनुसारेण एतस्याः कारिकायाः अर्थो भवति- वाच्यरूपेण अशरीरभूतानां कटककुण्डलस्थानीयानां येषाम् अलङ्काराणां शरीरतापादनरूपं शरीरीकरणं सुकवीनां कृते अयत्नसम्पाद्यतया सुनिश्चितम्, ते अलङ्कारा अपि व्यङ्ग्यरूपताम् अवाप्य सौन्दर्यातिशयम् आप्नुवन्तीति ।।

इयं ध्वन्यङ्गता = वाच्यलङ्काराणां ध्वनेः अङ्गता, च उभाभ्यां प्रकाराभ्याम् = द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां भवति। व्यञ्जकत्वेन व्यङ्ग्यत्वेन च। तत्र उभयोः प्रकारयोः, इह = वर्णनीयस्थले प्रकरणाद्, व्यङ्ग्यत्वेनैव = व्यङ्ग्यतयैव, अवगन्तव्यम् = बोद्धव्यम्, न तु व्यञ्जकतया इति भावः। व्यङ्ग्यत्वेऽपि = अलङ्काराणां व्यङ्ग्यावस्थायामेव। ध्वनौ = उत्तमकाव्यरूपे ध्वनौ, अन्तःपातः = प्रवेशः। प्राधान्यविवक्षायामेव = वाच्यलङ्कारापेक्षया व्यङ्ग्यलङ्कारस्य प्रधानतायामेव भवितुमर्हति। न तु वाच्यापेक्षया अस्य व्यङ्ग्यलङ्कारस्य अप्रधानतायाम्। समकोटित्वेन विद्यमानतायां वा। इतरथा = तुल्यत्वेनोभयोः विद्यमानयोः, अचारुत्वतायां वा गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् इति अग्रे विवेचयिष्यते।

अयं भावः - पूर्ववर्तिभिः आचार्यैः अलङ्कारस्य महत्त्वं स्थापितमासीत्। किन्तु वाच्यार्थभूताः अलङ्काराः तदा काव्यस्य शोभाधायकत्वेन, शोभाभिवर्धकत्वेनैव प्रतिष्ठिताः आसन्। शरीरित्वेन अङ्गित्वेन वा न प्रतिष्ठिताः आसन्। अङ्गित्वेन तु रस एव आसीत्। आनन्दवर्धनः कथयति यद् मया अलङ्काराणां ध्वनित्वं व्यङ्ग्यत्वं वा यदङ्गीकृतं तेन अलङ्काराणामपि कदाचिद् अङ्गित्वं स्यादित्येव प्रयोजनम्। संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य प्रथमं त्रयो भेदाः भवन्ति इति भवता पठितम्। तत्रापि अर्थशक्त्युत्थध्वनेः स्वतःसम्भवी, कविप्रौढोक्तिसिद्धः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धः इति त्रयो भेदाः सन्तीत्यपि भवान् जानाति एव। तत्र एतेषां त्रयाणां भेदानां वस्त्वलङ्कारात्मना व्यञ्जकेन अर्थेन च षड् भेदाः भवन्ति। पुनः च ते षट्प्रकारकाः व्यञ्जकाः अर्था वस्त्वलङ्कारात्मना व्यङ्ग्येनार्थेन षोढा भूत्वा द्वादशविधाः भवन्ति इति पूर्वं नैकवारं भवता अधीतम्।

आचार्यानन्दवर्धनेन एते द्वादशभेदाः सोदाहरणं विस्तरेण व्याख्याताः। प्रश्नः समुदेति यद् एतेषां व्यञ्जकानां व्यङ्ग्यानाञ्च अलङ्काराणां विवेचनस्य प्रयोजनं किम्? अमुष्यां जिज्ञासायां सञ्जातायाम् आचार्यः कथयति- येषाम् अलङ्काराणां वाच्यतादशायां काव्यस्य शरीररूपताप्राप्तिः सुनिश्चिता नासीत् ते एवालङ्काराः व्यङ्ग्यरूपतामवाप्य न केवलं सामान्यशब्दार्थशरीरं प्राप्नुवन्ति, अपितु काव्ये आत्मस्थानीयं पदमवाप्य अतिशयेन चारुत्वमपि भजन्ते। एतेषामलङ्काराणां ध्वन्यङ्गता उभाभ्यां रूपाभ्यां भवति- व्यञ्जकरूपेण व्यङ्ग्यरूपेण च। अस्मिन् पाठे मुख्यतया व्यङ्ग्यरूपेण अलङ्काराणां ध्वन्यङ्गता वर्णिता। अत्र इदमपि अवधेयं यद् व्यङ्ग्यत्वमात्रेणैव अलङ्काराणां ध्वन्यङ्गता न भवति। व्यङ्ग्यलङ्काराणां काव्ये प्राधान्यविवक्षायामेव ध्वनौ अन्तर्भावो भवति। अप्राधान्यविवक्षायान्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं भवति।

बोधप्रश्नः

५. प्राचीनाः आचार्याः अलङ्कारान् किं मन्यन्ते?
६. अलङ्कारध्वनेः किं प्रयोजनम्?

७. अलङ्काराणां गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं कदा भवति ?
८. अलङ्काराणां ध्वन्यङ्गता कदा सुनिश्चिता ?
९. शरीरीकरणमित्यस्य कोऽभिप्रायः ?
१०. ध्वन्यङ्गता काभ्यां प्रकाराभ्यां भवति ?

१.५ वस्तुमात्रेणालङ्कारव्यङ्ग्यतायां ध्वन्यङ्गता ।

पूर्वपाठे भवता अनेकशः पठितं यद् अर्थशक्त्युत्थस्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य द्वादशभेदाः भवन्ति । तत्र इदमपि भवता स्पष्टतया ज्ञातं यत् स्वतःसम्भवी, कविप्रौढोक्तिसिद्धः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धश्च एते त्रयोऽपि भेदाः वस्त्वलङ्काराभ्यां द्विधा भवन्ति । अत एव प्रथमम् अर्थशक्त्युत्थस्य षड्भेदाः एव । किन्तु एतौ वस्तु-अलङ्काररूपौ उभौ अपि भेदौ क्रमशः व्यङ्ग्यव्यञ्जकौ भवतः । एवं स्वतःसम्भवीत्यादिषु भेदेषु प्रत्येकं चत्वारः चत्वारः भवन्ति । अर्थशक्त्युत्थस्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य द्वादशभेदाः भवन्ति ।

- (क) वस्तुना वस्तुव्यङ्ग्यः
- (ख) वस्तुना अलङ्कारव्यङ्ग्यः
- (ग) अलङ्कारेण वस्तुव्यङ्ग्यः
- (घ) अलङ्कारेण अलङ्कारव्यङ्ग्यः

अत्र इदमपि न विस्मर्तव्यं यद् यद् अर्थशक्त्युत्थं वाच्यं वस्तु अथवा अर्थशक्त्युत्थः वाच्यः अलङ्कारः, सः व्यञ्जकः अर्थः अस्ति । तथा च यद् व्यज्यमानं वस्तु, अथवा व्यज्यमानः अलङ्कारः स व्यङ्ग्यः अर्थः अस्ति । एवं वस्तु व्यञ्जकमपि भवति व्यङ्ग्यमपि भवति, तथैव अलङ्कारः व्यञ्जकोऽपि भवति व्यङ्ग्योऽपि भवति । अथ च एते ये उपर्युक्ताः चत्वारो भेदाः, ते स्वतःसम्भवी कविप्रौढोक्तिसिद्धः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धः च । अतः अर्थशक्त्युत्थस्य द्वादशभेदाः सुस्पष्टाः एव इति भवता अवश्यमेव मनसि ध्येयम् ।

इदानीम् 'वस्तुमात्रेणालङ्कारव्यङ्ग्यतायां ध्वन्यङ्गता' इति यत् शीर्षकमस्ति तस्य अभिप्रायः अयमस्ति- यदि अलङ्कारेण अलङ्कारः व्यज्यते तदा व्यङ्ग्यालङ्कारस्य व्यञ्जकालङ्कारापेक्षया चारुत्वोत्कर्षे सत्येव ध्वन्यङ्गता भवति । यदि व्यञ्जकादलङ्काराद् व्यङ्ग्यालङ्कारे चारुत्वोत्कर्षः नास्ति तदा न तस्य ध्वन्यङ्गता । तत्र तु व्यञ्जकालङ्कारस्यैव प्राधान्यम् । किन्तु अर्थशक्त्युत्थेन, केवलेन वस्तुना व्यज्यमानः अलङ्कारः प्राधान्यं बिभर्त्येव, यतो हि तदाश्रयीभूता हि काव्यवृत्तिः । अर्थात् काव्यस्य व्यापारः तस्य व्यङ्ग्यस्य अलङ्कारस्य आश्रयेण भवति । इदमेव तात्पर्यं मनसि निधाय ऊनत्रिंशत्तमीं कारिकां लिखति मूले ग्रन्थकारः । तद्वतः अध्ययनाय अधस्तात् प्रस्तूयते-

मूलग्रन्थः

अङ्गित्वेन व्यङ्ग्यतायामपि अलङ्काराणां द्वयी गतिः । कदाचिद् वस्तुमात्रेण व्यज्यन्ते कदाचिदलङ्कारेण । तत्र-

व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदालङ्कृतयस्तदा ।
ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् ॥
यस्मात् तत्र तथाविधव्यङ्ग्यालङ्कारपरत्वेन काव्यं प्रवृत्तम् ।
अन्यथा तु तद् वाक्यमात्रमेव स्यात् ॥२९॥

व्याख्या:- अङ्गित्वेन=प्रधानत्वेन, व्यङ्ग्यतायामपि व्यङ्ग्यविषयतायामपि,

अलङ्काराणाम्=व्यज्यमानानाम् अलङ्काराणाम्, व्यङ्ग्यालङ्काराणां वा। द्वयी गतिः = द्वे अवस्थे, परिस्थितिद्वयमित्यर्थः। तत्र प्रथमा- कदाचित् व्यञ्जकेन वस्तुमात्रेण अलङ्कारः व्यज्यते, तत्र वाच्यालङ्कारस्याभावात्। द्वितीया-कदाचिद् व्यञ्जकेनालङ्कारेण अलङ्कारः व्यज्यते। तत्र= उभयोः अवस्थयोः (द्वय्यां गतौ सत्याम्) काव्यवृत्तेः तदाश्रयात् ध्वन्यङ्गता भवति।

अन्वयः- यदा अलङ्कृतयः वस्तुमात्रेण व्यज्यन्ते, तदा तासां ध्वन्यङ्गता ध्रुवम्। (यतोहि) काव्यवृत्तेः तदाश्रयात्।।२९।।

अर्थः- यदा=अर्थशक्त्युत्थध्वनेः स्वतः सम्भवीत्यादिषु त्रिषु भेदेषु मध्ये। अलङ्कृतयः=व्यङ्ग्यालङ्काराः। वस्तुमात्रेण=केवलेन व्यञ्जकेन वस्तुना (तत्र वाच्यालङ्कारस्य अभावात्) व्यज्यन्ते, तदा=तस्मिन् अवसरे (अर्थात् वस्तुना अलङ्कारव्यङ्ग्यतायाः दशायाम्) तासाम्= व्यङ्ग्यानाम्, व्यज्यमानानां वा अलङ्कृतीनाम्, ध्वन्यङ्गता=ध्वनिरूपता, प्राधान्यम्, वा ध्रुवम्=निश्चितम्। अर्थात् तत्र प्रधानतायां चारुत्वं नियामकं नास्ति इति भावः। यतोहि, तदाश्रयात्= तस्य अलङ्कारस्य आश्रयात्=आश्रयेण, अत्र हेत्वर्थे पञ्चमी। काव्यवृत्तेः=काव्यस्य कविकर्मणः, वृत्तेः=व्यापारस्य सः अलङ्कारः आश्रयः अस्ति।

कविकर्मणः, वृत्तेः=व्यापारस्य सः अलङ्कारः आश्रयः अस्ति। अर्थात् तस्य अलङ्कारस्य आधारेणैव काव्यस्य व्यापारस्य व्यवहारो भवति इति। उक्तञ्च 'लोचने काव्यस्य कविव्यापारस्य वृत्तिः तदाश्रयालङ्कारप्रवणा यतः।'

तदेव तथ्यं ग्रन्थकारः वृत्तौ स्फोरयति- यस्मात्= यतोहि तत्र=वस्तुमात्रेण अलङ्कारव्यङ्ग्यतायाः स्थले। तथाविधानाम्=तादृशानाम्, व्यङ्ग्यालङ्काराणाम्, परत्वेन=आश्रयेण, अर्थात् तथाविधव्यङ्ग्यालङ्कारपरकतया। काव्यम्=कवेः कर्म। प्रवृत्तम्=सहृदयहृदयह्लादकत्वेन तान् सहृदयान् विभाव्य काव्यत्वमुपगतम्। यदि तत्रालङ्कारो न स्यात् तदा चमत्कृतेरभावात् केवलं वाक्यमेव स्यादित्यभिप्रायः।

अत्रायं सारसारः- अर्थशक्त्युत्थध्वनेः स्वतः सम्भवीत्यादयः ये त्रयो भेदाः ते प्रत्येकं वस्त्वलङ्काराभ्यां व्यङ्ग्यव्यञ्जकाभ्यां चत्वारो भवन्ति। तत्र वाच्यालङ्कारेण अलङ्कारान्तरं व्यज्यते तदा वाच्यालङ्कारव्यङ्ग्यालङ्कारयोः प्राधान्यविवक्षाचारुत्वाधीना। किन्तु यत्र वाच्यालङ्काराभावात् केवलेन वस्तुमात्रेण व्यञ्जकेन अर्थेन अलङ्कारः व्यज्यते तदा तस्य प्राधान्यं सुनिश्चितमेव। तत्र प्राधान्याप्राधान्यविवक्षा चारुत्वनिबन्धना नास्ति। यतोहि स एव व्यङ्ग्यः अलङ्कारः काव्यव्यापारस्य आश्रयभूतः। यदि तत्र अलङ्कारस्य प्राधान्यं न स्वीक्रियेत, तदा विच्छित्तेरभावात् सामान्यवाक्यात् कोऽस्य विशेषः स्याद् इति।

बोधप्रश्नाः

११. व्यञ्जकाः अलङ्काराः के, के च व्यङ्ग्यालङ्काराः ?
१२. ध्वन्यङ्गता इत्यस्य कोऽभिप्रायः ?
१३. काव्यवृत्तेस्तदाश्रयादित्यस्य कोऽर्थः ?
१४. अलङ्कृतीनां ध्वन्यङ्गता कदा सुनिश्चिता ?

९.६ अलङ्कारान्तरव्यङ्ग्यतायां ध्वन्यङ्गता -

भवतः सौविध्याय स एव विषयः पुनः स्फुटीक्रियते। पूर्वम् उपशीर्षके भवता पठितमेव यत् केवलं वस्तुमात्रेण अलङ्कारः व्यज्यते चेत् तस्य व्यङ्ग्यालङ्कारस्य प्राधान्यं सुनिश्चितम्। किन्तु

यदि अलङ्कारेण अलङ्कारः व्यज्यते तदा प्रश्नः समुदेति, यदि उभौ व्यङ्ग्यव्यञ्जकतया अर्थशक्त्युत्पत्त्यध्वनेः भेदौ। तदा कस्य अलङ्कारस्य कथं वा प्राधान्यं स्वीकरणीयम्? अमुष्मां परिस्थितौ आचार्यः व्यवस्थापयति यत्-

अलङ्कारध्वनेः प्रयोजनप्रतिपादनम्

वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्यविवक्षा चारुत्वनिबन्धना स्यात्। तत्र त्रयः पक्षाः आयाति-

१. वाच्यालङ्कारापेक्षया व्यङ्ग्यालङ्कारे चारुत्वोत्कर्षे एव तस्य प्राधान्यम् इति।
२. वाच्यालङ्कारस्य चारुत्वदृष्ट्या उत्कृष्टतायां गुणीभूतव्यङ्ग्यता।
३. उभयोः वाच्य-व्यङ्ग्यालङ्कारयोः समशीर्षिकया चारुत्वदृष्ट्या विद्यमानयोः अपि गुणीभूतव्यङ्ग्यता।

मूलग्रन्थः

तासामेवालङ्कृतीनाम्-

अलङ्कारान्तरव्यङ्ग्यभावे ध्वन्यङ्गता भवेत्।

चारुत्वोत्कर्षतो व्यङ्ग्यप्राधान्यं यदि लक्ष्यते॥

उक्तं ह्येतत्। चारुत्वोत्कर्षनिबन्धना वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्यविवक्षा इति। वस्तुमात्रव्यङ्ग्यत्वे चालङ्काराणामनन्तरोपदर्शितेभ्यः एवोदाहरणेभ्यो विषय उन्नेयः। तदेवमर्थमात्रेणालङ्कारविशेषरूपेण वार्थेन, अर्थान्तरस्यालङ्कारस्य वा प्रकाशने चारुत्वोत्कर्षनिबन्धने सति प्राधान्ये अर्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यो ध्वनिरवगन्तव्यः।

व्याख्या- तासामेवालङ्कृतीनाम्=पूर्वोक्तानामलङ्काराणाम् अर्थाद् ये वाच्यालङ्काराः पूर्वम् उक्ताः तेषामेव वाच्यालङ्काराणाम्।

कारिकायाः अन्वयः- अलङ्कारान्तरव्यङ्ग्यभावे ध्वन्यङ्गता भवेत्। यदि चारुत्वोत्कर्षतः व्यङ्ग्यप्राधान्यं लक्ष्यते॥ ३०॥

व्याख्या- तासामेवालङ्कृतीनामिति वाक्यं कारिकायाः अर्थं पूरयितुमेव उक्तम्। अतः कारिकाया सह तस्य वाक्यस्य अन्वयः आवश्यकः भवति। यथा- 'तासामेवालङ्कृतीनाम् अलङ्कारान्तरव्यङ्ग्यभावे ध्वन्यङ्गता भवेत्। यदि चारुत्वोत्कर्षतः व्यङ्ग्यप्राधान्यं लक्ष्यते॥

अर्थात् ते एव पूर्वमुक्ताः वाच्यालङ्काराः उपमा-उत्प्रेक्षारूपकप्रभृतयः। अलङ्कारान्तरव्यङ्ग्यभावे=इदं समस्तं पदम्। अन्यः अलङ्कारः अलङ्कारान्तरं तस्य व्यङ्ग्यभावः। व्यङ्ग्यत्वम्, तस्मिन् अलङ्कारान्तरव्यङ्ग्यभावे अर्थाद् वाच्यालङ्कारा एव यदा व्यञ्जकालङ्काराद् व्यज्यमानाः व्यङ्ग्यालङ्काराः भवन्ति, तदा ध्वन्यङ्गता=ध्वनिरूपता, अर्थाद् ध्वनित्वं भवेत्। 'यदि' इदं पदं हेत्वर्थे उक्तम्। अर्थात् सः व्यङ्ग्यालङ्कारः वाच्यालङ्कारापेक्षया चारुत्वोत्कर्षतः=चारुत्वम्=सहृदयाह्लादकत्वं तस्य उत्कर्षः=उत्कृष्टता, तद्वशाद् व्यङ्ग्यप्राधान्यम्=व्यङ्ग्यालङ्कारस्य प्राधान्यम्=श्रेष्ठत्वं लक्ष्यते=प्रतीयते।

उक्तं ह्येतत्=हि=निश्चयेन पूर्वमुक्तम्। किमुक्तम् इत्याकाङ्क्षायामुच्यते- वाच्यव्यङ्ग्ययोः उभयोः कस्य प्राधान्यमिति? यस्मिन् चारुत्वोत्कर्षः स्यात् तस्य प्राधान्यं भवति इति भावः। यदि वाच्यालङ्कारे चारुत्वस्य उत्कर्षः, तदा वाच्यालङ्कारस्यैव प्राधान्यमिति। यदि व्यङ्ग्यालङ्कारे चारुत्वस्य उत्कर्षः, तदा व्यङ्ग्यालङ्कारस्य प्राधान्यम् इति। अत एवोक्तम्- चारुत्वोत्कर्षनिबन्धना वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्यविवक्षा। चारुत्वस्य उत्कर्षः एव निबन्धनम्=कारणं यस्यां सा चारुत्वोत्कर्षनिबन्धना वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्यस्य विवक्षा भवतीति विज्ञेयम्। अलङ्काराणाम्- व्यङ्ग्यालङ्काराणाम्, वस्तुमात्रव्यङ्ग्यत्वे= वस्तुमात्रेण व्यङ्ग्यतायाम् तु निश्चितमेव अलङ्काराणां

प्राधान्यमिति पूर्वमुक्तं तत्र उक्तेभ्यः उदाहरणेभ्यः एव व्यङ्ग्यालङ्काराणां प्राधान्यम् अवधेयम्। किन्तु यदि अलङ्काराद् अलङ्कारान्तरं व्यज्यते तदा उभयोः प्राधान्यं चारुत्वोत्कर्षमूलकमेव बोध्यम्। प्रधानतायामेव सत्याम् अर्थशक्त्युत्थः अनुरणनरूपः ध्वनिः बोद्धव्यः। अन्यथा= अप्राधान्ये गुणीभूतत्वमेवेति भावः।

अयं भावः - भवता पूर्वं पठितं यद् अलङ्कारः क्वचित् वस्तुमात्रेण व्यज्यन्ते, कदाचित् च अलङ्कारेण। यदा वस्तुमात्रेण अलङ्कारः व्यज्यन्ते, तदा तेषां व्यङ्ग्यालङ्काराणां प्राधान्यं सुनिश्चितं भवति। यतोहि काव्यव्यवहारस्य कृते तस्य अलङ्कारस्य आश्रयता अपेक्षिता अस्ति। यदि वाच्यालङ्कारेण (व्यञ्जकेन) अलङ्कारः व्यज्यते तदा वाच्यव्यङ्ग्यालङ्कारयोः (व्यङ्ग्यव्यञ्ज-कालङ्कारयोः) मध्ये कस्य प्राधान्यं भवेदित्यत्र चारुत्वोत्कर्षः एव नियामकः भवति। यदि चारुत्वं वाच्यालङ्कारे, तदा वाच्यालङ्कारस्य प्राधान्यम्, यदा व्यङ्ग्यालङ्कारे चारुत्वम्, तदा व्यङ्ग्यालङ्कारस्य प्राधान्यमिति। यदि व्यङ्ग्यालङ्कारः प्रधानं तदा ध्वनिः, यदि वाच्यलङ्कारः प्रधानं तदा न ध्वनित्वम्। अपितु गुणीभूतव्यङ्ग्यम् इति विवेकः।

बोधप्रश्नाः

१५. वाच्यव्यङ्ग्योः प्राधान्यस्य नियामकं किम्?
१६. चारुत्वोत्कर्षनिबन्धना इति कस्य विशेषणम्?
१७. वाच्यालङ्कारप्राधान्ये किं भवति?
१८. व्यङ्ग्यालङ्कारप्राधान्ये किं भवति?

९.७ सारांशः

यद्यपि भवता अस्य नवमस्य पाठस्य सर्वे विषयाः विस्तरेण विज्ञाताः। तथापि भवतः प्रबोधाय सर्वेषां विषयाणां सारांशः अत्र उपस्थाप्यते मया। अस्य पाठस्य शीर्षकम् अस्ति "अलङ्कारध्वनेः प्रयोजनप्रतिपादनम्"। अस्य शीर्षकस्य उपशीर्षकत्रयम् अस्ति इति भवता पूर्वम् अस्मिन्नेव पाठे अधीतम्। वस्तुतः ग्रन्थकारेण ध्वन्यालोकस्य द्वितीये उद्योते अलङ्कारध्वनेः विस्तरेण यद् विवेचनं प्रस्तुतम्, तस्य विवेचनस्य किं प्रयोजनमिति बोधयितुम् इदं शीर्षकम् भवतः समक्षम् उपन्यस्तम्।

भवान् पठितवान् एव यद् अर्थशक्त्युत्थस्य ध्वनेः द्वादशभेदाः भवन्ति। तत्र वस्तुना अलङ्कारः अलङ्कारेण अलङ्कारश्च व्यज्येते इति भवान् पठितवान्। एवम् अलङ्कारः द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां व्यज्यते, कदाचिद् वस्तुमात्रेण, कदाचित् च अलङ्कारमात्रेण। सामान्येन सर्वे जानन्ति यद् व्यङ्ग्यालङ्कारः ध्वनिरूपः भवति। किन्तु सर्वथा इदं नास्ति। यदा वाच्यलङ्कारस्य अभावात् केवलं वस्तुमात्रेण अलङ्कारः व्यज्यते, तदा व्यञ्जकालङ्कारस्य अभावात् केवलम् एकः एव व्यङ्ग्यालङ्कारः तिष्ठति। तत्र प्राधान्याप्राधान्ययोः विवक्षा न भवति। यतो व्यञ्जकं वस्तु अस्ति, व्यङ्ग्यः अलङ्कारः अस्ति। तत्र अलङ्कारस्य प्राधान्यं सुनिश्चितमेव भवति। यतोहि केवलेन वस्तुना काव्ये विच्छित्तिः न भवति। कवेः कर्मणि काव्यव्यवहारस्य कृते विच्छित्तिः (चमत्कारः) अपेक्षिता। अतः तत्र तस्य व्यङ्ग्यालङ्कारस्य प्राधान्यं सुनिश्चितम्। यत्र च वाच्यालङ्कारेण व्यङ्ग्यालङ्कारस्य बोधः, तत्र उभयोः व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः अलङ्कारयोः कस्य प्राधान्यं स्यात् इति आकाङ्क्षायां चारुत्वमेव नियामकं भवति। यदि व्यङ्ग्यालङ्कारे चारुत्वाधिक्यं तदा तस्य व्यङ्ग्यालङ्कारस्य ध्वनिरूपत्वम्=(ध्वनित्वम्) सुनिश्चितं भवति। यदि च वाच्यालङ्कारे प्राधान्यं चारुत्वाधिक्यात्, तदा वाच्यालङ्कारः ध्वनिरूपो न भूत्वा गुणीभूतव्यङ्ग्यो भवति इति सम्पूर्णस्य प्रघट्टकस्य सारांशः।।

१. काव्यवृत्तेः — काव्यस्य कविकर्मणः वृत्तेः व्यापारस्य।
 २. छायाम् — शोभाम्, चारुत्वम्।

१.९ सन्दर्भग्रन्थाः

१. ध्वन्यालोकः सटिप्पणी 'प्रकाश' हिन्दीव्याख्योपेतः, लोचनव्याख्यासहितः।
 हिन्दीव्याख्याकारः आ. जगन्नाथपाठकः, पञ्चमं संस्करणं-१९९२,
 चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्।
 २. ध्वन्यालोकः हिन्दीव्याख्यासहितः, हिन्दीव्याख्याकारः आ. विश्वेश्वरः, तृतीयं
 संस्करणं-१९९८, ज्ञानमण्डललिमिटेड, वाराणसी।
 ३. काव्यप्रकाशः हिन्दीव्याख्यासहितः, व्याख्याकारः आ. विश्वेश्वरः
 सिद्धान्तशिरोमणिः ज्ञानमण्डललिमिटेड, वाराणसी।
 ४. काव्यप्रकाशः चूडामणि-सुधासागरटीकासहितः सम्पादकः आ. रेवाप्रसाद-
 द्विवेदी, प्रथमं संस्करणम्, काशी हिन्दूविश्वविद्यालयः १९८२
 ५. ध्वन्यालोकः संस्कृतहिन्दीव्याख्यासंवलितः, टीकाकारः पं. लोकमणिदहालः,
 चौखम्बाप्रकाशनम्।
 ६. ध्वन्यालोकः लोचनसहितः टीकाकारः अभिनवगुप्तपादाचार्यः काव्यमाला-
 प्रकाशनम्

१.१० सहायकग्रन्थाः

१. नाट्यशास्त्रम् — भरतमुनिः।
 २. काव्यप्रकाशः — आ. मम्मटः।
 ३. व्यक्तिविवेकः — महिमभट्टः।
 ४. काव्यशास्त्र का इतिहास — पी.वी. काणे।
 ५. आनन्दवर्धनः — आ. रेवाप्रसादद्विवेदी।
 ६. ध्वनिप्रस्थान में आचार्य मम्मट का अवदान-
 (डॉ. जगदीशचन्द्रशास्त्री, काशीहिन्दूविश्वविद्यालयप्रकाशन।)

१.११ बोधप्रश्नोत्तराणि

१. काव्ये यः अलङ्कारः अभिधया वृत्त्या बोध्यते सः वाच्यलङ्कारः।
 २. काव्ये यः अलङ्कारः अलङ्कारवाचकशब्दं विनैव व्यञ्जनया वृत्त्या व्यज्यते सः
 व्यङ्ग्यलङ्कारः।
 ३. प्राचीनाः अलङ्कारात्मवादिनः उद्भटवामनादयः आचार्याः व्यञ्जनां वृत्तिं न
 स्वीकुर्वन्ति। अतः तेषां मतेन कश्चिद् व्यङ्ग्यलङ्कारो न भवति न वा ते
 अलङ्कारध्वनि-नामकं किमपि वस्तु स्वीकुर्वन्ति। तेषां मते अलङ्कारः केवलं

वाच्य एव । काव्ये ते अलङ्काराः काव्यशरीरस्य शोभाधायकाः शोभाभिवर्धकाः वा भवन्ति ।

४. ध्वनिवादिनः आनन्दवर्धनमम्मटप्रभृतयः आलङ्कारिकाः आचार्याः व्यञ्जनां वृत्तिमङ्गीकुर्वन्ति । तेषां मते अलङ्काराः वाच्याः व्यङ्ग्याश्चेति उभयविधाः भवन्ति । यदा अभिधया वृत्त्या अलङ्कारवाचकशब्देन अर्थतः अलङ्काराः बोध्यन्ते तदा वाच्यालङ्काराः । यदा च व्यञ्जनया वृत्त्या तत्प्रतिपादकवाचकशब्दं विनैव अलङ्काराः व्यज्यन्ते तदा व्यङ्ग्यालङ्काराः ।
५. प्राचीनाः अलङ्कारात्मवादिनः आचार्या अलङ्कारान् वाच्यालङ्कारत्वेन मन्यन्ते । यतो हि तेषां मते व्यञ्जनावृत्तिः नास्ति, न वा ध्वनिनामकः कश्चन पदार्थः अस्ति । अतः ते अनुप्रासादीन् शब्दालङ्कारत्वेन, उपमादीन् च वाच्यतया अर्थालङ्कारत्वेन मन्यन्ते ।
६. येषामलङ्काराणां शरीरीकरणं वाच्यत्वेनाङ्गीकरणे न जातं तेषामेव व्यङ्ग्यत्वेनाङ्गीकारे ध्वनिरूपता शरीरीकरणं वा स्याद् एतदर्थम् आनन्दवर्धनेन अलङ्काराः व्यञ्जकतया व्यङ्ग्यतया वा व्याख्याय तेषां प्राधान्यम् उपस्थापितम् । तथा चोक्तमानन्दवर्धनेन-
शरीरीकरणं येषां वाच्यत्वे न व्यवस्थितम् ।
तेऽलङ्काराः परां छायां यान्ति ध्वन्यङ्गतां गताः ।।२८।।
७. अलङ्काराणां ध्वन्यङ्गता उभाभ्यां प्रकाराभ्यां भवति- व्यञ्जकत्वेन व्यङ्ग्यत्वेन च । अनयोः उभयोः वाच्यव्यङ्ग्यालङ्कारयोः यदा व्यङ्ग्यालङ्कारे चारुत्वोत्कर्षः प्रतीयते तदा तस्य ध्वनिरूपता । अन्यथा वाच्यालङ्कारः एव यदा चारुत्ववान् तदा तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यता भवति ।
८. यदा अलङ्काराः स्वतःसम्भविप्रभृतिभ्यः शब्दशक्त्युत्थेभ्यः वाच्यालङ्कारेभ्यः (व्यञ्जकेभ्यः) व्यज्यन्ते तदा तयोः उभयोः व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः अलङ्कारयोः व्यङ्ग्यालङ्कारे चारुत्वातिशयो भवति । तदा ध्वनिरूपतामुपयाति व्यङ्ग्यालङ्कारः । यदा च काव्ये वाच्यालङ्कारो न भवति, केवलं वस्तुमात्रं भवति तदा तेन वस्तुमात्रेण अलङ्कारे व्यज्यमाने अलङ्कारस्य ध्वन्यङ्गता सुनिश्चिता भवति । उक्तञ्च आनन्दवर्धनेन-
व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदालङ्कृतयस्तदा ।
ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् ।।२९।।
९. शरीरीकरणम्=प्राधान्यम्, शरीरत्वप्राप्तिः । शरीरम् अङ्गी, अशरीरं शरीरं सम्पद्यते इति शरीरीकरणम् ।
१०. ध्वन्यङ्गता उभाभ्यां प्रकाराभ्यां भवति-व्यञ्जकत्वेन व्यङ्ग्यत्वेन च । किन्तु अत्र व्यङ्ग्यत्वेनैव ध्वन्यङ्गता बोध्या । उक्तञ्च ध्वन्यालोकवृत्तौ- “ ध्वन्यङ्गता चोभाभ्यां प्रकाराभ्यां व्यञ्जकत्वेन व्यङ्ग्यत्वेन च । तत्रेह प्रकरणाद् व्यङ्ग्यत्वेनेत्यवगन्तव्यम् ।” इति
११. अर्थशक्त्युत्थध्वनौ स्वतःसम्भवीत्यादीनां भेदानां व्यङ्ग्यालङ्कारस्य व्यञ्जकाः ये वाच्यालङ्काराः सन्ति ते एव व्यञ्जका इत्युच्यन्ते । यथा पूर्वपाठे भवता अधीतम् । प्राप्तश्रीरेष कस्मादित्यादि । तत्र सन्देहोत्प्रेक्षयोः उभयोः अलङ्कारयोः

परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्कलङ्कारो भवति। तस्माच्च सङ्कलङ्काराद् राजनि वासुदेवस्य आरोपमूलकः रूपकालङ्कारः व्यज्यते। अत्र वाच्यः सङ्कलङ्कारः व्यञ्जकः, रूपकालङ्कारश्च व्यङ्ग्यः इति विज्ञेयम्।

१२. ध्वन्यङ्गता इत्यस्य प्राधान्यमित्यर्थः।
१३. वृत्तिः=व्यापारः, काव्यस्य= कवेः कर्मणः वृत्तिर्व्यापारः काव्यवृत्तिः, तदाश्रयात्= तस्य अलङ्कारस्य (व्यङ्ग्यालङ्कारस्य) आश्रयात्= आधारात्। अयं भावः काव्यस्य व्यापारः व्यङ्ग्यालङ्कारस्य आश्रयाद् भवति। उक्तञ्च लोचने- “काव्यस्य कविव्यापारस्य वृत्तिस्तदाश्रयालङ्कारप्रवणा यतः।”
१४. यदा अलङ्काराः वस्तुमात्रेण (व्यञ्जकेन) व्यज्यन्ते तदा व्यङ्ग्यालङ्काराणां ध्वन्यङ्गता सुनिश्चिता भवति। यतो हि काव्यव्यापारः व्यङ्ग्यालङ्कारं विना प्रवृत्तो न भविष्यति चमत्काराभावात्।
१५. वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्यस्य नियामकं चारुत्वं भवति। तथा चोक्तं कारिकायाम्- “चारुत्वोत्कर्षतो व्यङ्ग्यप्राधान्यम्”
१६. चारुत्वस्य उत्कर्षः=चारुत्वोत्कर्षः स एव निबन्धनम्=नियामकं यस्यां सा चारुत्वोत्कर्षनिबन्धना। इदं पदं “प्राधान्यविवक्षा” इत्यस्य पदस्य विशेषणम्। उक्तञ्च मूले- “चारुत्वोत्कर्षनिबन्धना वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्यविवक्षा।”
१७. वाच्यालङ्कारस्य प्राधान्ये गुणीभूतव्यङ्ग्यं भवति।
१८. व्यङ्ग्यालङ्कारस्य प्राधान्ये ध्वनिः इति विवेकः।

१.१२ अभ्यासप्रश्नाः

१. अलङ्कारध्वनेः प्रतिपादनस्य किं प्रयोजनम्?
२. व्यङ्ग्यालङ्कारस्य ध्वन्यङ्गता कदा सुनिश्चिता इति सोदाहरणं व्याख्यात।
३. गुणीभूतव्यङ्ग्यं कदा भवति?
४. चारुत्वोत्कर्षस्य ध्वन्यङ्गतायाः किं प्रयोजनम्?
५. वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्यविवक्षायां किं नियामकमिति विस्तरेण व्याख्यात।

दशमः पाठः (ध्वन्याभासविवेकः)

पाठसंरचना

- १०.१ प्रस्तावना
- १०.२ उद्देश्यम्
- १०.३ ध्वन्याभासप्रसङ्गे तत्स्वरूपम्
मूलग्रन्थः- एवं ध्वनेः प्रभेदान् ... कर्तुमुच्यते।
यत्र प्रतीयमानोऽर्थः ... गोचरो ध्वनेः १/३/१
द्विविधोऽपि ... ध्वनेरगोचरः॥
बोधप्रश्नाः
- १०.४ अभिधामूलध्वनेः गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्।
१०.४.१ प्रथममुदाहरणम्
मूलग्रन्थः- कमलाकरा न ... वाच्याङ्गत्वमेव॥
बोधप्रश्नाः
१०.४.२ द्वितीयमुदाहरणम्
मूलग्रन्थः- एवविधे विषये ... उदाहरणत्वेन निर्देक्ष्यते॥
बोधप्रश्नाः
१०.४.३ गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापवादरूपेण ध्वनेरुदाहरणम्
मूलग्रन्थः- यत्र तु प्रकरणादि ... ध्वनावन्तर्भावः॥
बोधप्रश्नाः
- १०.५ लक्षणामूलध्वनेः गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्
मूलग्रन्थः- एवं विवक्षितवाच्यस्य ... न ध्वनेर्विषयः॥
बोधप्रश्नाः
१०.५.१ लोचनस्थं प्रथममुदाहरणम्
मूलग्रन्थः- प्रेङ्खत्प्रेमप्रबन्धः ... सौभाग्यभूमिः।
बोधप्रश्नाः
१०.५.२ लोचनस्थं द्वितीयमुदाहरणम्
मूलग्रन्थः- विषमकाण्डकुटुम्ब ... कुड्यमध्ये कृता॥
बोधप्रश्नाः
- १०.६ उपसंहारः (ध्वनेः पूर्णलक्षणप्रतिपादनम्)
बोधप्रश्नाः
- १०.७ सारांशः
- १०.८ शब्दावली
- १०.९ सन्दर्भग्रन्थाः
- १०.१० सहायकग्रन्थाः
- १०.११ बोधप्रश्नोत्तराणि
- १०.१२ अभ्यासप्रश्नाः

१०.१ प्रस्तावना

अत्र ध्वन्यालोकस्य दशमे पाठे भवतः स्वागतम्। अस्य ग्रन्थस्य पूर्वपाठे भवता ध्वनेः प्रसङ्गे अर्थशक्त्युत्थस्य अलङ्कारध्वनेः विवेचनस्य किं प्रयोजनमिति पठितम्। तत्र व्यङ्ग्यालङ्कारः द्वयोः अवस्थयोः ध्वनिरूपतामेति इति अधीतम्। प्रथमं तु यदा अलङ्कारः

वस्तुमात्रेण व्यज्यते, तदा काव्यवृत्तेस्तदधीनत्वाद् व्यङ्ग्यालङ्कारस्य ध्वनिरूपता, प्राधान्यं वा सुनिश्चितं भवति। द्वितीयं तु यदा अर्थशक्त्युत्थ-स्वतःसम्भवीत्यादिवाच्यालङ्काराद् अन्यः अलङ्कारः व्यज्यते तदानीं वाच्यालङ्कारः व्यञ्जकः भवति। व्यज्यमानः च अलङ्कारः व्यङ्ग्यत्वेन स्थितो भवति। तत्र व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः अलङ्कारयोः कतरेण प्राधान्येन भाव्यमिति जिज्ञासायां ग्रन्थकारस्य मतेन चारुत्वोत्कर्षः नियामको भवति। अर्थाद् वाच्यालङ्कारापेक्षया यदा व्यङ्ग्यालङ्कारः चारुत्वातिशयवान् भवति, तदा सः व्यङ्ग्यालङ्कारः ध्वनिरूपतामेति इति निर्णयः। वाच्यालङ्कारप्राधान्ये तु गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं भवति इत्यपि ग्रन्थकारेण सुस्पष्टं घोषितमिति भवता अधीतमेव।

एवं ध्वन्यालोकस्य द्वितीये उद्योते त्रिंशत्तमीं कारिकां यावद् ग्रन्थकारेण ध्वनेः भेदप्रभेदपूर्वकं विशदं व्याख्यानं कृतमिति भवता सर्वमेव पूर्वपाठेषु पठितम्। इदानीं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य विषये ग्रन्थकर्त्रा यत् सिद्धान्तितं तत् सर्वमत्र दशमे पाठे भवान् ज्ञास्यति। अस्य पाठस्य शीर्षकमस्ति ध्वन्याभासविवेकः इति।

१०.२ उद्देश्यम्

अस्य “ध्वन्याभास-विवेकः” इति पाठस्य अध्ययनेन भवान्—

- ध्वन्याभासः गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य अपरं नाम अस्ति इति ज्ञास्यति।
- गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य स्वरूपं ज्ञास्यति।
- अभिधामूलध्वनेः गुणीभूतव्यङ्ग्यता कथं भवतीति ज्ञास्यति।
- गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य उदाहरणानि ज्ञातुं समर्थो भविष्यति।
- ध्वनेः पूर्णं लक्षणं किं भवतीति ज्ञास्यति।
- एतत् सर्वं विज्ञाय भवान् कमपि जनं गुणीभूतव्यङ्ग्यविषये बोधयितुं समर्थो भविष्यति।

१०.३ ध्वन्याभासप्रसङ्गे तत्स्वरूपम्

ध्वनिवद् आभासते इति ध्वन्याभासः। यत्र काव्ये व्यङ्ग्यार्थः अतिशयचमत्कारशाली भवति तत्र ध्वनिः भवति। अथवा वाच्यापेक्षया व्यङ्ग्यार्थे अतिशयिनि सति ध्वनिर्भवति। यत्र च व्यङ्ग्यार्थः तथा अतिशायी न भवति, अथवा वाच्यार्थापेक्षया आधिक्येन चमत्कारशाली न भवति तत्र ध्वन्याभासः भवति। ध्वन्याभास एव गुणीभूतव्यङ्ग्यमिति कथ्यते। अगुणः गुणः सम्पद्यते इति गुणीभूतः। गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य लक्षणं भवता काव्यप्रकाशस्य अध्ययने पठितमेव। तत्र मम्मटेन लिखितम्— अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्। अर्थाद् वाच्यार्थाद् व्यङ्ग्यार्थे अनतिशयिनि गुणीभूतव्यङ्ग्यं भवति तच्च मध्यमं काव्यं भवति इति अपि भवता बोध्यम्।

अत्र आनन्दवर्धनाचार्यः गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य परिचयं ध्वनेः निषेधमुखेन प्रददाति। अयं कथयति यद्-यत्र प्रतीयमानः अर्थः (अर्थाद् व्यङ्ग्यार्थः) अस्फुटतया भासते तथा च वाच्यार्थस्य अङ्गतया दृश्यते सः अर्थः (व्यङ्ग्यार्थः) ध्वनेः विषयो न भवति। अर्थाद् यदि ध्वनेः विषयो न स्यात् तदा प्रत्यासत्तिन्यायेन अध्वनेः गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य विषयः भवति इति आयाति। गुणीभूतव्यङ्ग्य एव ध्वन्याभासः कथ्यते इति भवता पठितमेव पूर्वम्।

वस्तुतः प्रतीयमानः अर्थः द्विविधो भवति—अविवक्षितवाच्यरूपः विवक्षितान्यपरवाच्य-रूपश्च। अविवक्षितवाच्यध्वनिरेव लक्षणांमूलध्वनिः। विवक्षितान्यपरवाच्यश्च अभिधामूलध्वनिः

कथ्यते इति भवान् जानाति। एवमुभयार्थं प्रकाराभ्यामागतः प्रतीयमानः अर्थः स्फुटो व्यङ्ग्यार्थः अस्फुटो व्यङ्ग्यार्थः इति द्विविधः। तत्र यः स्फुटः अर्थः शब्दशक्त्या अर्थशक्त्या वा प्रकाशते स एव ध्वनेः मार्गो भवति। अस्फुटः अर्थः ध्वनेः मार्गो न भवति। तत्रापि यः स्फुटोऽर्थः स यदि वाच्यार्थस्य अङ्गतया प्रतीयमानः सन् अवभासते तदा सः अपि ध्वनिः न भवति। अपितु गुणीभूतव्यङ्ग्यो भवति। काव्यप्रकाशे आचार्यमम्मटः गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य अष्टौ भेदान् स्वीकरोति। तथाहि-

अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम्।

सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम्॥४५॥

व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भेदाः स्मृताः॥

अर्थात् अगूढम्, अपरस्याङ्गम्, वाच्यसिद्ध्यङ्गम्, अस्फुटम्, सन्दिग्धप्राधान्यम्, तुल्यप्राधान्यम्, काक्वाक्षिप्तम्, असुन्दरम्, इति गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य अष्टौ भेदाः भवन्ति इति विज्ञेयम्। परन्तु ध्वन्यालोककारस्य वर्णनशैली भिन्ना। ध्वन्यालोकस्य वर्णनानुसारेण संक्षेपतः गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य स्पष्टीकरणं रेखाचित्रेण एवं कर्तुं शक्यते-

व्यङ्ग्यार्थः-

१. अविवक्षितवाच्यः (लक्षणामूलः)
२. विवक्षितान्यपरवाच्यः (अभिधामूलः)
१. अविवक्षितवाच्यः (लक्षणामूलः)-
 १. स्फुटः (ध्वनिरूपः)
 २. अस्फुटः (गुणीभूतव्यङ्ग्यरूपः)
२. विवक्षितान्यपरवाच्यः (अभिधामूलः)-
 १. स्फुटः (ध्वनिरूपः)
 २. अस्फुटः (गुणीभूतव्यङ्ग्यरूपः)
१. स्फुटः (ध्वनिरूपः)-
 १. शब्दशक्त्युत्थः
 २. अर्थशक्त्युत्थः
 ३. उभयशक्त्युत्थः
२. अस्फुटः (गुणीभूतव्यङ्ग्यरूपः)-
 १. शब्दशक्त्युत्थः
 २. अर्थशक्त्युत्थः
 ३. उभयशक्त्युत्थः

मूलग्रन्थः

एवं ध्वनेः प्रभेदान् प्रतिपाद्य तदाभासविवेकं कर्तुमुच्यते-

यत्र प्रतीयमानोऽर्थः प्रम्लिष्टत्वेन भासते।

वाच्यस्याङ्गत्वात् वापि नास्यासौ गोचरो ध्वनेः॥३१॥

द्विविधोऽपि प्रतीयमानः स्फुटोऽस्फुटश्च। तत्र य एव स्फुटः शब्दशक्त्यर्थशक्त्या वा प्रकाशते स एव ध्वनेः मार्गो नेतरः। स्फुटोऽपि योऽभिधेयस्याङ्गत्वेन प्रतीयमानोऽवभासते सोऽस्यानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य ध्वनेरगोचरः।

व्याख्या:- एवं पूर्वोक्तप्रकारेण, ध्वनेः प्रभेदान्=भेदोपभेदान्, प्रतिपाद्य=विविच्य, अर्थाद् उदाहरण- प्रत्युदाहरणाभ्यां ध्वनेः प्रभेदान् सम्यक्तया सुस्थिरीकृत्य तदाभासविवेकम्=तस्य=ध्वनेः आभासः=अयथात्वेन प्रतीतिः यस्मिन् सः ध्वन्याभासः, तस्य विवेकम्=सदसद्-विचारम्, कर्तुं (कुत्र ध्वनिः भवति, कुत्र च ध्वन्याभास इति विवेकं कर्तुं) सवृत्तिः कारिका उच्यते ग्रन्थकारेण इति। कारिकार्थः च एवम् अस्ति-

अन्वयः- यत्र प्रतीयमानः अर्थः प्रम्लिष्टत्वेन भासते, वा वाच्यस्याङ्गत्वात् अपि भासते, असौ अस्य ध्वनेः गोचरः न।

अर्थाद् यस्मिन् काव्ये व्यञ्जनया वृत्त्या प्रतीयमानः व्यङ्ग्योऽर्थः अस्पष्टतया ध्वन्यते, सः ध्वन्यमानः अर्थः ध्वनेः विषयो न भवति। यतो हि स्पष्टः एव प्रतीयमानः अर्थः ध्वनेः विषयो भवति। तथा च स्फुटतया प्रतीयमानः अपि अर्थः यदि वाच्यार्थस्य अङ्गतया भासते, सोऽपि ध्वनेः विषयो न भवति। एवं निष्कर्षः मिलति यद् अस्फुटतया प्रतीयमानः अर्थः, वाच्यस्याङ्गभूतः प्रतीयमानः अर्थश्च, इत्युभौ व्यङ्ग्यार्थौ ध्वनेः विषयो न भूत्वा ध्वन्याभासौ भवतः। ध्वन्याभास एव गुणीभूतव्यङ्ग्यः इति भवान् जानाति एव।

अस्याः एव कारिकायाः सरलार्थः वृत्तौ प्रस्तुतः अस्ति। व्यञ्जनया वृत्त्या बोध्यः अर्थः प्रतीयमानः उच्यते। सः प्रतीयमानः स्फुटास्फुटभेदाभ्यां द्विविधः। तत्र शब्दशक्त्युत्थः अर्थशक्त्युत्थश्च यः प्रतीयमानः अर्थः, स चेत् स्फुटतया प्रतीयमानः प्रधानत्वेन काव्ये प्रतीयते तदा एव ध्वनिः भवति। यदि प्रतीयमानः स्फुटः नास्ति प्रधानं च नास्ति तदा स गुणीभूतव्यङ्ग्यरूपः भवति।

बोधप्रश्नाः

१. ध्वन्याभास इत्यस्य कोऽर्थः?
२. प्रतीयमानः अर्थः कदा गुणीभूतव्यङ्ग्यो भवति?
३. मूले द्विविधोऽपि प्रतीयमानः इत्यस्य कोऽर्थः ?
४. अभिधेयस्याङ्गत्वेन प्रतीयमानः किं भवति ?
५. अनुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य कोऽर्थः ?

१०.४ अभिधामूलध्वनेः गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्

इदम् उपशीर्षकं महत्त्वपूर्णम्। अतः भवता ध्यानेन पठनीयम्। भवान् जानात्येव यद् ध्वनिः द्विविधः- अविवक्षितवाच्यः, विवक्षितान्यपरवाच्यश्च। इमौ क्रमेण लक्षणामूलध्वनिः अभिधामूलध्वनिः अपि कथ्येते। अभिधा मूलं यस्मिन् ध्वनौ सः अभिधामूलध्वनिः इति कथ्यते। अत्र अभिधेयेन अर्थेन प्रतीयमानः व्यङ्ग्यार्थः ध्वन्यते। अयम् अभिधामूलध्वनिः असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति द्विविधः भवति। यत्र ध्वनौ वाच्याद् व्यङ्ग्यस्य

प्रतीतिरूपः क्रमः सम्भवन् अपि लाघवात् न प्रतीयते सः असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो भवति। यद्यपि अस्यापि रसभावतदाभासप्रभृतयः अनेके भेदाः सन्ति, तथापि भेदानामानन्त्याद् आचार्येण अयं रसादिरूपः एकः एव परिगणितः। द्वितीयः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः। यत्र वाच्याद् व्यङ्ग्यस्य प्रतीतिरूपः क्रमः संलक्ष्यते, सः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो भवति। अयं संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः शब्दशक्त्युत्थः अर्थशक्त्युत्थः उभयशक्त्युत्थश्चेति त्रिविधः। तत्र शब्दशक्त्युत्थः वस्त्वलङ्काराभ्यां द्विविधः। अर्थशक्त्युत्थः प्रथमं स्वतःसम्भविकविप्रौढोक्तिसिद्ध-कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धभेदैः त्रिधा भूत्वा वस्त्वलङ्काराभ्यां व्यङ्ग्यव्यञ्जकाभ्यां भेदाभ्यां द्वादश भवति। उभयशक्त्युत्थः पुनः एक एव भवति। एवं संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य पञ्चदश भेदाः, असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य एकः, इति आहत्य विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेः (अभिधामूलध्वनेः) षोडश भेदाः भवन्ति इति सर्वथा भवता स्मरणीयम्। लक्षणामूलध्वनेः विषये अनन्तरं वक्ष्यते।

एतावत् पर्यन्तं भवता ज्ञातं यद् अभिधया वृत्त्या आगताद् वाच्यार्थाद् यत्र व्यञ्जनया वृत्त्या अन्यः अर्थः प्रतीयते, स च प्रतीयमानः अर्थः काव्ये चारुत्ववान् भवति, तदा अभिधा-मूलध्वनिः भवति। अस्य ध्वनेः साकल्येन षोडश भेदाः भवन्ति इति। किन्तु अत्र वक्तव्यम् इदमस्ति यद् अयं षोडशभेदात्मकः अभिधामूलध्वनिः व्यङ्ग्यप्राधान्ये एव भवति। यदा प्रतीयमानार्थापेक्षया (अथवा व्यङ्ग्यार्थापेक्षया) वाच्यार्थे एव चारुत्वोत्कर्षः स्यात्, यदि वा प्रतीयमानः अर्थः अस्पष्टः स्यात्, किं वा अगूढः अपरस्याङ्गः वाच्यसिद्धयङ्गः अस्फुटादिको वा स्यात् तदा गुणीभूतव्यङ्ग्यो भवति, अयं गुणीभूतव्यङ्ग्यार्थः यस्मिन् काव्ये भवति तद् गुणीभूतव्यङ्ग्यमिति उच्यते। अस्यैव अपरं नाम ध्वन्यालोके ध्वन्याभास इत्युक्तम्। एवम् अभिधामूलध्वनिः अभिधेयार्थापेक्षया व्यङ्ग्यार्थस्य अचमत्कारित्वे, अस्फुटत्वे वा गुणीभूतव्यङ्ग्यो भवतीति आयातम्।

१०.४.१ प्रथममुदाहरणम्

गुणीभूतव्यङ्ग्यम् अभिधामूलध्वनेः पृथक्त्वेन बोधयितुं ग्रन्थकारः उदाहरति। तत्र इदं प्रथममुदाहरणं वाच्याङ्गत्वेन प्रतीयमानस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य अस्ति-

मूलग्रन्थः

कमला अरा ण मलिया हंसा उड्डाविआ ण अ पिउच्छा।
केण वि गामतडाए अब्भं उत्ताणअं फलिहम्।। इति प्राकृतम्
कमलाकरा न मलिना हंसा उड्डायिता न च पितृष्वसः।
केनापि ग्रामतडागे अभ्रमुत्तानितं क्षिप्तम्।। इतिच्छाया
अत्र हि प्रतीयमानस्य मुग्धवध्वा जलधराप्रतिबिम्बदर्शनस्य वाच्याङ्गत्वमेव।

व्याख्या:- काचिद् ग्रामवधूः स्वपितृष्वस्रा साकं गृहाद् बहिः क्षेत्रे याति। तत्र कमपि तडागम् अवलोक्य वदति-हे पितृष्वसः! पश्यतु भवती, अस्मिन् तडागे जलमपि मलिनं नास्ति, न वा अस्मिन् तरन्तः हंसाः उत्पातिताः, तथापि केनापि जनेन अस्मिन् तडागे मेघः (परिवर्त्य) अधोमुखं कृत्वा स्थापितः इति।

अत्र केनापि मेघः अधोमुखं कृत्वा तडागोपरि स्थापितः इति वाच्यार्थः। मेघप्रतिबिम्बदर्शनरूपः व्यङ्ग्यार्थः चास्ति। किन्त्वत्र वाच्यार्थेनैव (केनापि अतिनिपुणेन अभ्र-मुत्तानितमस्मिन् तडागे इत्येवं रूपेण) विस्मयविभावरूपेण आश्चर्यातिशयः प्रतीयते, न तु व्यङ्ग्यार्थेन। अतोऽत्र व्यङ्ग्यार्थः वाच्यार्थस्य अङ्गत्वमुपगतः सन् गुणीभूतो भवति। अत एव उक्तं मूले-अत्रेति। अर्थाद् अस्मिन् पद्ये प्रतीयमानः मेघप्रतिबिम्बदर्शनरूपः अर्थः केनापि

अभ्रमुत्तानितमिति वाच्यार्थस्य अङ्गं भवति। अतोऽत्र अभिधामूलव्यङ्ग्यार्थः वाच्यार्थस्याङ्गमिति अभिधामूलध्वनेः गुणीभूतत्वम्। लोचनटीकायामपि अयमाशयः अभिनवगुप्तपादाचार्येण सुस्पष्टतया स्फोरितः। तथाहि... “केनापि अति निपुणेन ...वाच्येनैव हि विस्मयविभावरूपेण मुग्धिमातिशयः प्रतीयते इति वाच्यादेव चारुत्वसम्पत्। वाच्यं तु स्वात्मोपपत्तयेऽर्थान्तरं स्वोपकारवाञ्छया व्यनक्ति।”

बोधप्रश्नाः

६. अस्मिन् पद्ये वाच्यार्थः कः, व्यङ्ग्यार्थश्च कः?
७. इदं कीदृशस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य उदाहरणम्?
८. इदं पद्यं कस्मिन् वृत्ते लिखितम् ?
९. अत्र वाच्यार्थे चमत्कारः इत्यत्र किं प्रमाणम् ?
१०. कथमत्र अभिधामूलध्वनेरेव गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् ?

१०.४.२ द्वितीयमुदाहरणम्

भवता पूर्वं पठितं यत् प्रतीयमानस्यार्थस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं द्विधा भवति। क्वचिद् वाच्यस्याङ्गत्वेन विद्यमाने व्यङ्ग्यार्थे। क्वचित् च व्यङ्ग्यार्थापेक्षया वाच्यार्थे एव चारुत्वाधिक्ये प्रतीयमाने। तदुपरि प्रथमे उदाहरणे प्रतीयमानस्य वाच्याङ्गत्वेन गुणीभूतस्य उदाहरणं दत्तम्। इदानीं प्रतीयमानार्थापेक्षया वाच्यार्थे चारुत्वोत्कर्षस्य विद्यमानत्वेन गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य उदाहरणं प्रददाति। तथाहि-

भूलग्रन्थः

एवविधे विषये अन्यत्रापि यत्र व्यङ्ग्यापेक्षया वाच्यस्य चारुत्वोत्कर्षस्य प्रतीत्या प्राधान्यमवसीयते, तत्र व्यङ्ग्यस्याङ्गत्वेन प्रतीतेर्ध्वनेरविषयत्वम्। यथा-

वाणीरकुडगोड्डीणसडणि कोलाहलं सुणंतीए।

घरकम्मवावडाएं बहुए सीअंति अंगाई॥ इति प्राकृतम्।

वानीरकुड्डीण-शकुनिकोलाहलं शृण्वन्त्याः।

गृहकर्मव्यापृतायाः वध्वाः सीदन्त्यङ्गानि॥ इतिच्छाया॥

एवं विधो हि विषयः प्रायेण गुणीभूतव्यङ्ग्यस्योदाहरणत्वेन निर्देक्ष्यते॥

व्याख्या:- एवं विध इति। एवविधे विषये अन्यस्मिन्नपि पद्ये यत्र व्यङ्ग्यार्थापेक्षया वाच्यार्थस्य प्राधान्यं प्रतीयते, अथवा व्यङ्ग्यार्थोऽस्फुटो भवति, उत वा व्यङ्ग्यार्थः वाच्यार्थस्याङ्गं भवति, किं वा व्यङ्ग्यार्थापेक्षया वाच्यार्थः एव सुन्दरो भवति, तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं बोध्यम्। तादृशेषु विषयेषु व्यङ्ग्यस्य अङ्गत्वेन प्रतीतेः ध्वनेः विषयता न भवति, अपितु गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेव भवति। यथा- काचित् प्रणयिनी स्वीयेन प्रणयिना (उपपतिना) साकं रन्तुं नियतं कालं स्थानं वा निश्चित्य निर्दिशति-यद् अहम् अस्मिन् निर्दिष्टे काले वेतसलताकुञ्जे मिलिष्यामि इति। उपपत्तिः नियते काले नियतं स्थानं वेतसलतामण्डपं प्रति गतवान्। किन्तु गृहकर्मणि संलग्ना बधूः समयाभावात् तत्र न गतवती। इदं तु भवान् जानात्येव यत् कस्मिंश्चिद् उद्याने, कुञ्जे, लाटिकायां वा पक्षिणः नीडेषु निवसन्ति। तत्र कश्चिदकस्माद् गच्छति तदा ते कोलाहलं

कृत्वा परस्परं स्वजातीमान् सावधानं भवितुं सूचयन्ति। पक्षिणां कोलाहलं श्रुत्वा मनुष्योऽपि अनुमाति यद् अत्र कश्चिद् आगतो भवेत्।

प्रकृते उपपत्तिं कुञ्जं प्रति गन्तुं दत्तसङ्केता वधूः कार्ये व्यापृतत्वात्, विस्मृतेः वशाद् वा तत्र न गता। परं संकेतानुसारेण उपपत्तिः तत्र गतः। येन पक्षिणः कोलाहलं कर्तुं प्रारब्धवन्तः। तेषां शकुनीनां कोलाहलं श्रुत्वा वधूः शिथिलगात्रा, उद्विग्ना वा भवति। यतो हि सा विचारयति-अहह मम वचनं प्रति विश्वासं कृत्वा प्रणयी तत्र गतवान् अस्ति। अहं तु स्वयमेव दत्तसंकेता सती तत्र न अगममिति।

पद्यार्थः एवं बोध्यः- वेतसवृक्षस्य लतानां बाहुल्येन सघनकुञ्जाद् उड्डीनानां शकुनीनां=पक्षिणां कोलाहलम्=विरावम्, आकर्णयन्त्याः गृहकर्मणि व्यापृतायाः=संलग्नायाः, बध्वाः वधूट्याः (पुत्रवध्वाः) अङ्गानि शरीरावयवाः सीदन्ति अवसीदन्ति। विषयेऽस्मिन् एकमुदाहरणं प्रस्तूय ग्रन्थकारः कथयति यद् गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य प्रसङ्गवशाद् अत्र एकम् उदाहरणं प्रस्तुतम्। गुणीभूतव्यङ्ग्यसम्बन्धीनि एवंविधानि अनेकानि उदाहरणानि गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य विवेचनप्रसङ्गे विस्तरेण प्रस्तोष्यन्ते।

अत्र दत्तसंकेतः पुरुषः लतागृहं प्राप्तवान् (गतवान्) इति व्यङ्ग्यार्थः। बध्वा = पुत्रबध्वाः अङ्गानि शकुनिकोलाहलं श्रुत्वा सीदन्ति इति वाच्यार्थः। उभयोः वाच्यव्यङ्ग्यार्थयोः समीक्षायां चारुत्वोत्कर्षः वाच्यार्थे एव विश्राम्यति इति सहृदयानां सम्मतिः। एवमिदं पद्यं वाच्यार्थे चमत्काराधिक्याद् गुणीभूतव्यङ्ग्यस्योदाहरणम्

काव्यप्रकाशे गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य अष्टौ भेदाः सोदाहरणं व्याख्याताः इति पूर्वमेव उक्तम्। तत्र आचार्यः मम्मटः अमुं पद्यम् असुन्दरव्यङ्ग्यस्योदाहरणप्रसङ्गे उद्धृतवान्। साहित्यदर्पणेऽपि तथैवायमसुन्दरव्यङ्ग्यस्य उदाहरणम् अस्ति।

अभिनवगुप्तपादाचार्यः लोचनटीकायाम् अस्य पद्यस्य विषये एवं लिखति- 'अत्र दत्त-संकेत-चौर्यकामुकरतसमुचितस्थानप्राप्तिर्ध्वन्यमाना वाच्यमेवोपस्कुरुते। तथा हि गृहकर्मव्यापृतायाः इत्यन्यपरायाः अपि वध्वाः इति सातिशयलज्जापारतंत्र्यबद्धाया अपि, अङ्गानीत्येकमपि न तादृगङ्गं यद् गाम्भीर्यावहित्ववशेन संवरीतुं पारितं सीदन्तीत्यास्तां गृहकर्मसम्पादनं स्वात्मानमपि धर्तुं न प्रभवन्तीति।... अस्मादेव वाच्यात् सातिशयमदनपरवशता-प्रतीतेशचारुत्वसम्पत्तिः।'।

बोधप्रश्नाः

११. इदं पद्यं कस्मिन् वृत्ते लिखितम्?
१२. कीदृशस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्येदमुदाहरणम्?
१३. अत्र ध्वनिर्नास्ति इत्यत्र किं प्रमाणम्?
१४. इदमुत्तमं काव्यं कदा स्यात्?

१०.४.३ गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापवादरूपेण ध्वनेरुदाहरणम्

गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां भवति। प्रथमं वाच्यार्थापेक्षया व्यङ्ग्यार्थस्य अचारुत्वे, अपरञ्च व्यङ्ग्यार्थस्य वाच्यार्थाङ्गत्वे। अत्र उभयोः गुणीभूतव्यङ्ग्ययोः उदाहरणे ग्रन्थकारेण प्रस्तुते। तथा च सहैव इदमपि कथितं यद् अभिधामूलव्यङ्ग्यध्वनेः गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् इति। अतः ग्रन्थकारेण "कमलाकरा न मलिना" इति प्रथममुदाहरणं दत्तम्। अत्र अभिधेयार्थाद्

व्यज्यमानः मुग्धवध्वाः मेघप्रतिबिम्बरूपः व्यङ्ग्यार्थः अभ्रमुत्तानितमित्यस्याङ्गत्वमुपगतः इति वाच्याङ्गत्वस्योदाहरणम्।

ध्वन्याभासविवेकः

द्वितीयं "वेतसलतागहनोड्डीनेत्यत्र अभिधेयार्थाद् व्यज्यमानः दत्तसंकेतः कश्चिद् लतागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यार्थः, वध्वाः सीदन्त्यङ्गानीति वाच्यार्थापेक्षया असुन्दरः। अतः असुन्दरव्यङ्ग्यस्योदाहरणम्।

इदानीम् अभिधामूलध्वनेः एकम् उदाहरणं प्रस्तूय ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः विवेकं कर्तुम् इच्छति ग्रन्थकारः। असौ ध्वनेः परिचयं ददत् कथयति यद् यत्र प्रकरणादिवशाद् अभिधया वृत्त्या विशेषार्थं प्रस्तूय वाच्यार्थः पुनः प्रतीयमानस्यार्थस्य अङ्गत्वम् उपयाति तथा च व्यङ्ग्यार्थस्यैव प्राधान्यं भवति। तत्र अनुरणनरूपो ध्वनिः भवति। तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यं न भवति। अमुं तथ्यं ग्रन्थकारः एकेन ध्वनेः उदाहरणेन स्पष्टीकरोति-

मूलग्रन्थः

यत्र तु प्रकरणादिप्रतिपत्त्या निर्धारितविशेषो वाच्यार्थः पुनः प्रतीयमानाङ्गत्वेनैवाभासते सोऽस्यैवानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य ध्वनेर्मार्गः यथा-

उच्चिणसु पडिअ कुसुमं मा धुण सेहालिअं हालिअसुद्धे।
अहं दे विषम विश को सुरेण सुओ बलअ सहो॥ इति प्राकृतम्।
उच्चिनु पतितं कुसुमं मा धुनीहि शेफालिकां हालिकस्नुषे।
एष ते विषमविरावः श्वसुरेण श्रुतो वलयशब्दः॥ इतिच्छाया

अत्र ह्यविनयपतिना सह रममाणा सखी बहिः श्रुतवलयकलकलया सख्या प्रतिबोध्यते। एतदपेक्षणीयं वाच्यार्थप्रतिपत्तये। प्रतिपन्ने च वाच्यार्थे तस्याविनयप्रच्छादन-तात्पर्येणाभिधीयमानत्वात् पुनर्व्यङ्ग्याङ्गत्वमेवेत्यस्मिन्ननुरणनरूपव्यङ्ग्यध्वनावन्तर्भावः॥

व्याख्या:- इदं संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेरुदाहरणमस्ति। यत्र=यस्मिन् काव्ये। प्रकरणादिप्रतिपत्त्या=प्रकरणादीनां ज्ञानेन। निर्धारिताविशेषोऽर्थः=विशेषस्य प्राकरणिकस्य अर्थस्य निर्धारणं नियमनं कृत्वा। वाच्याऽर्थः=अभिधेयोऽर्थः। पुनः प्रतीयमानाङ्गत्वेन=प्रतीयमानस्य व्यङ्ग्यार्थस्य अङ्गत्वेन=अप्रधानरूपेण, अर्थात् प्रतीयमानस्याङ्गतया आभासते=प्रतीयते। सः प्रतीयमानोऽर्थः। अस्यैव अनुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य=अभिधामूल-अनुस्वानाभरूपस्य व्यङ्ग्यस्य ध्वनेः मार्गः=पन्थाः अस्ति।

यथा- हे हालिकस्नुषे=हे कृषकपुत्रि! पतितं कुसुमम्=भूमौ स्वतः एवं पतितं (पर्यस्तं) पुष्पम् (अत्र कुसुममिति जातावेकवचनम्। उच्चिनु=संचिनु। शेफालिकाम्=एतन्नामकस्य पुष्पविशेषस्य (हरशृङ्गार इति हिन्दां प्रसिद्धस्य) शाखां मा धुनीहि=आकर्षणधूननादिना मा आत्मानमुद्वेजय। उत्तरार्धे हेतुमाह-शेफालिकाशाखायाः आकर्षणेन धूनेन च तव हस्तयोः विद्यमानयोः कङ्कणयोः (वलययोः ध्वनिः) विषमविरावः=अप्रत्याशितः असम्बद्धः ध्वनिः तव श्वसुरेण श्रुतः=आकर्णितः।

अत्र पद्ये केनचिद् अविनीतेन उपपतिना सह रमयन्त्याः पुंश्चल्याः सख्या रममाणा पुंश्चली प्रतिबोध्यते। एतद्=व्यङ्ग्यार्थः वाच्यार्थप्रतिपत्तये=अभिधेयार्थज्ञानाय अपेक्षणीयम्=आवश्यकम्। प्रतिपन्ने च वाच्यार्थे=अभिधेयार्थे सुनिश्चिते सति, तस्य वाच्यार्थस्य अविनयप्रच्छादन-तात्पर्येण=अविनयस्य परपुरुषसम्भोगरूपस्य अशिष्टाचारस्य प्रच्छादनतात्पर्येण=सङ्गोपनाभिप्रायेण अभिधीयमानत्वाद्=अभिहितत्वात्, कथितत्वाद् वा, पुनः व्यङ्ग्यस्य=प्रतीयमानस्य अङ्गत्वमेव=परिपोषकमेव भवतीति शेषः। अतः अस्मिन् अनुरणनरूपव्यङ्ग्यध्वनौ=अनुस्वानाभरूपव्यङ्ग्यध्वनौ। अन्तर्भावः=गतार्थता भवति।

अत्रेदं तात्पर्यम्-काचित् पुंश्चली केनापि अविनीतेन सह रमणं करोति। सम्भोगक्रियायां स्तनमर्दनचुम्बनादिकर्मणि निषेधादि-क्रियायां तस्याः हस्तयोः वलयः शब्दं करोति। कदाचित् कश्चिद् अनयोः सम्भोगक्रियां वलयशब्दमाध्यमेन न जानीयादिति पुंश्चल्याः सखी तां सावधानं कर्तुं स्पष्टतया न निषिध्य उक्तपद्यार्थस्य माध्यमेन बोधयति- हे हालिकस्नुषे! पतितं कुसुमं चिनु, शोफालिकायाः-शाखां मा धुनीहि। अन्यथा तव श्वसुरः वलययोः शब्दं श्रोष्यति।

अत्र काचित् सखी परपुरुषेण सह रमयन्तीं सखीं सावधानं करोतीति व्यङ्ग्यार्थः। तव श्वसुरः वलयस्य विषमविरावं श्रुत्वा कुपितो भविष्यतीति वाच्यार्थः। प्रथमम् अत्र व्यङ्ग्यार्थवाच्यार्थः प्रतिपत्तये अपेक्षितः। जातायां वाच्यार्थप्रतिपत्तौ, परपुरुष-सम्भोगरूपम् अविनयं गोपायितुम् अयं वाच्यार्थः अपि व्यङ्ग्यार्थस्य अङ्गं भवति। एवमत्र न गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं प्रत्युत संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिरेव।

लोचनकारः अत्र किमपि विशेषमेव वक्ति, तद्यथा- 'यतः श्वसुरः शोफालिकालतिकां प्रयत्नैः रक्षन् तस्याः आकर्षणधूननादिना कुप्यति तेनात्र विषमपरिपाकत्वं अन्यथा स्वोक्त्यैव व्यङ्ग्याक्षेपः स्यात्।'

बोधप्रश्नाः

१५. अनुरणनरूपव्यङ्ग्यध्वनिः कदा भवति?
१६. गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रसङ्गे ग्रन्थकारेण ध्वनेः पुनरप्येकमुदाहरणं किमर्थं दत्तम्?
१७. उच्चिनु पतितमित्यत्र वाच्यार्थः व्यङ्ग्यार्थश्च कौ?

१०.५ लक्षणामूलध्वनेः गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्

इदमपि उपशीर्षकं भवतः कृते अतीव महत्त्वपूर्णम्। यथा भवतः कृते अस्यैव दशमपाठस्य १०.४ बिन्दुः आवश्यकः अस्ति तथैव इदमपि उपशीर्षकं महत्त्वपूर्णम् अस्ति। विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिः अभिधामूलध्वनिः कथ्यते इति भवता ज्ञातम्। पुनश्च अभिधामूलध्वनेः कथं गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं भवति इति सोदाहरणं पठितम्। इदानीं लक्षणामूलध्वनेः गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं पठिष्यते। लक्षणा मूलं यस्मिन् ध्वनौ सः लक्षणामूलध्वनिः। अर्थाद् लक्षणया वृत्त्या आगतेन लक्ष्यार्थेन व्यञ्जनया यः व्यङ्ग्योऽर्थः प्रतीयते, स प्राधान्येन न भूत्वा लक्ष्यार्थस्यैवाङ्गत्वमुपैति अथवा लक्ष्यार्थे एव चमत्काराधिक्यं जायते, तदा लक्षणामूलध्वनेः गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् अङ्गीक्रियते। पूर्वं द्वितीयोद्योतस्य आदौ लक्षणामूलध्वनिविवेचनप्रसङ्गे लक्षणामूलध्वनेः द्वौ भेदौ प्रदर्शितौ ग्रन्थकारेण-अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वनिः अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिश्च। तत्र प्रथमभेदस्योदाहरणप्रसङ्गे "स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो, तदा जायन्ते गुणा इति द्वे उदाहरणे प्रदत्ते। द्वितीयस्य भेदस्योदाहरणप्रसङ्गे अपि द्वे उदाहरणे प्रदत्ते- रविसङ्क्रान्तसौभाग्यः, गगनं च मत्तमेघमिति च। यदा ध्वनिविषयतायां व्यङ्ग्यार्थस्य अप्राधान्याद् अचारुत्वेन गुणीभूतव्यङ्ग्यता प्रथते, तदा तत्रापि इमौ द्वौ भेदौ भवितुमर्हतः। किन्तु प्रपञ्चविध्या इह न प्रतन्यते।

ग्रन्थकारः ध्वनेरुपसंहारप्रसङ्गे गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य विवेचनप्रसङ्गे च तथैव विवक्षुः अस्ति। अतएव अवतरणिकायां कथयति यद् अविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेः तदाभासविवेके प्रस्तुते सति इदानीम् अविवक्षितवाच्यस्यापि ध्वन्याभासविवेकं कर्तुमिदं प्रकरणमारभ्यते इति। ग्रन्थकारः प्रसङ्गेऽस्मिन् कथयति यद् व्युत्पत्तेरभावात् शक्तेरभावाद्वा लाक्षणिकानां शब्दानां यत्र प्रयोगो भवति तत्रापि ध्वनेः विषयता न भवति। अर्थात् तत्रापि गुणीभूतव्यङ्ग्यध्वनिः एव भवति। तथाहि-

“एवं विवक्षितवाच्यस्य ध्वनेस्तदाभासविवेके प्रस्तुते सत्यविवक्षितवाच्यस्यापि तं कर्तुमाह-

अव्युत्पत्तेरशक्तेर्वा निबन्धो यः स्वलदगतेः।

शब्दस्य स च न ज्ञेयः सूरिभिर्विषयो ध्वनेः॥३२॥

स्वलदगतेरुपचरितस्य शब्दस्य व्युत्पत्तेरशक्तेर्वा निबन्धो यः स च न ध्वनेर्विषयः॥

व्याख्या- एवम्=पूर्वाक्तप्रकारेण विवक्षितान्यपरवाच्यस्य=अभिधामूलस्य ध्वनेः तदाभासविवेके=तस्य अभिधामूलध्वनेः आभासः असत्यतया प्रतीतिः। तस्य विवेके=कः ध्वनेः विषयः कश्च गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य विषयः इति भेदात्मकज्ञाने प्रस्तुते सति अविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेः अर्थात् लक्षणामूलध्वनेः अपि गुणीभूतव्यङ्ग्याद् ध्वनेः भेदात्मकबोधप्राप्तये आह=कथयति।

कारिकायाः अन्वयः- अव्युत्पत्तेः अशक्तेः वा यः स्वलदगतेः शब्दस्य निबन्धः स च सूरिभिः ध्वनेः विषयः न ज्ञेयः। अव्युत्पत्तेः=अनुप्रासादिनिबन्धतात्पर्येण प्रवृत्तेः। अशक्तेः=प्रतिभायाः अभावात्। स्वलदगतेः=गौणस्य लाक्षणिकस्य वा। शब्दस्य यः निबन्ध=प्रयोगः। स च=लाक्षणिकः प्रयोगः। सूरिभिः सहृदयैः साहित्यतत्त्वमर्मज्ञैः ध्वनेः अविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेः विषयः न ज्ञेयः=बोद्धव्यः।

अतएव वृत्तौ आचार्यः लिखति-स्वलदगतेः उपचरितस्य=उपचारो नाम गौणः प्रयोगः। अथवा अत्यन्तं विशकलितयोः पदार्थयोः भेदप्रतीतिस्थगनमात्रमुपचारः। एवं विधः औपचारिकः प्रयोगः चेद् अव्युत्पत्तेः अशक्तेः वा कारणात् केनापि क्रियते तदा स ध्वनेः विषयो न भवतीति संक्षेपः। अस्य प्रघट्टकस्य अयम् अभिप्रायः-

अविवक्षितवाच्यध्वनिः लक्षणामूलध्वनिः इत्यपि कथ्यते। यतो हि लक्षणा मूलं यस्मिन् ध्वनौ सः लक्षणामूलध्वनिः भवति एवमेव अविवक्षितं वाच्यं यस्मिन् ध्वनौ इति अविवक्षितवाच्यध्वनिः भवति, इति भवान् जानाति। अत्र ग्रन्थकारः लक्षणामूलध्वनेः गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वस्य विषयतायां कथयति यद्- मुख्यार्थबाधे जाते कविना प्रतिभाशक्तिभ्यां परिवर्द्धितस्य लाक्षणिकस्य शब्दस्य प्रयोगः क्रियते। तेन च प्रयोगेण चमत्कारातिशायी व्यङ्ग्योऽर्थः प्रतीयते। तदा लक्षणामूलध्वनेः विषयता भवति। यदि च अशक्तेः अव्युत्पत्तेः वा लाक्षणिकः शब्दः प्रयुज्यते तत्र व्यङ्ग्यार्थः कश्चिद् विच्छित्तिविशेषं न प्राप्नोति। अतः तदा लक्षणामूलध्वनिः न भवति, अपितु गुणीभूतव्यङ्ग्यः एव भवति। स च गुणीभूतव्यङ्ग्यः लक्षणामूलकः अतः लक्षणामूलः गुणीभूतव्यङ्ग्यः इति अभिधानं जायते।

बोधप्रश्नाः

१८. स्वलदगतिः इत्यस्य कोऽर्थः ?

१९. अव्युत्पत्तेः अशक्तेः वा स्वलदगतेः शब्दस्य प्रयोगे ध्वनिः न भवति इत्यस्य कोऽभिप्रायः ?

२०. स्वलदगतेः शब्दस्य अशक्त्या अव्युत्पत्त्या वा प्रयोगो भवति तदा किं भवति?

१०.५.१ लोचनस्थं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य प्रथममुदाहरणम्

कारिकायां लिखितम् अस्ति- अव्युत्पत्तेः अशक्तेः वा इति। अर्थात् क्वचित् अव्युत्पत्तिवशाद् लाक्षणिकः प्रयोगः अभीष्टसिद्धिं न करोति, क्वचित् च अशक्तिवशादिति। तत्र प्रथमं लाक्षणिके प्रयोगस्थले अव्युत्पत्तिवशाद् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं भवति। तदुदाह्रियते-

मूलग्रन्थः

प्रेङ्खत्प्रेमप्रबन्ध-प्रचुरपरिचये प्रौढसीमन्तिनीनाम्।

चित्ताकाशावकाशे विहरति सततं यः स सौभाग्यभूमिः॥

अर्थाद् यः प्रौढानां सीमन्तिनीनां प्रेङ्खताम्=स्फुरितानां प्रेमप्रबन्धानां प्राचुर्येण परिचयः यस्मिन्, एवंभूते चित्ताकाशरूपे अवकाशे सततं विहारं करोति सः (पुरुषः) सौभाग्यभूमिः=सौभाग्यशाली अस्तीत्यर्थः।

अत्र अव्युत्पत्तिः इत्यस्य अर्थः अनुप्रासादिनिबन्धनतात्पर्येण प्रवृत्तिः अस्ति। अर्थाद् अनुप्रासालङ्कारं घटयितुमत्र कविना प्रेङ्खदिति लाक्षणिकः प्रयोगः चित्ताकाश इति गौणः प्रयोगः च कृतः। किन्तु अयं प्रयोगः ध्वन्यमानरूपसुन्दरप्रयोजनांशपर्यवसायी न भवति। अतोऽत्र लक्षणांमूलध्वनिः न भूत्वा गुणीभूतव्यङ्ग्यमेव भवति।

बोधप्रश्नाः

२१. अत्र कथं गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्?

२२. प्रेङ्खत्प्रेम इत्यत्र किं छन्दः?

२३. प्रौढसीमन्तिनीनाम् इत्यत्र कथं समासः?

१०.५.२ लोचनस्थगुणीभूतव्यङ्ग्यस्य द्वितीयमुदाहरणम्

अत्र अभिनवगुप्तपादाचार्येण लक्षणांमूलध्वनेः गुणीभूतव्यङ्ग्यतायाम् अशक्तिवशाद् गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य उदाहरणं प्रददाति। अशक्तिः=वृत्तपरिपूर्णाद्यसामर्थ्यम्। यथा-

मूलग्रन्थः

विषमकाण्डकुटुम्बकसञ्चयप्रवर वारिनिधौ पतता त्वया।

चलतरङ्गविघूर्णितभाजने विचलतात्मनि कुड्यमये कृता॥

अर्थाद् हे विषमकाण्डकुटुम्बकसञ्चयप्रवर! विषमाणि काण्डानि बाणा यस्य स विषमबाणः कामः। तस्य कुटुम्बकसञ्चये=सुहृत्समूहे परिवारजने वा प्रवरः=श्रेष्ठः चन्द्रः तत्सम्बुद्धौ हे विषमकाण्डकुटुम्बकसञ्चयप्रवरचन्द्र! वारिनिधौ = चलाः चञ्चला तरङ्गाः तदिव विघूर्णितं भाजनं, तद्रूपे कुड्यमये स्वीये विचलता= विक्षुब्धता कृता इति।

अत्र 'प्रवरान्तम्' आद्यं पदं च चन्द्रमसि उपचरितम्। 'भाजनमि'ति पदम् आशये उपचरितम्। 'कुड्यमय' इति च विचले उपचरितम्। किन्तु अत्र एतानि लाक्षणिकानि पदानि कामपि कान्तिं न पुष्यन्ति। केवलं वृत्तपादपूर्तिमेव कुर्वन्ति। अतोऽत्र न लक्षणांमूलध्वनिः। अपितु अत्र लाक्षणिक-शब्दार्थतात्पर्याद्व्यञ्जितव्यङ्ग्यार्थः खिलीकृतः इति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेव।

२४. अत्र कथमशक्त्या गुणीभूतव्यङ्ग्यता?
२५. का नाम शक्तिः?
२६. विषमकाण्डेति पद्यस्य किं तात्पर्यम्?

१०.६ उपसंहारः (ध्वनेः पूर्णलक्षणप्रतिपादनम्)

एवं विवक्षितान्यपरवाच्य (अभिधामूल)- ध्वनेः, अविवक्षितवाच्यध्वनेः (लक्षणाध्वनेः) ध्वन्याभासस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य च सोदाहरणविवेकं कृतवान्। एतेषां सर्वेषां भेदोपभेदपूर्वकं ध्वनेः विषयाणां व्याख्यानं विधाय उपसंहाररूपेण ध्वनिः कः पदार्थः इति कारिकया निष्कर्षरूपेण ध्वनेः पूर्णलक्षणं प्रस्तौति।

ध्वनिकारः कथयति-द्वितीयोद्योते, अन्येष्वपि उद्योतेषु साङ्गोपाङ्गं ध्वनेः विवेचनं कृतम्। तत्र स्फुटत्वेन ध्वनेः (व्यङ्ग्यार्थस्य) प्रतीतौ, प्रधानतया वा प्रतीतौ एव ध्वनिः भवति। अन्यथा तस्य व्यङ्ग्यार्थस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं भवतीति अभिप्रायः।

मूलग्रन्थः

सर्वेष्वेव प्रभेदेषु स्फुटत्वेनावभासनम्।

यद् व्यङ्ग्यस्याङ्गिभूतस्य तत्पूर्णं ध्वनिलक्षणम्॥३३॥

व्याख्या- सर्वेषु प्रभेदेषु व्यङ्ग्यस्याङ्गिभूतस्य यत् स्फुटत्वेन अवभासनं तद् एव पूर्णं ध्वनिलक्षणम् इति वाक्यसम्बन्धः।

सर्वेषु प्रभेदेषु=ध्वनेः यावन्तः भेदोपभेदाः प्रदर्शिताः तेषु भेदेषु। अङ्गिभूतस्य व्यङ्ग्यस्य=प्रधानीभूतस्य व्यङ्ग्यार्थस्य यत् स्फुटत्वेन स्पष्टतया, अवभासनम्=प्रतिभासनं व्यञ्जनं वा (यतः भावानयने द्रव्यानयनमिति न्यायादवभासनं व्यङ्ग्यम्)। न तु स्फुटतया व्यञ्जनातिरिक्तम्। पूर्णं ध्वनिलक्षणं पूर्णं ध्वनेः स्वरूपम् इति। अथवा लक्षणस्य ज्ञानपरिच्छेद्यत्वाद् ज्ञानमेव ध्वनिलक्षणमिति वा। कारिकायामेवकारेण ततोऽन्यस्य च आभासरूपत्वमेवेति सूचयता तदाभासविवेकहेतु भावो यः प्रक्रान्तः स एव निर्वाहितः इति।

बोधप्रश्नाः

२७. अवभासनमित्यस्य कोऽर्थः ?
२८. ध्वनेः मुख्यतया कति भेदाः ?
२९. अङ्गीत्यस्य कोऽर्थः ?

१०.७ सारांशः

अस्मिन् ध्वन्याभासनामके पाठे गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य विषये भवान् पठितवान्। यत्र प्रतीयमानः अर्थः स्फुटरूपेण न व्यज्यते सः ध्वन्याभासः। अर्थाद् सः गुणीभूतो व्यङ्ग्यो भवति। अतएव आनन्दवर्धनः भेदोपभेदप्रदर्शनपूर्वकं ध्वनेः विवेचनं कृत्वा द्वितीयोद्योतस्य अन्तिमे भागे तदाभासस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य विवेचनं संक्षेपेण करोति। तथाहि यत्र प्रतीयमानः

अर्थः स्पष्टरूपेण न व्यज्यते तथा च यः प्रतीयमानोऽर्थः प्राधान्येन न व्यज्यते सः गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य विषयो भवति। ध्वनेः गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य विवेकाय द्वे उदाहरणे प्रस्तूयेते। तत्र प्रथममुदाहरणं प्रतीयमानस्य वाच्याङ्गतया गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य अस्ति, यथा कमलाकरा न मलिनेति। द्वितीयमुदाहरणम् असुन्दरव्यङ्ग्यस्यास्ति। यथा वानीरकुञ्जोऽङ्गीनशकुनि कोलाहलमिति। गुणीभूतव्यस्य इमे द्वे उदाहरणे प्रस्तूय, पुनरपि एकमुदाहरणं ध्वनेः प्रदत्तं यथा-उच्चिनु पतितं कुसुमं मा धुनीहि शोफालिकां हालिकस्नुषे इति।

अत्र इदमपि अवधेयं यद्यथा ध्वनिः अभिधामूल- (विवक्षितान्यपरवाच्य) ध्वनि-लक्षणामूल (अविवक्षितवाच्य) ध्वनिभेदाभ्यां द्विविधो भवति, तथैव तदाभासरूपो गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि द्विविधो भवति। तस्मात् कारणाद् उपरितनयोः उदाहरणयोः अभिधामूलध्वनेः गुणीभूतव्यङ्ग्यतायाः विषये चर्चा अस्ति। तथापि एकस्मिन् उदाहरणे अप्रधानव्यङ्ग्यमूलकस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य अपरस्मिन् उदाहरणे च असुन्दरव्यङ्ग्यमूलकस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्येति। तृतीये उदाहरणे च व्यङ्ग्यार्थपरकस्य वाच्यार्थस्य ध्वनेः चर्चा। ततः परं लक्षणामूलध्वनेः गुणीभूतस्य व्यङ्ग्यस्य विषये विवचेनमस्ति अव्युत्पत्तेरशक्तेः वा इत्यादिना। किन्तु मूलग्रन्थे आनन्दवर्धनेन लक्षणामूलध्वनेः गुणीभूतव्यङ्ग्यतायाः विषये उदाहरणं न प्रस्तुतम्। केवलमिदमेव उक्तं यद् व्युत्पत्तेरभावात् शक्तेरभावाद्वा यदि कमप्यतिशयं व्यङ्ग्यार्थं ग्रहीतुं लाक्षणिकस्य शब्दस्य प्रयोगः क्रियते तदा सः ध्वनिः न भूत्वा अव्युत्पत्तेः अशक्तेः वा कारणाद् गुणभूतव्यङ्ग्यो भवति। एतद् विषयं स्फोरयितुं लोचनटीकाकारेण अभिनवगुप्तपादाचार्येण टीकायां द्वे उदाहरणे प्रदत्ते। तन्मया भवतः सौकर्याय, स्पष्टतया विषयस्य बोधाय च लिखिते स्तः। यथा प्रेङ्खप्रेमप्रबन्ध इति। अत्र अव्युत्पत्तिवशाद् गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य उदाहरणमस्ति। यतोहि अनुप्रासालङ्कारं प्रकाशयितुं कविना अत्र सदृशरूपाणां शब्दानां प्रयोगः कृतः। विशेष बोधाय एतत्पद्यसम्बन्धि व्याख्यानम् अवलोकनीयम्। अशक्तिवशाद् गुणीभूतव्यङ्ग्यस्योदाहरणं विषमकाण्डकुटुम्ब इति पद्यम् अस्ति।

एवं संक्षेपेण गुणभूतव्यङ्ग्यस्य सोदाहरणं विवेचनं प्रस्तूय ग्रन्थकारः उपसंहाररूपेण ध्वनेः पूर्णं लक्षणं प्रतिपादयति। ध्वनिविवेचनस्य उपसंहारञ्च करोति।

१०.८ शब्दावली

१.	प्रम्लिष्टत्वेन	—	अस्पष्टरूपेण। क्वचित् प्रक्लिष्टत्वेन इत्यपि पाठः।
२.	प्रतीयमानः	—	प्रत्युपसर्गकाद् इण्धातोः शानच् प्रत्ययः। व्यज्यमानः इत्यर्थः।
३.	अभिधेयः	—	अभिधातुं योग्यम् अभिधेयः। अत्र अभिधेयः इत्यस्य वाच्यः इत्यर्थः।
४.	अनुरणनरूपव्यङ्ग्यः	—	अनुरणनम्=अनुस्वानः। अनुस्वानाभ-व्यङ्ग्यः।
५.	अभ्रभुत्तानितम्	—	अधोमुखीकृतम्, उन्नमितम्
६.	अभ्रम्	—	मेघम्
७.	अवसीयते	—	प्रतीयते।
८.	वानीरकुञ्जम्	—	वानीरम्=वेतसवृक्षः तस्य कुञ्जम्।

१.	सीदन्ति	—	अवसादं प्राप्नुवन्ति।	ध्वन्याभासविवेकः
१०.	शेफालिकाम्	—	हरशृङ्गारनामकपुष्पम्	
११.	धुनीहि	—	घुञ् कम्पने धातोः लोटि मध्यमपुरुषैक- वचने रूपम्	
१२.	हालिकस्नुषे	—	कृषकवधूः हलेन वर्तयति इति हालिकः कृषकः तस्य स्नुषा/तत्सम्बुद्धौ हे हालिकास्नुषे!	
१३.	अव्युत्पत्तिः	—	अनैपुण्यं लोकशास्त्राद्यवेक्षणादागता निपुणता व्युत्पत्तिरिति कथ्यते। न व्युत्पत्तिः अव्युत्पत्तिः	
१४.	अशक्तिः	—	शक्तेरभावः। शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः। अनुप्रासादिबन्धन तात्पर्येण प्रवृत्तिश्च।	
१५.	स्खलद्गतेः	—	गतिः अधिधायी वृत्त्या अर्थबोधनसामर्थ्यम्। स्खलिता गतिः सामर्थ्यं यस्मात् तस्मात् स्खलद्गतेः।	
१६.	प्रेङ्खत्	—	स्फुरत्।	
१७.	प्रौढसीमन्तिनीनाम्	—	प्रौढाः याः सीमन्तिन्यः तासां प्रकृष्टानां महिलानामित्यर्थः।	
१८.	वारिनिधौ	—	वारीणाम्=जलानां निधिः आकरः वारिनिधिः समुद्रः तस्मिन्।	
१९.	विषमकाण्डः	—	विषमाणि अयुग्मानि काण्डानि बाणाः यस्य सः विषमकाण्डः=कामः।	
२०.	कुड्यमये	—	कुड्यं भित्तिः, ततः मयद् प्रत्यये कृते सप्रम्यां कुड्यमये इति पदम्।	
२१.	अङ्गी	—	प्रधानम्, अङ्गानि सन्ति अस्येति अङ्गी।	

१०.९ सन्दर्भग्रन्थाः

१. ध्वन्यालोकः— सटिप्पणप्रकाशहिन्दीव्याख्योपेतः लोचनव्याख्यासहितः। हिन्दी व्याख्याकारः आचार्यो जगन्नाथपाठकः, पञ्चमं संस्करणम् १९९२ चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम् ।
२. ध्वन्यालोकः— हिन्दीव्याख्यासहितः, हिन्दी व्याख्याकारः आचार्यः विश्वेश्वरः, तृतीयं संस्करणम् १९९८, ज्ञानमण्डललिमिटेड, वाराणसी।
३. काव्यप्रकाशः— हिन्दीव्याख्यासहितः, व्याख्याकारः आचार्यः विश्वेश्वर-
सिद्धान्तशिरोमणि, प्रकाशकः, ज्ञानमण्डललिमिटेड लंका, वाराणसी।

४. काव्यप्रकाशः— चूडामणि सुधासागर व्याख्यासहितः, सम्पादकः— आ. रेवाप्रसाद द्विवेदी, प्रथमसंस्करणम्—काशीहिन्दूविश्वविद्यालयः १९८२।
५. ध्वन्यालोकः— संस्कृतहिन्दीव्याख्यासहितः, टीकाकारः पं. लोकमणि दहालः प्रकाशनम्, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्।
६. ध्वन्यालोकः— लोचनटीकासहितः टीकाकारः— अभिनवगुप्तपादाचार्यः काव्यमाला प्रकाशन, राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थान द्वारा पुनर्मुद्रितम्।

१०.१० सहायकाग्रन्थाः

१. नाट्यशास्त्रम्, भरतमुनिः, काव्यमालाप्रकाशनम्।
२. काव्यप्रकाशः, मम्मटाचार्यः, का.हि.वि.वि. प्रकाशनम्।
३. व्यक्तिविवेकः, महिमभट्टः, चौखम्बाप्रकाशनम्।
४. काव्यशास्त्र का इतिहास, पी.वी. काणे, मोतीलाल बनारसीदास, वाराणसी।
५. आनन्दवर्धनः, आ.रे.प्र.द्विवेदी।
६. ध्वनि प्रस्थान में आचार्य मम्मट का अवदान आ. जगदीशचन्द्रशास्त्री, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, प्रकाशनम्।

१०.११ बोधप्रश्नोत्तराणि

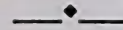
१. ध्वनिवद् आभासते इति ध्वन्याभासः। गुणीभूतव्यङ्ग्यमित्यर्थः।
२. प्रतीयमानः अर्थः यदा अस्फुटतया प्रकाशते तथा च यदा वाच्यस्य अङ्गं भवति, तदा गुणीभूतव्यङ्ग्यं भवति।
३. द्विविधोऽपि प्रतीयमानः स्फुटोऽस्फुटश्चेति लिखितं मूले। तत्र द्विविधोऽपीत्यस्य अर्थः भवति अविवक्षितवाच्यध्वनिः विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिश्चेति इमौ एव क्रमेण लक्षणामूलध्वनिः अभिधामूलध्वनिश्च उच्येते।
४. अभिधेयस्य अङ्गत्वेन प्रतीयमानः अर्थः ध्वनिः न भवति। तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यं भवति।
५. अनुरणनरूप-व्यङ्ग्यः इत्यत्र अनुस्वानाभासलक्ष्य इत्यर्थो भवति। रणनम्= ध्वनिः, रणनादनन्तरं जायमानम् अनुरणनमिति कथ्यते। यथा मन्दिरे शब्दोच्चारणानन्तरं तत्प्रतिध्वनिभूतः यथा- अपरः ध्वनिः श्रूयते तथैव काव्येऽपि एकस्य अर्थस्य अनन्तरं यः अपरः व्यङ्ग्यरूपोऽर्थः व्यज्यते सः अनुरणनरूपोऽर्थः। स एव अनुस्वानाभसलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः इत्युच्यते।
६. कमलाकरा न मलिना इत्यस्मिन् पद्ये केनापि मेघः अधोमुखं कृत्वा तडागोपरि स्थापितः इति वाच्यार्थः। मेघप्रतिबिम्बदर्शनरूपश्च व्यङ्ग्यार्थः।
७. कमलाकारा न मलिना इदं वाच्यस्य अङ्गत्वेन प्रतीयमानस्य व्यङ्ग्यस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य उदाहरणमस्ति।

८. इदं पद्यम् आर्यावृत्ते अस्ति। इदं मात्रिकं वृत्तम्। एतस्य वृत्तस्य प्रथमे पादे तृतीये पादे च द्वादश मात्राः भवन्ति। द्वितीये अष्टादशमात्राः भवन्ति। तथा च चतुर्थपादे पञ्चदशमात्राः भवन्ति। उक्तञ्च तल्लक्षणम् वृत्तरत्नाकरे-
यस्याः पादे प्रथमे, द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि।
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽर्या॥
९. अत्र केनापि मेघः अधोमुखं कृत्वा तडागोपरि स्थापितः इति वाच्यार्थः।
वाच्यार्थस्य चमत्कारित्वे सहृदयानाम् अनुभवः एव प्रमाणम्।
१०. यतो ह्यत्र ध्वनेः मूलम् अभिधा विद्यते।
११. आर्यावृत्तं, लक्षणमुक्तं प्राक्।
१२. असुन्दरव्यङ्ग्यस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य उदाहरणम्।
१३. अत्र ध्वनिः नास्तीत्यत्र सहृदयानाम् अनुभवः प्रमाणम्।
१४. यदि अत्र व्यङ्ग्यार्थः सुन्दरः, चारुत्वातिशायी वा स्यात् तदा ध्वनित्वेन उत्तमकाव्यं स्यात्।
१५. यदा व्यङ्ग्यार्थः चारुत्वोत्कर्षवान् भवति तथा तस्य व्यङ्ग्यार्थस्य अङ्गत्वेन वाच्यार्थः भवति, प्रतीतिक्रमो लक्ष्यते च। तदा अनुरणनरूपो ध्वनिः भवति।
१६. ग्रन्थकारेण मूले लिखितं “तदाभासविवेकं कर्तुमिति। अतः तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य द्वे उदाहरणे प्रदर्श्य ध्वनेः परिचयं प्रदातुं पुनरपि एकम् उच्चिनु पतितं कुसुममित्यादि ध्वनेः उदाहरणं प्रदत्तम्।
१७. उच्चिनु पतितं कुसुममित्यत्र तव श्वसुरः वलयस्य विषमविरावं श्रोष्यतीति वाच्यार्थः अस्ति। सावधानतया परपतिना रमणं करोतु इति निर्देशः व्यङ्ग्यार्थः अस्ति।
१८. स्खलन्ती बाधेन विधुरीक्रियमाणा गतिः अवबोधनशक्तिः यस्य, तस्य स्खलितगतेः। अर्थाद् मुख्यार्थबाधादित्रयमपेक्ष्य बोधकत्वं स्खलिद्गतित्वम्।
१९. लोकशास्त्रादीनाम् अवेक्षणेन या निपुणता आयाति सा व्युत्पत्तिः इत्युच्यते।
अत्र अव्युत्पत्तिः अनुप्रासादिनिबन्धनतात्पर्येण प्रवृत्तिः वर्तते। कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः शक्तिरित्युच्यते। काव्ये कविः लक्षणामूलध्वनौ लाक्षणिकानां शब्दानां महता अचातुर्येण अर्थात् अव्युत्पत्तेः वशात् प्रयोगं करोति। यदा वा अशक्तिवशाद् व्यज्यमानः व्यङ्ग्यार्थः न सुस्पष्टो भवति, न वा अङ्गित्वेन प्रधानं भवति। चारुत्वाभावे प्रधानात्वाभावे च व्यङ्ग्यार्थः ध्वनेः पदवीं न प्राप्नोति, परिणामतः तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यं भवतीत्यभिप्रायः।
२०. स्खलादगतेः शब्दस्य प्रयोगेण, किं वा अशक्तिवशाद् अव्युत्पत्तिवशाद्वा यदा लाक्षणिकानां शब्दानां प्रयोगं विधाय तदाधारेण व्यङ्ग्यार्थं परिकल्प्य लक्षणामूलध्वनिः कल्प्यते तदा, तत्र लक्षणामूलध्वनिर्न भूत्वा तस्य लक्षणामूलध्वनेः गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं भवतीति विज्ञेयम्।
२१. यतो हि ध्वन्यमानः प्रयोजनांशः सुन्दरः नास्ति।

२२. पेङ्खात्पे मप्रबन्धा इत्यस्मिन् पद्ये कविः अव्युत्पत्तिशाद् अनुप्रासादिनिबन्धनतात्पर्येण प्रवृत्तः अस्ति। अर्थाद् अनुप्रासालङ्कारं घटयितुं कविना पेङ्खदिति लाक्षणिकः, चित्ताकाश इति गौणश्च प्रयोगः कृतः। किन्तु अयं प्रयोगः ध्वन्यमानरूपसुन्दरप्रयोजनांशपर्यवसायी न भवति। अतोऽत्र लक्षणामूलध्वनिः न भूत्वा गुणीभूतव्यङ्ग्यमेव भवतीत्यभिप्रायः।
२३. प्रौढाश्चेमाः सीमन्तिन्यः, इति प्रौढसीमन्तिन्यः, तासां कर्मधारयः।
२४. विषमकाण्डकुटुम्बकेति लोचनटीकायाः पद्ये प्रवरान्तं पदं चन्द्रमसि उपचरितम्। भाजनमितिपदम् आशये उपचरितम्। कुड्यमय इति च विचलतायाम् उपचरितम्। किन्तु अत्र एतानि लाक्षणिकानि पदानि कामपि कान्तिं न पुष्यन्ति। केवलं वृत्तपादपूर्तिमेव कुर्वन्ति। अतोऽत्र न लक्षणामूलध्वनिः, अपितु लाक्षणिकशब्दतात्पर्याद् व्यञ्जितः व्यङ्ग्यार्थः खिलीकृतः इति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्।
२५. शक्तिः कवेः जन्मना सह उत्पन्नः संस्कारो भवति। सा शक्तिः कवौ नास्ति चेत् स कवितां कर्तुं न प्रभवति। कथञ्चिद् हठात् प्रवर्तितेऽपि तस्मिन् उपहास्यतां याति। अतएवोक्तं काव्यप्रकाशे- शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः, यां विना काव्यं न प्रसरेत्, प्रसृतं वा उपहसनीयं स्यात्।
२६. विषमकाण्डकुटुम्बेत्यस्य अर्थः अस्ति विषमबाणस्य कामस्य परिवारसमूहे श्रेष्ठः चन्द्र। त्वं समुद्रे परिपतन् चञ्चलं तरङ्गमिव विधूर्णितभाजनः सन् कुड्यमये आत्मनि क्षुब्धतां उद्भावयसीत्यर्थः।
२७. अवभासनमित्यस्य प्रकाशनमित्यर्थः। अव+भास्+ल्युट्।
२८. ध्वनेः मुख्यतया अष्टादश भेदाः भवन्ति। दशमपाठे प्रस्तावनायां एतत् सर्वं विस्तरेण लिखितं भवतः सौकर्याय ज्ञानाय चेति तत्रैव पठनीयं भवता।
२९. अङ्गीत्यस्य प्रधानमित्यर्थः। अङ्गानि सन्ति अस्यति। अङ्ग+इति=अङ्गिन् शब्दः प्रथमायामेकवचने अङ्गी इति रूपम्।

१०.१२ अभ्यासप्रश्नाः

१. ध्वन्याभासस्य (गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य) स्वरूपं प्रतिपाद्यताम्।
२. "कमलाकरा न मलिना" इयं कारिका व्याख्यायताम्।
३. "अव्युत्पत्तेरशक्तेर्वा" इत्यस्याः कारिकायाः कोऽभिप्रायः?
४. प्रतीयमानोऽर्थः वाच्यस्याङ्गत्वेन स्थितश्चेत् किं भवति?
५. "नास्यासौ गोचरो ध्वनेः" इत्यस्य व्याख्या कार्या।

स्वप्नः

संस्कृते पारम्परिक-आधुनिकज्ञानवैदुष्यस्य समन्वयनदृशा
संस्कृतशिक्षायाः वैश्विकपरिप्रेक्ष्यस्य उपस्थानम्।

सङ्कल्पः

- ◆ संस्कृतनिष्ठज्ञानसरण्याः उत्तमावबोधस्य सर्जनम्।
- ◆ संस्कृतशिक्षान्तर्गतानाम् अभिनवविषयाणां संवर्धनम्।
- ◆ आधुनिकसमाजोत्कर्षाय सम्भावनानां प्रकाशनदृष्ट्या
संस्कृतभाषायाः तत्साहित्यस्य च प्रासङ्गिकतायाः
आविष्करणम्।

